

Fale Alea 'o Tonga

KO E MINITI 'O E

FEME'A'AKI

**'A E HOU'EIKI MĒMIPA
'O E**

FALE ALEA 'O TONGA

FIKA	19
'Aho	Tu'apulelulu, 11 'Epeleli 2024

Fai 'i Nuku'alofa

HOU'EIKI MĒMIPA 'O E FALE ALEA

'Eiki Sea Fale Alea

Lord Fakafanua

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2, Vahefonua Ha'apai

Hou'eiki Minisitā Kapineti

'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Ako & Ako Ngāue, Polisi & Tāmate Afi	Hon. Siaso Sovaleni
'Eiki Tokoni Palēmia, 'Eiki Minisitā Lao & Pilīsone	Hon. Samiu Vaipulu
'Eiki Minisitā Pa'anga & Palani Fakafonua & Kasitomu mo e Tānaki Pa'anga Hū Mai	Hon. Tiofilusi Tiueti Lord Tu'i'āfitu
'Eiki Minisitā Fonua & Ngaahi Koloa Fakaenatula 'Eiki Minisitā Mo'ui	Hon. Dr. Siale 'Akau'ola
'Eiki Minisitā Fēfakatau'aki mo e Fakalalakaka Faka'ekonomika & Potungāue Takimamata	Hon. Dr. Viliami Lātū Lord Vaea
'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua 'Eiki Minisitā ki he 'Atakai, Fakamatala 'Ea, Ma'u'anga Ivi & Ma'u'anga Fakamatala (MEIDECC)	Hon. Fekita 'Utoikamanu
'Eiki Minisitā Ngoue, Me'atokoni & Vaotātā 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi	Hon. Lord Fohe Hon. Sevenitini Toumoua

Hou'eiki Fakafofonga Nōpele

Lord Tu'ivakanō	'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2 Tongatapu
Lord Tu'ilakepa	'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2 Vava'u
Lord Tu'iha'angana	'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Ha'apai
Lord Nuku	'Eiki Fakafofonga Nōpele 'Eua
HSH Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili	'Eiki Fakafofonga Nōpele Ongo Niua

Kau Fakafofonga Kakai

Fakafofonga Kakai 1, Tongatapu	Tevita Fatafehi Puloka
Fakafofonga Kakai 2, Tongatapu	Dr. 'Uhilamoelangi Fasi
Fakafofonga Kakai 4, Tongatapu	Mateni Tapueluelu
Fakafofonga Kakai 5, Tongatapu	Dr. 'Aisake Valu Eke
Fakafofonga Kakai 6, Tongatapu	Dulcie Elaine Tei
Fakafofonga Kakai 7, Tongatapu	Paula Piveni Piukala
Fakafofonga Kakai 8, Tongatapu	Johnny Grattan Vaea Taione
Fakafofonga Kakai 10, Tongatapu	Kapelieli Lanumata
Fakafofonga Kakai 11, 'Eua	Dr. Taniela Liku'ohihifo Fusimālohi
Fakafofonga Kakai 12, Ha'apai	Mo'ale Finau
Fakafofonga Kakai 13, Ha'apai	Veivosa Light of Life Taka
Fakafofonga Kakai 17, Ongo Niua	Vātau Mefi Hui

FALE ALEA 'O TONGA

**'ASENITA FAKAANGAANGA FIKA 19/2024
FAKATAHA 'A E FALE ALEA 'O TONGA**

**'Aho: Tu'apulelulu 11 'Epeleli 2024
Taimi: 10.00 am**

Fika 01		Lotu
Fika 02		Ui 'o e Hou'eiki Memipa 'o e Fale Alea
Fika 03		Me'a 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea
Fika 04		<u>NGAAHI LIPOOTI:</u> 4.1 Lipooti 'A'ahi – Tongatapu 8 4.2 Lipooti Folau Faka-Fale Alea Fika 3/2024: Fakataha'anga Lahi Hono 147 'a e 'Iunioni Fakavaha'apule'anga 'a e Ngaahi Fale Alea (Inter-Parliamentary Union)
Fika 05		<u>KOMITI KAKATO:</u> <u>NGAAHI LIPOOTI 'A'AHU FAKA-FALE ALEA, FAKAMATALA FAKATA'U, LIPOOTI 'ATITA & LIPOOTI KOMITI:</u> 5.1 Lipooti 'A'ahi – Tongatapu 10 5.2 Lipooti 'A'ahi – 'Eua 11 5.3 Lipooti 'A'ahi – Ha'apai 12 5.4 Lipooti 'A'ahi – Vava'u 15 5.5 Lipooti 'A'ahi – Vava'u 14 5.6 Lipooti 'A'ahi – Vava'u 16 5.7 Lipooti 'A'ahi – Tongatapu 4 5.8 Lipooti 'A'ahi – Tongatapu 2 5.9 Lipooti 'A'ahi – Tongatapu 5

KANOTOHI

Fale Alea ‘o Tonga.....	9
Lotu	9
Ui ‘a e Fale	9
Poaki.....	9
Me’a ‘a e ‘Eiki Sea.....	9
Hoha’a Tongatapu 7 fekau’aki mo e mafai faitu’utu’uni Palēmia & teu fakahoko mai ki Tonga fakataha <i>Forum</i>	10
Fakatonutonu mei he Pule’anga ‘oku mole taimi ngāue Fale Alea he faka’uhinga Tongatapu 7.....	11
Tui Tongatapu 7 ‘oku maumau Konisitutone & ‘e ‘ata kovi Tu’i he faitu’utu’uni ‘a e Kapinetai	11
Kole ke fai mai ha tali pau mei he Pule’anga ki he hoha’a Tongatapu 7.....	12
Fakahā Palēmia ‘ikai fiema’u ke alea’i faitu’utu’uni ‘Ene ‘Afio ‘i Fale Alea ni.....	13
Hoha’a Tongatapu 7 ki he teu ‘omai kau polisi Siaina ke <i>security</i> lolotonga e <i>Forum</i> & tokanga ki he teu langa fale ‘e 200 e Pule’anga	15
Fakama’ala’ala Pule’anga ki he teu langa fale he teuteu atu ki he <i>Forum</i>	15
Fehu’ia pē ko e patiseti mei fē e 20 miliona ki he teu langa fale ki he fakataha <i>Forum</i>	16
Faka’ikai’i Pule’anga ko e ‘u fale ke langá ‘oku ‘i he mahu’inga ko e \$100000.00	16
Faka’ikai’i Palēmia teu ‘omai kau polisi Siaina ke le’ohi malu e fakataha’anga <i>Forum</i>	17
Fokotu’u ke liliu ‘a e Fale Alea ‘o Komiti Kakato koe’uhi ko e ‘asenita ngāue	22
Lipooti ‘A’ahi Faka- Fale Alea Vāhenga Fili Tongatapu 8.	22
Fokotu’u & pālota’i ‘o tali tukuhifo Lipooti ‘A’ahi Faka- Fale Alea Tongatapu 8 ki he Komiti Kakato.	23
Lipooti Folau Faka-Fale Alea Fika 3/2024	23
Kau atu ki he fili (<i>elections</i>) ‘o e Palesiteni ‘a e <i>IPU</i>	26
Vahevahe Tongatapu 6 ki he ‘ene kau atu ki he fakataha ‘i <i>Angola</i>	30
Vahevahe Tongatapu 2 ki Fale Alea ki he mahu’inga lahi kiate ia fakataha ‘i <i>Angola</i>	31
Fokotu’u tukuhifo Lipooti Folau Faka-Fale Alea fika 3/2024 ki he Komiti Kakato	32
Pālota ‘o tali tukuhifo Lipooti Folau faka-Fale Alea fika 3/2024 ki he Komiti Kakato.....	32
Fokotu’u Palēmia ke fakanounou taimi ngāue e Fale he ‘oku nau fakataha Kapinetai he efiāfi ni	33
Fokotu’u ‘Eua 11 ke hoko atu ngāue Fale Alea ki he uike kaha’u	33
Poupou ki he kole ‘Eua 11 kae ha pē me’a ngata ai ‘aho ni pea toloi toenga ‘asenita	34
‘Uhinga na’e fa’u ai ‘a e tohi māhina ngāue ‘a e Fale Alea.....	35

Kole Tongatapu 4 ‘oange nau faingamālie ke fakaa’u mai le’o kakaí koe’uhi ko e teu alea’i Patiseti	38
Fokotu’u ke faitohi pē ngaahi vāhenga ki he Palēmia mo ‘enau fo’i fiema’u vivili, faka’esitimeti mo hono palani	38
Fakafoki ‘Eua 11 ‘ene Fokotu’u.....	39
Pālotti ‘o ‘ikai tali fokotu’u Tongatapu 7 ke lele mei he 3-4 tali/fehu’i mo e Pule’angá.....	40
Me’a Sea Komiti.....	40
Pālotti ‘o Tali Lipooti ‘A’ahi Fale Alea Tongatapu 10	40
Ngaahi fiema’u e vahefonua ‘Eua ‘ohake he Lipooti ‘A’ahi Fale Alea	41
Tui ‘Eua 11 tonu ke faitokonia Kolisi Hango & ngaahi fiema’u mei he ngaahi ‘apiako .	42
Ngaahi fengae’aki mo e Pule’anga ke fakalelei’i ma’u’anga vai ‘Eua	43
Ngaahi fiema’u vivili kehe ‘Eua 11	43
Tali Pule’anga fekau’aki mo e tokanga ki he ngaahi me’a fakakelekele kau ai lisi kelekele.....	44
Lipooti Fika 1/2024 ‘a e Komiti Tu’uma’u ki he Laó	49
Fakama’ala’ala he Lipooti Fika 1/2024 ‘a e Komiti Tu’uma’u ki he Laó	50
Lipooti Komiti Lao fekau’aki mo e Lao Fakaangaanga fika 1/2024	51
Fakama’ala’ala fekau’aki mo e Lao Fakaangaanga Taautaha ‘a e Mēmipa fika 1/2024.....	51
Lau ‘uluaki Lao Fakaangaanga Taautaha ‘a e Mēmipa, fika 1/2024.	51
‘Isiu ne tokanga ki ai ‘a e Pule’anga fekau’aki mo e Lao Fakaangaanga Taautaha fika 1/2024.....	52
Halanga ‘o ha Lao Fakaangaanga hono fakahū mai ki Fale Alea.....	52
Fokotu’u & pou pou’i ke lau tu’o ua Lao Fakaangaanga Taautaha fika 1/2024.....	53
Pālotti ‘o tali ke lau tu’o ua Lao Fakaangaanga Taautaha fika 1/2024	53
Lau tu’o 2 Lao Fakaangaanga fika 1/2024.....	54
Fokotu’u ke tukuhifo Komiti Kakato Lao Fakaangaanga Taautaha fika 1/2024.....	54
Tukuhifo Lao Fakaangaanga Taautaha fika 1/2024 ke alea’i ‘i he Komiti Kakato	56
Lipooti ‘A’ahi Fale Alea ‘Eua 11	56
Fiema’u kelekele vahefonua ‘Eua ki he kau hiki nofo fo’ou hili sunami.....	57
Fakahā Pule’anga ‘e fai e ngāue ki he kole me’a fakakelekele mei ‘Eua	58
Kole mei he Pule’anga ke tu’uma’u pe hingoa na’e lesisita ‘aki kekelé	58
Kei fakaongoongo ‘Eua ki ha ‘ofisa ke tokanga’i ngaahi me’a fakakelekele e vahefonua .	58
Kei fai ngāue ki he kole mei ‘Eua ki ha ‘ofisa/’ofisi ke tokanga’i ngaahi me’a fakakelekele	59
Fokotu’u ke tokangaekina ‘Apiako ko Hango mo e ngaahi fiema’u mei he ngaahi ‘apiako	59

Tokoni'i ngaahi fiema'u mei he ngaahi 'api lautohi 'Eua mei he pa'anga tokoni fakavahenga	60
Kole ke fai ha sio ki he fiema'u ke 'i ai ha fale fakafiemālie ma'a e Uafu Nafanua.....	60
Kei ngāue Pule'anga ke langa fale nofo'anga he Uafu Nafanua kau ai mo e fale fakafiemālie	60
Pālotti 'o tali Lipooti 'A'ahi Fale Alea 'Eua 11	60
Lipooti 'A'ahi Fale Alea Ha'apai 12	63
Ngaahi palopalema 'ohake he 'A'ahi Fale Alea Ha'apai 12	63
Kole Ha'apai 12 ki he Pule'anga ke faitokonia poloseki fokotu'u mai he lipooti 'a'ahi ke feau fiema'u kāinga	63
Fokotu'u ki he Pule'anga ke nau tali fakatangi fai atu mei Ha'apai 12 ke tokoni he ngaue e vāhenga	64
Fokotu'u mei Ha'apai ki ha 'aho malolo 'aho fakamanatua ta'u 50 to kolosi fakalava'i he Falelotu Pangai	65
Faka'amu mei 'Eua 11 ke tokoni ange Pule'anga hono kumi maketi tu'apule'anga ke uta ki ai ngoue kakai.....	69
Fokotu'u Sea Komiti Kakato fakafoki Lipooti 'A'ahi Ha'apai 12 'o fakatonutonu kae toki fakahū mai	70
Kole Ha'apai 12 toki fakatonutonu mai e 'aho 'oku fokotu'u mai ki he 'aho mālōlō	70
Pālotti 'o tali Lipooti 'A'ahi Fale Alea Ha'apai 12	71
Fakamālō'ia tali Lipooti 'A'ahi Fale Alea 'a Ha'apai 12.....	71
Fakamālo'ia ngaahi kautaha ne nau tokoni ki he vāhenga Fili.....	71
Tokoni ki he ngaahi lautohi pule'anga Vava'u 15	71
Polokalama tokoni moa mo e 'ā puaka.....	72
Tangike vai	72
Maama hala.....	72
Tokanga Tongatapu 10 ki he 'ikai ha lokiako ki he fanau ako foomu 1 mo 2 he he vāhenga Vava'u 15	73
Fehu'ia tu'u 'a e Lao ke fakangofua hono fa'ao me'akai 'ikai fakatupu mo'uilelei mei he kakai.....	73
Pālotti 'o tali Lipooti 'A'ahi Fale Alea Vava'u 15	75
Lipooti 'A'ahi Fale Alea Vava'u 14.....	76
Fokotu'u ke fakapaasi Lipooti 'A'ahi Fale Alea Vahenga Vava'u 14	76
Lipooti 'A'ahi Fale Alea Vava'u 16.....	77
Ngaahi fiema'u vivili Vava'u 14	78
Ma'u'anga vai.....	78
Kakai fefine	78

Feliuliuaki e ‘ea	78
Ako	79
Polisi fakakolo	79
Lao e Sapate.....	79
Vaka toutai.....	79
Senita Mo’ui/’Api Polisi & Tāmate Afi	79
Seniti ma’u he foki mai mei he polokalama toli fo’i ‘akau	80
Polokalama tufa moa	80
Holo fakakolo	80
Poloseki fakatakimamata.....	80
Kelekele.....	80
Ngoue.....	80
Pa’anga fakavāhenga mei Fale Alea.....	81
Kole fakama’ala’ala ‘Eua 11 fekau’aki mo e pa’anga tokoni mei he Pule’anga ki he langa fale hufanga.....	82
Polokalama Fale Hufanga ‘a e Pule’anga ‘i he fengaue’aki mo e Kautaha <i>Mordi</i>	82
Fokotu’u ‘Eua 11 ki he Pule’anga ki ha tokoni 300000 ke fakahū mai he Patiseti ko e sino’i pa’anga kamata ke langa holo fakakolo	82
Kole na’a lava fakakau atu Pule’anga langa fale hufanga ‘e 2 ma’a e kainga Niua honau konga ‘api ‘i Havelu	85
Fehu’ia Ha’apai 12 fē pa’anga mei he Pule’anga ke fakalelei’i ‘aki Uafu ‘o ‘Uiha & langa ‘aki Holo fakakolo ‘o Pangai	87
Fiema’u ha tali papau mei he Pule’anga ki he fakatangi ki ha fale hufanga ma’a e ‘Api Niua	87
Hā fakatotolo kau saienisi kapau ‘ikai fai ha ngaue ki he potu tahi ‘i Vava’u ‘e uesia me’amo’ui he vai.....	88
Pāloti ‘o tali Lipooti ‘A’ahi Fale Alea Vava’u 16	92
Lipooti ngāue kuo lava mei he Komiti Kakato	92
Mēmipa ‘o e ‘u Komiti Tu’uma’u ‘a e Fale Alea	93
Kole Tongatapu 7 ke fetongi ia mo Tongatapu 1 ‘i he Komiti Lao	93
Tokanga Palēmia ke ‘oua tukuhifo’i Tongatapu 7 ‘a Tongatapu 1 he’ene fokotu’u ke na fetongi he Komiti Lao	94
Fokotu’u mei he Palēmia ‘ikai nau pou pou’i fokotu’u ‘a Tongatapu 7	94
Kole Lord Nuku ke fetongi Tongatapu 7 he Komiti Lao	94
Pāloti ‘o tali ngaahi feliuliuaki fakamuimitaha ngaahi Komiti Tu’uma’u Fale Alea.....	95
Fokotu’u Tongatapu 4 ke vakai’i Komiti Pa’anga hano hiki hake mei he \$300000-\$400000 pā’anga tokoni fakavāhenga.....	95

Tui Palēmia ke fou pē he founa angamaheni fakahū ange ngaahi fokotu'u ki he alea'i Patiseti	96
Fokotu'u Tongatapu 4 ke 'ave pē 'ene fokotu'ú ki he Pule'angá ke nau fakakaukaua	97
Fakatonutonu mei he Pule'anga ko e \$1.7 miliona 'e hiki 'aki mei he pa'anga tokoni fakavāhenga.....	97
Pāloti 'o tali fokotu'u fakakaukau meia Tongatapu 4 ki he Pule'anga	99
Toloi fanongonongo 'a e Fale Alea.....	101
Kelesi.....	101

Fale Alea ‘o Tonga

‘Aho: Tu’apulelulu 11 ‘Epeleli, 2024

Taimi: 1020-1025 pongipongi

Sātini Le’o : Me’a mai 'Eiki Sea e Fale Alea. (*Lord Fakafanua*)

'Eiki Sea : Mālō homou laumālie Hou'eiki. Kole atu ke tau kamata’aki e Lotu ‘a e ‘Eiki.

Lotu

(Ne hiva’i ‘e he kotoa ‘o e Hou'eiki Mēmipa e Lotu ‘a e ‘Eiki)

'Eiki Sea : Kalaké ke ui e Hou'eiki Mēmipa.

Ui ‘a e Fale

Kalake Tēpile : Tapu mo e 'Eiki Sea ‘o e Fale Alea, tapu mo e 'Eiki Palēmíá kae 'uma'āAfió pea'eiki Minisitā e Kapineti, tapu mo e Hou'eiki Fakafofonga ‘o e Hou'eiki Nōpele ‘Ene ‘Afió pea tapu mo e Hou'eiki Fakafofonga ‘o e Kakai, kae 'atā ke fakahoko hono ui ‘o e Falé ki he ‘aho ni, Tu’apulelulu 11 ‘o ‘Epeleli 2024.

'Eiki Sea ‘o e Fale Alea, 'Eiki Palēmíá, 'Eiki Tokoni Palēmíá, 'Eiki Minisitā Fonua & Ngaahi Koloa Fakaenatula, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki Fakalalakalaka Faka’ekonómika & Takimamata, 'Eiki Minisitā e *MEIDECC*, 'Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Lalahi, 'Eiki Minisitā Ngoue, Me’atokoni & Vaotātā, 'Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Minisitā Pa'anga & Palani Fakafonua, 'Eiki Minisitā Mo'ui ...

<004>

Taimi: 1025-1030

Kalake Tēpile : ... 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō, 'Eiki Nōpele Tu'ilakepa, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana, 'Eiki Nōpele Nuku, His Serene Highness Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili, Tevita Fatafehi Puloka, 'Uhila Moe Langi Fasi, Mateni Tapueluelu, 'Aisake Valu Eke, Dulcie Elaine Tei, Paula Piveni Piukala, Johnny Grattan Vaea Taione, Kapelieli Militoni Lanumata, Taniela Liku-‘o-Hihifo Fusimālohi, Mo'ale Finau, Veivosa Light of Life Taka, Mo'ale ‘Otunuku, Vātau Mefi Hui. 'Eiki Sea, kole ke u toe fakaongo mu’a. 'Eiki Minisitā Fonua, 'Eiki Minisitā *MEIDECC*, 'Aisake Valu Eke. 'Eiki Sea, ngata’anga ē taliuí

Poaki

Ko e Hou'eiki Mēmipa ‘oku poakí ko e 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki ‘oku poaki toki me’a tōmui mai, tatau pea mo e 'Eiki Minisitā Pa'anga & Palani Fakafonua. Ko Tevita Fatafehi Puloka ‘oku kau mo ia he poaki me’a tōmuí pea mo Johnny Grattan Vaea Taione. Ko e poaki folau kei hoko atu ‘a e poaki folau ‘a Veivosa Light of Life Taka. Ko e ni’ihi ‘o e Hou'eiki Mēmipa ‘oku ‘ikai ke tali honau uí ‘oku ‘i ai e tui ‘oku nau me’a tōmui mai pē. Mālō 'Eiki Sea.

Me’a ‘a e ‘Eiki Sea

Eiki Sea : Fakatapu ki he ‘afio ‘a e Tolu Taha’i ‘Otua ‘i hotau lotolotonga, fakatapu ki he ‘Ene ‘Afió Tama Tu’i Tupou VI, tapu pea mo e Ta’ahine Kuini Nanasipau’u, tapu atu ki he ‘Eiki Palēmia kae ‘uma’ā e Hou’eiki Minisitā, tapu pea mo e Hou’eiki Fakafofonga e kau Nōpelé, tapu pea mo e Hou’eiki Fakafofonga e Kakai.

Hou’eiki ‘oku tau foki mai he pongipongí ni hoko atu ‘etau fakataha he uike ni, ‘o hangē pē ko ia ‘oku hā ‘i he’etau tohi māhina ngāue. Ko e ‘aho faka’osi eni uike ni tau fakataha ai kimu’a pea tāpuni e Falé ki he to’u Fale Alea 2023. ‘Ikai ke u toe fie fakalōloa koe’uhi ‘oku lahi ‘etau ngāue Hou’eiki, pea hangē pē ko ‘etau founa ngāue, faka’atā atu e poaki ki he ‘ohake e me’a makehe ‘e taha he pongipongí ni. Tuku taimi kia Tongatapu 7 ke me’a mai.

Hoha’a Tongatapu 7 fekau’aki mo e mafai faitu’utu’uni Palēmia & teu fakahoko mai ki Tonga fakataha *Forum*

Paula Piveni Piukala : Sea, tapu mo e Seá pea tapu ki he Hou’eiki Mēmipa. Sea ‘oku, na’a ku lava atu ‘aneafi mahino kiate au Sea ‘a e, kuo ‘osi failā ‘a e fokotu’utu’u ‘a e Palēmia mo e Kapineti ki he *Forum*. Pea ne u fakatalanoa ai ki he taha ‘o e kau *media* ‘o ne fakahoko mai na’e fai ‘a e ki’i *press conference* ‘a e Palēmia ia he Tu’apulelulu kuo ‘osi ‘o fakamatala ai fekau’aki pea mo e ‘u *issue* ko eni, fekau’aki pea mo e ...

<004>

Taimi: 1030-1035

Paula Piveni Piukala: ... *Forum* pea mo e ngaahi naunau ko ia. Pea ‘oku hanga ‘e he, pea nau foki mai ‘aneefiafi ‘o fanongo ai Sea pea ‘oku ne fakatupu loto hoha’a ki he motu’a ni mei he *interest* fakalukufua ‘a e *public* pea mo e kakai.

Te u kamata pē Sea mei he fakafehu’i ‘o fekau’aki mo e ongo Minisitā ‘e 2 pau toki lave mai ai ki he ki he polisi Siaina pea mo e langa ko eni ‘oku ‘amanaki fai ko ē ki he *Forum*. Ka ko e hoha’a ‘a e motu’a ni Sea ‘a e anga e, ‘a e, ‘a e fakatali fehu’i fekau’aki pea mo e pelepelengesi ‘o e fo’i mangafā ‘oku tau ‘i ai. Pehē tokua ko e fakaongoongo ki he Fakataha Tokoni ke nau tu’utu’uni mai ki he ongo Minisitā ‘e 2 ko eni *Defence* mo e *Foreign Affair* ‘oku fakatupu hoha’a ia ka au ‘i he ‘uhinga ko eni Sea. Pea ‘oku mata lahi e ‘ū me’a pea ‘oku ‘asi ia ka au ia Sea ‘oku ‘ikai ke malu, ‘ikai ke malu ‘a e ongoongo ‘a ‘Ene ‘Afió pea ko u hoha’a ai. He ko hono ‘uhinga, Sea ‘oku tau talanoa lahi ‘i he Fale ni nofo pē he tukupau e kakai fiema’u e kakai. Pea tau nofo he ngaahi mafai ‘oku ne fakahoko ia.

Pea na’e ‘i ai e, nau tōmui mai ‘aneafi Tūsite na’e ‘i ai e me’a ‘a e Tokoni Sea na’e ongo hangē ha fo’i *home run* ka au ‘i he’ene tukuange mai ke fakahoko e fatongia. Na’e ‘alu ‘ene tala fakatapu pea ‘asi ai e fo’i lea ko eni Sea pea ko u loto ke ‘ohake ke fakaloloto, ki he tala malu ‘a e fonua. Ko u pehē ko e fo’i lea ia ‘oku si’isi’i hono ‘omai. Mahu’inga ‘a e tukupau mahu’inga ‘a e ngaahi mafai faitu’utu’uni ai pea ‘oku mahu’inga e maea lalo ‘a e talamalu ko eni Sea. Fakahoko mai ‘e he tokotaha ko eni nau fakapōtalanoa ki ai ko e me’a ia ‘a e Palēmia ko e fokotu’u tokua na’e ‘oange hangē ha fo’i fakatau hoosi.

Eiki Minisitā Fefakatau’aki: ‘E Sea fakatonutonu atu Sea.

Paula Piveni Piukala: Sea tuku pē toki fakatonutonu mai.

Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Sea ...

Paula Piveni Piukala: ... e poini ‘oku ou ‘uhinga ki ai Sea. Ko u kole atu mu’a ke ...

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Fakatonutonu atu Sea.

'Eiki Sea: Tongatapu 7 ko e fakatonutonu pea ke me’a ki lalo me’a mai ‘Eiki Minisitā.

Fakatonutonu mei he Pule’anga ‘oku mole taimi ngāue Fale Alea he faka’uhinga Tongatapu 7

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea tapu mo e Feitu’u na pehē ki he Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale Sea ko e, ko e fakamalanga ko eni ko ‘ena ‘omai ‘a e talanoa ‘a e tokotaha. ‘Uluaki Sea ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha fa’ahinga *documentation* heni ke tau sio ki ai. Ko hono uá he ‘ikai ke ‘omai ha talanoa mo ha faka’uhinga ‘a ha taha ke ‘omai ke mole taimi ai e Falé Sea. Ko e anga eni e fakakaukau mo e talanoa mo e tokotaha pea ko u tui Sea ‘oku mole e taimi hotau Fale ni ke te talanoa pē ki ha taha pea te lava mai ‘o ‘omai ke mole ai hotau taimi Sea. Mālō.

Tui Tongatapu 7 ‘oku maumau Konisitutone & ‘e ‘ata kovi Tu’í he faitu’utu’uni ‘a e Kapineti

Paula Piveni Piukala: Mālō ‘aupito ‘a e fakatonutonu Sea kae tukuange pē mu’a ‘eku fakatalanoa ko ha tāsilisili telia na’a tau mata’ivalea.

'Eiki Sea: Tongatapu 7 ko u tali e fakatonutonu e ‘Eiki Minisitā me’a mai pē koe ho’o me’a ‘oua te ke toe ‘omai ha talanoa mo ha taha.

Paula Piveni Piukala: Ko ia. Ko hono ‘uhingá Sea he ‘oku hangē ko ‘eku fakatalanoa kuo ‘osi ‘asi mai ia he *media* muli. Pea ko ‘eku ‘uhinga ia ‘eku hoha’a ke fai mai ha, ha ngāue ‘a e Fale ni he ko ‘etau fuakava, fuakava, fai ‘aki hotau tūkingata he Fale ni. Mahino pē ka au Sea e pelepelengesi mafatukituki kae he ‘ikai te u toe ongo’i ‘e au ‘oku ‘i ai ha ‘uhinga ‘eku ‘i Fale ni kapau he ‘ikai ke tau fakatonutonu ‘a e ngaahi fe’alu’aki ko eni Sea.

Sea ko u ongo’i ‘aupito he ko e ko e liliu ko ē na’e fai he 2010 Sea kupu 51 kupu (1) ma’u ‘e he Palēmia mo e Kapineti e *Executive* ‘i he fengāue’aki mo e taliui mai ki he Fale ni. Ko ‘eku hoha’a, ko e ...

<005>

Taimi: 1035-1040

Paula Piveni Piukala: ... nau kumi nautolu ki he Konisitūtoné ‘aki ‘a e fakahoko mai he’ene, ‘e he Fakataha Tokoní ‘a e Mokoí ‘Ene ‘Afió, fihia ai tautolu he’etau fuakavá ‘a e fiema’u ke tau talangofua, te’eki ke maumau e Konisitūtoné.

Ko e fakalea ko ení Sea ‘oku maumau e Konisitūtoné, ko ‘eku hoha’á ia. Pea ‘e ‘ata kovi ki he’ene ‘Afió ke tu’utu’uni’i mai ‘e ia, ko e fakalea ia na’e lau ‘e he *Press Conference* ko ení. ‘Oku hala ke tu’utu’uni’i mai ko hai ‘e Minisitā, ‘oku hala, he tu’u e Konisitūtoné he taimi ní. Pea ko e ‘uhinga ia ‘eku talatalasili Sea ke ‘oua mu’a te tau tukuange ke faihala ‘a e Fakataha Tokoní pea mo ‘Ene ‘Afió.

Ko e lotu tāuma’u na’a tau hiva’i he pongipongi ní ke ‘oua ‘e taki kitautolu ki ha fakatauele. ‘Oku ou hoha’a he na’a tau hoha’a tautolu ia ki he *react* ‘a e Pule’angá. Ko e ‘ahó ni ‘oku *react* mai ‘a e Fakataha Tokoní. Ka na’á ku lave foki Sea he’eku hoha’á, he ‘ikai foki molū mai ‘a e Fakataha Tokoní ia mo ‘Ene ‘Afió. ‘E foki mai ia ‘i he lēvolo ko iá, Mafi ‘o ha Tu’i. Ko e

me'a ia na'á ku hoha'a aí. Ko eni 'oku 'ikai ke tau hanga 'etautolu, na'á ku 'amanaki au 'e hanga 'e he *Press Conference* 'o *address* e 'isiu kae malu'i he ko 'etau fuakava ia ke fai hotau fatongia ki he lelei 'Ene 'Afió.

Na'á ku lau hifo 'anepō, *news outlet* ia mei Fisi 'okú ne tāpalasia mai 'e ia e Tu'i. Ko 'ene *interest* na'e 'uhinga ai 'ene *remove* 'ene *confident* 'oku 'i ai 'ene *interest* fakafo'ituitui pea 'oku 'ata kovi ia.

Lord Tu'iha'angana: Sea.

Paula Piveni Piukala: 'Ata kovi ia.

Kole ke fai mai ha tali pau mei he Pule'anga ki he hoha'a Tongatapu 7

Lord Tu'iha'angana: Ko e kole mu'a ke ki'i, ke 'uhingá ke hoko atu pe me'a e Fakafofongá ke fakama'ala'ala mai pe ke mahino'i. 'E 'Eiki Sea, tapu mo e Feitu'u na mo e Hou'eiki, ko u kole pe au ia ke fakamahino he ko e me'a eni 'oku, ko e me'a ko ē 'oku mahino, kuo 'osi mahino mai e me'a 'oku tokanga ki ai e Fakafofonga 'o Tongatapu 7. Kae 'omai ha, kae 'omai, fai mo 'omai ha tali mei he 'Eiki Palēmiá pe ko e hā ko ā e faka'uhinga. Ko e hangē ko ho me'á ko e 'omai eni mei he ngaahi, to'o mai mei he ngaahi vakai 'a e kau faiongoongo. Pea ko eni 'oku 'osi mahino mai 'ene 'uhingá.

Pe 'oku, ko e hā e me'a 'oku hokó, pe 'oku hangē ko eni ko 'eku ma'ú pe 'oku hala pe 'ikai ke 'oatu 'e he 'Eiki Palēmiá ha fokotu'u ki hen fakataha ki he 'Ene 'Afió ki ha Minisitā pea 'oku kei fakatatali ki ai, na ko e 'uhingá ia. He koe, ka 'oku hangē foki 'oku fakalea ia he Fakafofongá 'o pehē, fakaongoongo ke toki 'omai mo e me'a. Pea 'oku fai'aki ia 'ene faka'uhingá, ka ko 'eku 'uhinga pe 'aku ke tali mai ke mahino 'a e fo'i anga 'a e me'a 'oku hoko 'i he ongo fo'i ma'u mafai ko eni fekau'aki mo e fakanofu Minisitā pe ko e hā e fakalea 'a e 'Eiki Palēmiá he'ene *Press Release*. Pe 'oku, pe ko 'ene fokotu'u atu pe kuó ne 'osi fokotu'u atu ha, 'oku fakalao pe hono mafai. Pea 'oku kei fakaongoongo pe ko e hā e me'a 'oku hoko ki he me'a ko eni kae mahino ka tau hoko atu. 'Uhingá he 'e tātā pe e Fakafofonga ia ka kuo mahino mai 'ene fehu'í ...

Paula Piveni Piukala: Ko u fakamālō atu au Sea.

Lord Tu'iha'angana: Ka ko 'eku kolé ke 'oange ke fai mai tali mai ka tau hokohoko atu he 'oku hangē ko ho'o me'á 'etau ngāué.

Paula Piveni Piukala: Ko u fakamālō atu pe au Sea ki he tokoni ko ē ka ko e fakama'ala'ala eni.

'Eiki Sea: Tongatapu 7, toe ho'o miniti 'e 3, fakamā'opo'opo mai ho'o fakamalangá.

Paula Piveni Piukala: Ko ia, ko 'eku fakama'ala'ala eni Sea. Ko e fehu'i ko ē na'e faí, ko e hā e *reason or reasons* na'e fakafisi ai 'a e ongo Minisitā? Ko e tali 'a e Palēmiá, ko u fakafisi pe, ko e fakafisi pe. Pea ko e 'eke atu pe ko e fiema'u pe 'oku hā leva e ongo Minisitā, ko hai 'oku 'i aí? Talamai 'oku mau fakaongoongo ki he tu'utu'uni mai 'a e, ko e fo'i fakalea ia Sea 'oku ou ongo'i 'oku mata'ivalea leva 'a e Falé ni he 'e ongo kovi ia he 'oku maumau ai e Konisitūtoné ia ai Sea. Ko e ...

Fakahā Palēmia ‘ikai fiema’u ke alea’i faitu’utu’uni ‘Ene ‘Afio ‘i Fale Alea ni

‘Eiki Palēmia: Sea, tuku ke u fakatonutonu atu e Fakafofongá. Tapu mo e Feitu’u na Sea pea tapu mo e Hou’eiki Mēmipa e Fale Aleá. Ko e ‘eke mai ko e, ‘ikai ke u ma’u ‘e au pe ko e hā ko ā e me’a ‘oku tau feme’a’aki ai ki he me’a ‘a e Palēmiá mo ‘Ene ‘Afio. Kae tuku pe ke u tali atu ‘a e me’a ko eni ‘oku si’i hoha’a ki ai e Fakafofongá. Ko e ‘ai pe na’a nonga ai, na’e ‘eke mai pe ko e hā e fakafisi. Ko e me’a ia ‘a e Feitu’u ni, ‘a e motu’á ni pea mo ‘Ene ‘Afio. ‘Oku ‘ikai ke u ha’u au ‘o talanoa ha feme’a’aki ...

Paula Piveni Piukala: Sea, ko u fakatonutonu atu.

‘Eiki Palēmia: Pe ko e Tō Folofola mai ‘Ene ‘Afio he ‘oku ‘ikai ke, kapau na’e ‘uhinga ke ‘omai ki he Fakafofongá ko u tui pe ne ‘osi Tō Folofola mai e Tu’í ...

Paula Piveni Piukala: Sea.

‘Eiki Palēmia: Ki he Fakafofongá.

Paula Piveni Piukala: Ko u fie fakatonutonu atu pe e ma’u ‘a e Palēmiá.

‘Eiki Palēmia: Ko ia ko ‘eku ‘uhinga ai ko ē, ‘oleva he ‘oku te’eki ai ke ‘osi ...

<006>

Taimi: 1040-1045

‘Eiki Palēmia: ... ‘eku fakatonutonu Sea.

Paula Piveni Piukala: He ko e ...

‘Eiki Palēmia: Sea ‘oku te’eki ke ‘osi ‘eku fakatonutonú.

Paula Piveni Piukala: Ko ‘ene fakama’ala’ala ki he *issue* na’e *raise* hake ‘i he uike kuo ‘osi na’á ne ...

‘Eiki Palēmia: ‘A ia ko ho fakatonutonu au ...

‘Eiki Sea: Tongatapu 7 ‘oku te’eki ai ‘osi e taimi fakatonutonú, Hou’eiki mou mea’i pē ko e taimi fakatonutonú ‘oku miniti ‘e 1.

‘Eiki Palēmia: Pea ko e Sea pea ko e hoko atu ki he me’a ‘e 2 ko ‘e na’e pē na’e ‘eke mai ki he me’a’aki peau talaange ‘oku ‘asi lelei mai pē ‘i he tu’utu’uni ‘oku fakatatali ‘a e tu’utu’uni ko íá. ‘Oku ‘ai ke u to e pu’aki fēfē atu au ko e me’a pē ia na’e fakahoko maí Fakafofongá. Kae ‘oua ‘e ‘ai ke tau ō mai tautolu ‘o toe alea’i e tu’utu’uni ‘a ‘Ene ‘Afio ‘i hotau Fale Aleá ni.

Ko e me’a kehe ia pea ko e me’a, feitu’u hala eni ia Sea ke ha’u ā Fakafofonga ia ‘o ‘ai ‘ene ki’i ‘asenita ‘ana ia. Ko ‘etau fefokifoki’aki pē ‘oku ‘ikai ke sai ‘a e vā ‘a e motu’á ni.

Paula Piveni Piukala: Sea, kuo ‘osi e miniti ‘e 1.

‘Eiki Palēmia: Ko e me’a ia e Sea ‘oku ‘ikai ko Sea koe. Pea kapau ‘oku ‘osi ‘eku miniti ‘e 1 ko e me’a ia ‘a e Sea ke ke me’a ki lalo ‘oku kei fakatonutonu.

‘Eiki Sea: ‘Eiki Palēmia ‘oku ‘osi ho’o miniti ‘e 1.

‘Eiki Palēmia: Mālō Sea, ko e Seá e.

Paula Piveni Piukala: Sea.

‘Eiki Sea: Tongatapu 7 ‘oku toe ho miniti ‘e 2.

Paula Piveni Piukala: ‘Oku ou fie fakama’ala’ala e fakakaukau ko ē ‘oku ‘omai. Talamai ‘e ia ko ‘ene fēfolofolai mo ‘Ene ‘Afió ko e me’a pē ia ‘a’ana pea mo ‘Ene ‘Afió. Sea na’a tau fehu’i pē ko hai na’a ne totongi ‘a ‘ene folau ki Niua ‘o fefolofolai mo ‘Ene ‘Afió na’a ne talamai ko ‘ene folau he ‘ene *capacity* ko e Palēmia pea ‘e totongi ia he kakai totongi tukuhaú. ‘Oku *owe* ‘e he Palēmiá ke taliui ki he kakai totongi tukuhaú.

‘Eiki Palēmia: Tuku ke u fakatonutonu atu Sea.

Paula Piveni Piukala: ‘Oua ‘e ‘ai ke hangē ia ‘oku ...

‘Eiki Palēmia: Fakatonutonu Sea.

Paula Piveni Piukala: ‘Oku ‘i ai ha fu’u mafai fakaleveleva ia ‘i aí.

‘Eiki Sea: Me’a mai ‘Eiki Palēmia ho’o fakatonutonu.

‘Eiki Palēmia: Ko e me’a ‘oku ‘ikai ke mahino’i ‘e he Fakafofongá Sea, ‘oku ‘i ai ‘a e *private conversation* pe ko e talanoa pē. ‘Ikai ke u *entitle* ke u ha’u au ia ke fakamatala ‘a e me’a kotoa pē ‘oku fai pe ‘oku tō folofola ki ai.

Paula Piveni Piukala: Ka na’e tonu ke *private cost* pē kapau ko ha *private conversation*.

‘Eiki Palēmia: Ko e folau atu e motu’á ni ko e Palēmia.

Paula Piveni Piukala: Fua ia ‘e ia.

‘Eiki Palēmia: ‘Oua te ke toe hanga ‘o afe’i holo Fakafofonga.

Paula Piveni Piukala: Sea, ka u faka ...

‘Eiki Palēmia: ‘Ai ha poini ke ngali ‘aonga ‘etau talanoa he ‘oku ‘alu pē taimí ko e ‘aho faka’osi eni.

Paula Piveni Piukala: Sea, ka u fakakakato atu ‘e au ‘eku fakamalangá. Kehe pē ke ‘ohake ke tokanga e Falé ni ko e fakalea na’e ngāue’aki, mau tali ke tu’utu’uni’i mai. Kia au Sea ‘oku hala, ta’efaka-Konisitūtone pea totonu ke tau malu’i ia. Ua Sea ‘oku ou tokanga ki he ...

‘Eiki Palēmia: Ko e fakatonutonu atu Sea.

‘Eiki Sea: Me’a mai ‘Eiki Palēmia.

‘Eiki Palēmia: Ko ‘ene me’a ko ē ‘o pehē ‘oku tali ke tu’utu’uni’i. Naá ku lea pehē ‘i he *press conference* ...?

Paula Piveni Piukala: Sea, ko e, kapau pē ‘e lava ‘e he kalaké ‘o ‘ohake he ‘oku ‘i he letioó pē na’a ku toki fanongo pe au ai ‘anepō Sea.

‘Eiki Palēmia: ‘A ia ‘i he *press conference* pē?

Paula Piveni Piukala: Ko e *exact word* pē eni ngāue’aki ‘e he Palēmiá, hala mo ha teitei malu’i ‘e taha ke pehē, na’a ku ‘osi fokotu’u pea ko u fakaongoongo ai ke ‘asi pē.

‘Eiki Palēmia: Ko e fakatonutonu atu Sea.

Paula Piveni Piukala: ‘Ilo’i e faka, ‘ilo’i ‘ene fo’i fakalea ko ē ko ē ...

‘Eiki Palēmia: Fakatonutonu atu Fakafofonga.

Paula Piveni Piukala: Fakatonutonu ‘oku ou lolotonga lekooti e me’a ko ia.

‘Eiki Palēmia: Fakatonutonu. Ko e me’a ia ‘a koe ke ke me’a ki lalo.

‘Eiki Sea: Tongatapu 7 ke ke me’a’i pē ‘etau Tohi Tu’utu’uni, me’a mai ‘Eiki Palēmia.

‘Eiki Palēmia: Ko e fakatonutonu Sea na’e fakahoko ange pē ‘a e tu’utu’uni na’e ‘omai na’e ‘osi mahino pe ia na’e ‘eke ‘e he Tongatapu 4. Ko e hā e me’a na’e fai ai ‘a e tu’utu’uni? Ko e ‘uhingá na’e ‘i ai e kole atu kia nau ki he Tu’í ki he *Privy Council* ke nau *consider* ‘a e ngaahi fokotu’u ko ‘eé pea tali kotoa ē ko e fo’i taha leva na’e toki fakatatali ki he kaha’ú. ‘Oku ‘ikai ke u toe ‘ilo ‘e au ia pē ‘e toe liliu fēfē ia Sea, mālō.

‘Eiki Sea: Tongatapu 7 toe pē ho miniti ‘e 1 pea faka’osi mai ho malanga.

Hoha’a Tongatapu 7 ki he teu ‘omai kau polisi Siaina ke *security* lolotonga e *Forum* & tokanga ki he teu langa fale ‘e 200 e Pule’anga

Paula Piveni Piukala: Sea, ko e me’a, te u hiki ki he ongo *issue* ‘e 2 ko ē na’a ‘osi ‘eku miniti ‘e 1. Ko e hoha’a ki he pehē ‘oku ‘omai ‘a e kau polisi Siainá ke nau *security* he lolotonga lele ko ‘ení, fiema’u ke, ko e ‘uhinga foki ia Sea ko ‘eku fa’a fakatalanoa.

Pea ko e faka’osi pē kau toki ka ke toki ta’ofi mai pē. Ko e pehē tokua ‘oku fiema’u ke langa e fale ‘e 200, *portable house* ki he *Forum*. A Ko e ‘uhinga foki ia ‘eku lave ki ai ‘Eiki Sea ‘aneafi ‘a e mahu’inga ‘a e patisetí ke ‘i ai hano palani. Ko e *react* ko eni Sea, ko ‘eku ‘uhinga ko ‘eku ‘esitimeti pe eni e fale ‘e 200 ko eni Sea ko e fanga ki’i fale fō taha ko eni na’a tau kē ai mo e kau tohi tangi ko eni e kau langa ko e 90000. Pea ko ‘enau kole mai ke 130000.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea.

Paula Piveni Piukala: ‘A ia ko ‘eku fakafuofua...

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Fakatonutonu atu ‘a e Fakafofonga, fakatonutonu atu Fakafofonga. Hā e kaunga ‘a e langa sunamí me’a ko eni ‘oku me’a mai ki ai ‘a e Fakafofonga Sea?

Paula Piveni Piukala: Mālō.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea ko e, ‘oleva ‘oku te’eki ke ‘osi ‘eku miniti ‘e 1, me’a ki lalo.

Fakama’ala’ala Pule’anga ki he teu langa fale he teuteu atu ki he *Forum*

Sea ko e langa ko eni ko ē ‘oku teuteu ki he *Forum* Sea kau ia ‘i he langa faka’ofa’ofa ‘oku te u ke fai ‘e he fonuá ni. Ko e kamata eni ke tau fakaivia ‘a e me’a ‘oku tōnounou lahi ‘i he fonuá ni ko e si’isi’i ‘a e ngaahi loki ...

<007>

Taimi: 1045-1050

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: ... ki he kau takimamatá. Kau eni 'i he faingamālie 'oku tonu ke tau hanga 'o to'o pea ko e taimi totonu pē eni ke to'o aí ko e langa e fanga ki'i fale ko ení. 'E toe lava pē fanga ki'i fale ia ko ení 'o fakatau atu kitu'a 'aki 'a e totongi ma'ama'a. Mālō Sea.

Fehu'ia pē ko e patiseti mei fē e 20 miliona ki he teu langa fale ki he fakataha *Forum*

Paula Piveni Piukala: Ko e, ko e mālō 'a e fakatonutonu. Sea, ka 'oku 'ikai ko e poini ia 'oku ou 'omai au e fakakaukaú. Ko 'eku poini 'a'aku e fakamolé ke u faka'esitimeti atu ko e fo'i fale 'e tahá ki he 100000, *minimum* ia. Ko e fale ko ení ko e 20 miliona ia, na'e 'asi ia he Patiseti fē 'a e 20 miliona ko iá? Ko e 'uhinga ia 'a e mahu'inga 'a e Patisetí Sea, te te lava 'o *review* 'ete fakamolé ...

Faka'ikai'i Pule'anga ko e 'u fale ke langá 'oku 'i he mahu'inga ko e \$100000.00

'Eiki Palēmia: Fakatonutonu atu Sea. 'A ia ko e hangē ko ē ko e, me'a eni ia 'oku ui ko e ha'o tavale hei'ilo na'a tau ha me'a. 'Oku 'ikai ke 100000 ha fale heni pea kapau na'a ke ki'i fanongo pē ā ki ha me'a 'oku 'oatu ha taimi, 'oku ou tui Fakafofonga 'e nounou ange 'etau aleá heni. Ko e fu'u 1 kilu ē ki Hunga Tonga Hunga Ha'apaí. Ko e 'ū koniteina *house* ko eni 'oku 'omai he 'oku si'isi'i e taimi 'oku 'ikai ke ofi ia he 100000. Mālō Sea.

Paula Piveni Piukala: Tau pehē pē ...

'Eiki Sea: Tongatapu 7, 'osi ho taimi 'oku fiema'u ke toe fakalōloa?

Paula Piveni Piukala: Toe 'omai mu'a ha'aku ki'i miniti 'e ...

'Eiki Sea: 1.

Paula Piveni Piukala: 10.

'Eiki Sea: 1, me'a mai.

Paula Piveni Piukala: 'Ai pē ke tolu ke, Sea ko 'eku 'uhinga pē, sai pe ia tukuhifo pē 'o 5, 'o tau pehē pē 50000. Ko e 10 miliona ia Sea, 10 miliona ia mei fē? Ko e 'uhinga ia ko ē mahu'inga, Sea na'a tau fanongo kātoa pē ki he ngaahi fiema'u 'oku 'omai mei he ngaahi vāhengá. Ko 'etau Patisetí ke *address* 'a e fiema'u 'a e kakaí.

Na'a ku 'i Ha'ateiho 'aneafi ko e ki'i kau utu ko e 'ai 'enau kapapulu ke kai 'aki 'enau fo'i 'ufi ko ē 'oku lavelaveá. Pauni 'e 1 Sea, fakahoko mai kia aú 'oku pa'anga 'e 25, kapapulu pauni 'e 1. Ko 'eku faka, ko 'eku 'uhinga ke tau fakafekake'i ...

'Eiki Palēmia: 'A ia ko ho'o 'uhingá ke tuku e fakatahá ia ka tau kumi kapapulu mo fakasi'isi'i e ...

Paula Piveni Piukala: Sea. Ko 'eku poini Sea he 'ikai ke tau toe lava he na'a ku sio 'aneafi kuo 'osi failā ka ko e poini eni Sea 'oku ou 'ohaké. Ke mahino'i 'e he Falé ni ko e liliu he 2010 kuo pau ke 'uluaki *inform* mai e Falé ni Sea 'a e Feitu'u na. Pau ke hikinima'i he Falé ni.

Ko e 'aho ko ē ko 'Ene 'Afió pē na'a ne fili e Palēmiá pea na'a ne ma'u 'e ia 'a e fo'i *Executive* fakaleveleva ko iá. Ko e 'aho ni 'oku talamai he 'e Konisitūtoné ia ke taliui mai ki Falé ni,

fengaue'aki mo Falé ni. Ko e 'uhingá he ko e Patisetí 'e vahevahe mei Falé ni. 'Oku ou hoha'a pē au ki he tukuhaui e kakaí ke fakapotopoto'i, ko e anga ia 'eku fakakaukaú Sea.

'Eiki Sea: Mālō Tongatapu 7, 'oku 'osi ho taimí.

Paula Piveni Piukala: Mālō Sea.

'Eiki Palēmia: Mālō Sea.

'Eiki Sea: Hou'eiki 'oku fakamanatu atu pē ko e me'a 'oku tokanga ki ai 'a Tongatapu 7, 'oku ne tukuaki'i mamafa e Hou'eiki Mēmipa 'o e Pule'angá, 'Eiki Palēmiá ta'etoka'i 'Ene 'Afió 'i he *press conference* na'e fakahokó. Ua ki aí, 'oku 'i ai 'ene hoha'a ki hono fakakau mai 'a e kau polisi 'a Siainá ki he *security* lolotonga e *Forum*. Tolú 'oku ne tukuaki'i ko e pa'anga ko eni ke langa 'aki e ngaahi 'api 'e 200 'oku fiema'u ki he *Forum* 'oku 'ikai ke 'i ai ha patiseti ki ai. Faingamālie eni ki he Pule'angá ke 'omai ha'anau tali. Me'a mai 'Eiki Palēmia.

Faka'ikai'i Palēmia teu 'omai kau polisi Siaina ke le'ohi malu e fakataha'anga *Forum*

'Eiki Palēmia: Mālō Sea. Tuku pē ke u kamata he topiki 'uluakí 'a eni ko eni 'oku pehē, sai 'oku tau, tali atu au 'ene fehu'í pea me'a ia kitu'a Sea. Pea tuku ā hono talí 'ona ia kapau 'oku, kae kehe tuku pē ko e 'uhingá he 'oku fanongo mai foki e kakaí na'a takihala'i mo ma'u hala ai, 'a ia 'oku mahu'inga pē ke fakama'ala'ala atu.

'A ia na'e 'i heni 'a e kau, 'a e folau mei Siaina. Na'e toe 'i heni he taimi ni mo e kau folau mei 'Aositelēlia. 'Oku toe 'i heni he taimi ni mo e 'Amipasitoa 'Ameliká. Ko e kātoa eni ko 'enau ō mai 'o talanoa'i pe ko e hā e me'a te nau ala tokoni mai ai ki he *Forum*, kātoa. 'Oku 'ikai ke pehē ko Siaina pē. He 'oku ou 'ilo au 'oku 'i ai e ngaahi nusipepa 'oku nau tuku hake, hangē pē eni ia ko ē 'oku 'osi mahino ia ko e tokotaha pē. 'Oku lahi 'a e ngaahi *partner* Sea 'oku nau fie tokoni mai.

'Oku te'eki ai ke tali ke ha'u ha kau polisi ia mei tu'a, a'u ki 'Aositelēlia, Nu'usila, Siaina, he 'oku pau ke fai e talanoa ia mo Tongá ni mo e Polisi Tongá pe te tau lava 'o fai. Tu'u he taimi ní, 'io, tau tokolahi fe'unga pē, ka 'i ai ha fiema'u te tau ala kole ki he Kau Tau 'a 'Ene 'Afió. Ko e me'a fakamuimuitaha ia hataua ala atu ke 'omai ha toe fonua kehe 'o pehē 'oku 'ikai ke tau lava 'o fai hotau fatongiá. Ko ia ai ko e fakatonutonú ia Sea ke mahino pē ki he Tonga kotoa 'oku fanongo mai mo e kau muimui ko eni 'o Tongatapu 7 ...

<001>

Taimi: 1050-1055

'Eiki Palēmia: ... Na'e te'eki ai ke tali ha me'a ia ke ha'u ai ha kau Polisi Siaina ki Tonga ni. Ko 'enau ōmai 'o talamai 'enau 'ofa, ko e me'a eni te mau ala tokoni atu ai. Me'a mai mo e Fakafofonga 'Asitelēlia, me'a tataua pē Sea. Ko e me'a leva ia 'a e Pule'anga ke ne hanga 'o vakai'i ko e ha 'a e me'a 'e ala tokoni mai ai 'a e *partner* ko ē, ko e ha 'a e me'a 'e ala tokoni mai ai 'a e *partner* ko ē. Ko e fakatonutonu ia ki he ma'u hala ko ia Sea. Me'a ko eni ki he tukuaki'i ko eni 'o pehē 'oku ta'etoka'i, Sea 'oku mole ke mama'o ha ta'etoka'i 'a e Pule'angá ia ki He'ene 'Afió, na'e 'uhinga ia 'emau lele ai atu ai pea ko e 'uhinga pē ia na'e fai ai 'a e *press conference* ke 'oua 'e ma'u hala mo tataki hala hangē ko e me'a na'e me'a 'aki 'e he Fakafofonga.

Na'e fakahoko atu pē *even* 'i he Fale ni 'a e me'a na'e hoko, na'e me'a mai ai 'a Tongatapu 4 'o fakama'ala'ala na'e fakahoko 'a e tali ki ai. Na'e 'ave atu 'a e ngaahi kole pea na'e tali mai ē, pea ko e taha fakamuimui pē na'e pehē mai, fakatatali ki he kaha'u. Ko ia pē na'e lipooti, me'a pē ko ē na'e 'ai 'i Fale ni, 'osi 'asi 'i he lekooti, ko e me'a pē ia na'e fakahoko 'i he *press conference*.

Pea 'oku ou fakame'apango'ia Sea, he hangē 'oku tau ōmai tautolu 'o 'analaiso pē ko e hā 'a e tu'utu'uni 'a 'Ene 'Afio. Ko e feitu'u hala, taimi hala, neongo ko ho'omou ngāue 'aki 'a e ngaahi *political agenda*, ka 'oku hā 'a e lau ko e malu mo e 'ofa fonua, ka mou 'omai 'emoutolu 'o faka'uhinga'i, 'a e me'a ia 'a e mafai ia pea mo e faitu'utu'uni 'Ene 'Afio. Ko e me'a ia na'a ku pehē 'e au Sea 'e ta'ofi 'a e fa'ahinga talanoa pehē mo e taimi ko ē 'oku tau manga atu ai tautolu ki ha tafa'aki ia 'oku 'ikai tonu ke tau a'u ki ai.

Kae kehe hoko atu ki he me'a ko eni he fakataha. Sea ko e fale 'e 200 na'a ku fakahā pē 'i he *press conference*, ko e 50 ai 'e tuku atu ke fakatau ia pē fakapa'anga ia mei tu'a, 50 leva ia ko e fengāue'aki ia 'a e *tourism* pea mo e ngaahi *hospitality provider*, 'a ia ko e mōtele, hōtele me'a ke nau lava 'o ngāue mai 'aki 'a e fo'i senolo ko eni ke 'i ai ha'anau fanga ki'i fale, ke fakalahi 'aki 'enau pisinisi.

Ko e 100 leva Sea ko e 'uhingá ia ke fakalahi'aki 'a e *accommodation* ko eni mei he Pule'angá ia. Ko e konga eni na'a ku lave ki ai 'aneafi pea mo e ngaahi 'aho atu kimu'a, 'a e fiema'u ke tau *invest* 'i he'etau tafa'aki takimamata. Ko e faingamālie eni Sea ke tau *invest* ai, ko e faingamālie eni ke fakalahi ai 'a e ngaahi loki 'o e ngaahi *operator* 'i he taimi ni. Ko e faingamālie eni ke tau lava 'o toe *provide* ai ha ngaahi loki ke toe lahi ange he 'oku lahi 'aupito 'a e fiema'u ko eni ki he nofo'anga 'i Tonga ni 'i he taimi ni, tautautefito he 'ikai ko ē ke toe langa 'a e ngaahi *resort* 'e ni'ihī na'e uesia 'i he taimi ko ē na'e tō mai ai, na'e a'u mai ai 'a e sunami.

Ko ia Sea 'oku 'ikai ke, ko e kātoa 'o e me'a ko eni, fakatatau pē mau ngāue 'aki pē 'a e founga fakalao, pea 'oku pau 'oku me'a toki sio pē ki he 'atita. He ko e 'atita ko e sino ia ko ē 'oku nau 'ilo ke nau fakapapau'i 'a e me'a 'oku fai 'enautolu te nau pehē mai 'oo na'e tonu ke pehē ē, tonu ke pehē ē.

Ko ia ai 'e Fakafofonga, 'ikai ke u fie 'atita au pea 'oku ou tonu pē, tonu ke 'oua te ke 'atita mo koe he 'oku 'i ai pē 'etau 'Atita Seniale mo 'ene 'ofisi, ke ne hanga 'omai. He ko e sino ia 'oku tau falala ki ai te ne fakapapau'i mai pē na'e fai fakatatau ki he lao pea mo e pa'anga na'e tali 'e he Fale Alea ni, mālō 'aupito Sea.

Paula Piveni Piukala: Sea 'omai pē mu'a ha ki'i faingamālie ke u *response* ki he tali ko eni, kuo u 'osi hanga 'o *share* atu ki he Feitu'u na pea mo e Kalake.

'Eiki Sea: Te u 'oatu pē ho'o miniti 'e 2, he 'oku te'eki ai ke tau a'u ki he'etau 'asenita pea 'oku lahi 'a e ngāue 'a e Fale.

Paula Piveni Piukala: 'Oku ou 'osi hanga 'o *share* atu 'a e fo'i *press conference*, kapau 'e lava 'o tā ke fanongo ki ai 'a e Fale ni, te nau fakamo'oni kātoa ki he me'a 'oku ou lave ki ai Sea. 'Oku 'ikai ke 'i ai ha loto taaufehi'a 'ia au Sea, pea 'oku ou fakatokanga'i ko e taukave 'a e Palēmia ko e sio tokua ki he ola. Tau 'osi fou mai tautolu 'i he 'u taukave pehē, 'Asika

na'e fakavavevave'i, taukave pehē, ko e vakapuna ko eni na'e *accident* taukave pehē, ko e vakapuna fo'ou taukave pehē, ka 'oku ou tokanga au ki he *process* Sea.

'Eiki Palēmia: Fakatonutonu Sea ki ho'o hanga 'oange 'a e faingamālie ke fai ai pē 'ene ngaahi fakanāfala.

Paula Piveni Piukala: Sea ko 'eku 'uhinga ke tau ako.

'Eiki Palēmia: Foki mai ki he 'etau me'a, tali mai 'a e me'a na'a ku fakahoko atu. Hangē ko e 'atita, hangē ko ē ko e Tō Folofola, ko e me'a ia 'a 'Ene 'Afio. 'Oua te ke, 'ai'ai hangatonu kae 'oua te ke toe afe holo he 'u me'a noa'ia.

Paula Piveni Piukala: Sea, ko e, 'e toki ha'u pē 'atita Sea, ka 'oku 'ikai ke u tui ko ha Fale eni 'a ha vale ke 'omai pē 'a e fa'ahinga fakakaukau. Sea, ko e fakalea ko ē ko ē 'e, 'e ...

'Eiki Palēmia: Sea tatau pē mo ha'aku pehē atu ki ai 'oku 'ikai ko ha Fale eni 'o ha vale ...

<002>

Taimi: 1055-1100

'Eiki Palēmia: ... ke 'omai e ngaahi fakakaukau pehē.

Paula Piveni Piukala: Ko e fakalea ko ē 'a Mapa Puloka ...

'Eiki Palēmia: Kapau ko ho'o me'a mai 'a koe ki he Fale ni ...

Paula Piveni Piukala: Ko e fakalea ko ē 'a Mapa Puloka kapau 'ikai ke tau ako mei ha fehalaaki, 'oku ne ui 'e ia ko e mahaki faka'atamai ko e anga'i tangata mousa'a fakalielia.

'Eiki Palēmia: Sai ia ke ke mea'i ia Fakafofonga.

Paula Piveni Piukala: Kapau 'oku 'ikai ke tau ako, ko u tokanga ki he *process* Sea. 'Oku 'i ai 'a e patiseti 'oku 'i ai e polokalama palani, 'oku 'i ai e me'a 'oku ui ko e taliui fengāue'aki mo e Fale ni. Sio ki he me'a 'oku ne fakamatala mai te'eki ai ke tau 'ilo ia 'etautolu 'i Fale ni. Kapau ko ia Sea kapau ko e anga ē e fakafōtunga tau fili pe ā e Palēmia pea ne fakalele pea tau mātuku ā, 'oua te tau toe o mai 'o fai e Finangalo 'Ene 'Afio ke sivi, sivisivi'i.

'Eiki Palēmia: Sea 'oku 'atā pe ki he Fakafofonga ke tohi fehu'i ange 'i ha me'a pe, 'atā pe.

Paula Piveni Piukala: Sea 'oku 'atā pe 'i he Fale ni ke u 'eke...

'Eiki Palēmia: Ka 'oku mahalo 'oku sai'ia pe ia ke ha'u 'o lea mai he letiō ke mole ai e taimi e Fale ko e 'uhingá pē ke fanongo mai 'ene kau muimui ...

Paula Piveni Piukala: 'Oku 'ikai mole taimi e Falé.

'Eiki Palēmia: Ki he taimi ko ē 'e toe me'a atu ai ki 'Amelika mo Nu'usila.

Paula Piveni Piukala: 'I he taimi 'oku 'ai'ainoa'ia ai 'etau Patiseti. Ko e Patiseti ko e Lao mahu'inga taha ia ke ngāue ai e Fale ni, lao mahu'inga taha. Ko e 'uhinga 'eku puke nautolu ki he Patiseti he na'e 'ikai ke *declare* he Patiseti ko e palani eni 'a e *host*.

'Eiki Palēmia: Sea hangē ko 'eku lau 'oku 'ikai ko e 'Atita Seniale ē 'oku 'ikai ko e 'Ateni Seniale ē.

Paula Piveni Piukala: Hala he 22 hala he 23.

'Eiki Sea: Tongatapu 7 kuo 'osi ho taimi.

Paula Piveni Piukala: Mālō Sea.

Mo'ale Finau: Sea ki'i fakahoha'a atu ha ki'i miniti.

'Eiki Sea: Ha'apai 12 'ikai ke u tui au 'oku toe 'i ai ha me'a 'e tānaki ki he feme'a'aki ko eni, 'osi fai e femahino'aki he Fale ni. Kuo 'omai e tali mei he 'Eiki Palēmia pea 'oku tau ngata ai.

Hou'eiki 'oku fu'u lahi 'etau 'asenita ke tau toe hē holo ha me'a na'e 'ikai ke kau he ngāue 'a e Fale ni.

Mo'ale Finau: Sea ki'i miniti pē ...

'Eiki Sea: 'Osi mahino e ngaahi poini pea 'oku mā'opo'opo ia ki he Sea 'oku 'ikai ke toe 'i ai ha me'a fo'ou ia ke tānaki mai.

Mo'ale Finau: Sea ki'i me'a fo'ou pe ...

'Eiki Sea: Tau hoko atu ki he 'etau 'asenita Ha'apai 12.

Mo'ale Finau : Mālō Sea. Ki'i me'a fo'ou pē, miniti pe 'e taha.

'Eiki Sea: Ko e hā e me'a 'oku ke toe tānaki mai 'oku te'eki ke 'omai ha tali mei he Palēmia.

Mo'ale Finau: Sea ko 'eku fokotu'u pē ko 'eku tokoni ki he Palēmia. Sea 'oku ou nofo 'o fanongo ki he ngaahi tipeiti 'Eiki Sea pea ko u, na'e 'i ai e me'a na'e me'a'aki he 'Eiki Palēmia 'aneafi pea 'oku kei nofo kei vilo 'eku fakakaukau ko u sai'ia ai. Pea ko u pehē ko e laumālie lelei 'a 'ene 'omi ko ē 'a e fakakaukau ka 'oku 'i ai ha'anau ngāue lelei pea poupou'i. 'Oku vilo he'eku, Sea 'i he pongipongi ni ko e me' a ko ē kuo hoko ki he 'Ene 'Afio ko e vā'osi.

Ko 'eku ki'i poupou pe 'oku pehē ni 'Eiki Palēmia. Ko e fakakaukau ko ē ke tatali ki he Fakataha Tokoni mo 'Ene 'Afio, hala ia. 'Oku 'ikai ko e Konisitūtone ia.

'Eiki Palēmia: Sea ko e 'osi pe eni 'etau feme'a'aki ki he fo'i me'a ko ē.

Mo'ale Finau: Sea tukuange mu'a 'eku tokoni.

'Eiki Palēmia: Ko e me'a pe ia 'a e Fakataha Tokoni ke fakahoko mai ...

Mo'ale Finau: Ke 'oatu mu'a 'eku tokoni na'a 'aonga 'Eiki Palēmia.

'Eiki Palēmia: 'Oku 'ikai ke u 'ilo 'e au pe te ne fakahalaki 'e ia 'a 'Ene 'Afio mo e Fakataha Tokoni ke hā?

Mo'ale Finau: Ta 'oku 'ikai ke ne tali 'e ia e tokoni Sea.

'Eiki Palēmia: 'A ia 'oku ke fakahalaki 'a e tu'utu'uni mai 'a 'Ene 'Afio mo e Fakataha Tokoni?

Mo'ale Finau: Kapau 'e ki'i fakama'uma'u e Palēmia Sea ke kakato e fakakaukau.

'Eiki Palēmia: Tali mai Fakafofonga pea mo e lōloa.

'Eiki Sea: Ha'apai kātaki 12 to'oto'o mai ho'o me'a.

Mo'ale Finau: 'Io miniti pe 'e taha. Hala ia! Ko e tonu eni, fai mo ke fokotu'u ha taha ke Minisitā pea 'oange ki he 'Ene 'Afio pe te ne *approve* pe 'ikai, ko e tonú ia. 'Oua na'a ke ...

'Eiki Palēmia: Sea 'osi pe eni 'etau feme'a'aki na'e 'osi 'ave e ngaahi fokotu'u pea kole mai pe tuku mai ha taimi.

Mo'ale Finau: Ko hai na'a ke fokotu'u?

'Eiki Palēmia: 'Oku 'ikai ke u 'ilo au ...

Mo'ale Finau: Ko hai na'a ke fokotu'ú?

'Eiki Palēmia: Tatau pe ena mo e fokotu'u ko ē 'o Mo'ale pea toe holomui he fuoloa.

Mo'ale Finau: Talaange Sea ke ne talamai angé pe ko hai na'a ne fokotu'u he kapau te ne talamai ...

'Eiki Palēmia: Na'e 'ikai, na'e

Mo'ale Finau: 'Oku hala ia he 'oku ne 'ai 'e ia ke fihia e Tu'í he'ene fokotu'ú.

'Eiki Palēmia: 'A e fokotu'u Minisitā ko eni 'a e Fakafofonga ko eni 'o 'Eua 'o Ha'apai ko eni pea holomui leva ko e 'uhinga ...

Mo'ale Finau: Sea ko 'ene fokotu'ú ...

'Eiki Palēmia: 'Oku ne ongo'i 'oku ta'etaau 'ikai ke tali mai hono fokotu'u.

'Eiki Sea: Ha'apai 12 ...

Mo'ale Finau: 'Oku fai fakapoto ...

'Eiki Sea: Ko e tu'u ko ē 'etau Konisitūtone ...

Mo'ale Finau: 'Io.

'Eiki Sea: Ko e Palēmia 'oku ne fai e fokotu'u.

Mo'ale Finau: Ko ia.

'Eiki Sea: 'Oku 'ikai ke tonu ke ne talamai 'e ia ko e me'a ia e vā e Tu'í pea mo e Palēmia.

Mo'ale Finau: Ko hono 'uhinga Sea he 'oku fakakaukau ia ...

'Eiki Sea: Ka 'oku ou 'ilo pē 'osi hoko ...

Mo'ale Finau: He'ene fokotu'u 'a e tokotaha ...

'Eiki Sea: 'Oku ta fakafekiki he taimi ni Ha'apai 12, me'a hifo ki lalo.

Mo'ale Finau: Te ne fokotu'u e tokotaha.

'Eiki Sea: Me'a hifo ki lalo!

Mo'ale Finau: Faka'ofa ai e Tu'i.

'Eiki Sea: Ha'apai 12.

Fika 4 ‘etau ‘asenita Hou’eiki Lipooti ‘A’ahi Tongatapu 8. Ko e toenga ‘etau ‘ū lipooti ‘oku ‘i he Komiti Kakato ‘e tukuhifo ki he Komiti Kakato pe te tau tali e lipooti ‘a Tongatapu 8.

Fokotu’u ke liliu ‘a e Fale Alea ‘o Komiti Kakato koe’uhi ko e ‘asenita ngāue

Lord Tu’ilakepa: Sea fakamolemole atu ki he Feitu’u na ka u ki’i lave atu mu’a. Ko u pehē mu’a ke tau liliu mu’a ‘o Komiti Kakato. He ‘ikai ke ‘osi e ngāue ia ko eni he ‘aho ni, ka tau ‘ai pe me’a ‘e malava. Ko hono tukuhifo ē, toe tukuhifo mo ē ‘ai mo tau hoko atu ā.

Eiki Sea: ‘Eiki Nōpele ko ‘etau Tohi Tu’utu’uni ‘oku ‘uluaki fakakakato e ngāue e Fale Alea ‘oku ‘i ai e ‘asenita ‘e ua he Fale Alea he taimi ni. Lipooti ‘A’ahi ‘a Tongatapu 8, Tongatapu 10.

Kapelieli Lanumata: Laumālie lelei mai pe ki’i haafe miniti pe...

<003>

Taimi: 1100-1105

Kapelieli Lanumata : ... ko e ki’i fehu’i pē ‘e taha ki he Palēmia, *issue* fo’ou. Mahino kia au e me’a ‘oku ke me’a mai ‘aki. Ko e me’a fo’ou eni ia ka ‘e *regarding* pē ki he’ene vā pea mo ‘Ene ‘Afio.

Eiki Sea : ‘Oku ‘ikai ke tali he me’a fo’ou Hou’eiki. Ko e poakí na’e taha pē ko Tongatapu 7, ko ia na’e fai ai e feme’a’aki pea kuo ‘osi lava ia. Lipooti ‘a Tongatapu 8, Kalake ke lau mai hono fakahū mai.

Lipooti ‘A’ahi Faka- Fale Alea Vāhenga Fili Tongatapu 8.

Kalake Tēpile : (*ne lau*)

‘Aho 08 ‘Epeleli, 2024

Lord Fakafanua

‘Eiki Sea e Fale Alea ‘o Tonga

Nuku’alofa.

Lipooti ‘o e ‘A’ahi Faka- Fale Alea ki he Vāhenga Fili Tongatapu 8.

‘Oku ou faka’apa’apa mo ‘oatu heni ‘a e lipooti ‘o e ‘A’ahi Faka-Fale Alea ki he Vāhenga Tongatapu 8, ‘o fakatatau ki he Tu’utu’uni 20 ‘o e Tohi Tu’utu’uni ki he Ngaahi Fakataha ‘a e Fale Alea ke fakahoko ‘i ha ‘aho ‘e 14.

‘Oku ou faka’apa’apa mo e loto hounga’ia mo’oni ke fakahū atu ‘a e Lipooti ‘o e ‘A’ahi Faka Fale Alea ‘a e Fakafofonga ‘o e Vāhenga Fili ‘o Tongatapu 8 ki he kamata’anga ‘o e ta’u ni 2024 ‘a ia na’e fakahoko mei he ‘aho 25 ‘o ‘Okatopa – ‘aho 03 ‘o Nōvema, 2023.

Ko u fakatauange ‘e tali lelei ‘e he Feitu’u na mo e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale Alea ‘o Tonga ‘a e lipooti mo e ola ‘o e ‘a’ahi na’e fakahoko ‘e he Fakafofonga Tongatapu 8 ki he ta’u 2024.

Faka'apa'apa atu,

.....

Hon Johnny Grattan Vaea Taione

Fakafofonga Kakai Vāhenga Fili Tongatapu - 8

'Eiki Sea : Tongatapu 8.

Vaea Taione : Tapu mo e Seá tapu mo e Palēmia mo e Kapineti pehē ki he Hou'eiki Nōpele mo e Fakafofonga e Kakai. 'Io Sea ko e Lipooti ena 'a Tongatapu 8. Ko e ngaahi fiema'ú Sea na'e meimei tatau pē mo e ngaahi ta'u na'e hoko mai, 'a ia ko e ngaahi fiema'u vivili. Ka ko e lipooti pē ena 'i mu'a 'ia moutolu Sea. Mahalo ko e me'a pē ia 'oku tokanga ki ai 'a e motu'a ni...

'Eiki Sea : Tongatapu 8 hangē pē ko e kole ko ia 'a e Sea Komiti Kakato..

Fokotu'u & pāloti'i 'o tali tukuhifo Lipooti 'A'ahi Faka- Fale Alea Tongatapu 8 ki he Komiti Kakato.

Vaea Taione : Tukuphifo pē Sea ki he Komiti Kakato Sea kapau 'oku loto lelei pē ki ai e Fale ni.

'Eiki Sea : 'Oku 'i ai ha pou pou ki ai. (*Ne pou pou*)

'Eiki Sea : Kole atu ki he Kalake ke tau pāloti. Ko ia 'oku loto ke tukuhifo e Lipooti 'a Tongatapu 8 ki he Komiti Kakato fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile : Sea 'oku loto ki ai 'a 'Uhila Moe Langi Fasi, Mateni Tapueluelu, 'Aisake Valu Eke, Paula Piveni Piukala, Kapelieli Lanumata, Taniela Fusimālohi, Mo'ale 'Otunuku, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, 'Eiki Minisitā Fonua, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Tokoni Palēmia, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, 'Eiki Minisitā MEIDECC, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Minisitā Ngoue, Vātau Mefi Hui, Vaea Taione, Dulcie Elaine Tei, His Serene Highness Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili, 'Eiki Nōpele Nuku, 'Eiki Nōpele Tu'ihā'angana, 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō, 'Eiki Nōpele Tu'ilakepa. Loto kotoa ki ai e Hou'eiki tōko 25.

Lipooti Folau Faka-Fale Alea Fika 3/2024

'Eiki Sea : Lipooti Folau Faka-Fale Alea Fika 3/2024 Fakataha'anga Lahi hono 147 'a e 'Iunioni Fakavaha'apule'anga 'a e Ngaahi Fale Alea (*Inter-Parliamentary Union*), Kalake ke lau mai.

'Aho 08 'Epeleli, 2024

Ki he Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Alea 'o Tonga

Fekau'aki : Lipooti Folau Faka-Fale Alea 03/2024 ki he Fakataha'anga Lahi hono 147 'a e 'Iunioni Fakavaha'apule'anga 'a e Ngaahi Fale Alea(*Inter-Parliamentary Union*).

‘Oku ou faka'apa'apa mo fakahoko atu ‘a e Lipooti Folau Faka-Fale Alea ki he Fakataha’anga Lahi hono 147 ‘a e ‘Iunioni Fakavaha’apule’anga ‘a e Ngaahi Fale Alea (*Inter-Parliamentary Union*) ‘a ia na’e fakahoko ‘i *Rwanda, Angola* mei he ‘aho 23-27 ‘o ‘Okatopa, 2023.

Faka'apa'apa atu

.....

Hon Dr 'Uhila Moe Langi Fasi

Fakafofonga Kakai Vāhenga Fili - Tongatapu 2

.....

Hon Dulcie Elaine Tei

Fakafofonga Kakai Vāhenga Fili - Tongatapu 6.

Eiki Sea : Lau kakato mai peesi pē 6.

Kalake Tēpile : Peesi 2 - **Talateu**

1. ‘Oku fakahoko atu he lipooti ni ‘a e ola ‘o e Folau Faka-Fale Alea ‘a ia na’e me’a ki ai ‘a Hon Dr. 'Uhila Moe Langi Fasi – Fakafofonga Kakai Vāhenga Fili ‘o Tongatapu 2 mo Hon Dulcie Elaine Tei - Fakafofonga Kakai Vāhenga Fili – Tongatapu 6.

2. Ko e folau ko eni ke Fakafofonga’i ‘a e Fale Alea ‘o Tonga ‘i he Fakataha’anga Lahi hono 147 ‘a e ‘Iunioni Fakavaha’apule’anga ‘a e ngaahi Fale Alea – *Inter-Parliamentary Union (IPU)* ‘a ia na’e fakahoko ‘i he Kolomu’a ko *Rwanda* ‘i *Angola* mei he ‘aho 23 - 27 ‘o ...

<004>

Taimi: 1105-1110

Kalake Tēpile: ... (*Hoko atu ‘a e laú.*) ‘Okatopa 2023.

3. Ko e tefito’i kaveinga ‘o e fakataha lahi hono 147 ko e, fakahoko fatongia ‘a e Fale Alea ‘o fakataumu’a ki he melino, fakamaau totonu mo ha ngaahi sino fa’unga pule ‘oku mālohi (*Parliamentary Action for Peace, Justice and Strong Institutions*).

4. Na’e me’a atu ai ‘a e Fakafofonga Kakai ‘o e Vāhenga Fili Tongatapu 2, Hon. Dr. ‘Uhila Moe Langi Fasi pea mo e Fakafofonga ‘o e Kakai ‘o e Vāhenga Fili Tongatapu 6 Hon.

Dulcie Elaine Tei ‘o fakafofonga’i ‘a e Fale Alea ‘o Tonga.

II. Puipuitu’a ‘o e Folau Faka Fale Alea.

Hingoa ‘o e Polokalama - Ko e Fakataha’anga Lahi hono 147 ‘a e ‘Iunioni Fakavaha’apule’anga ‘a e Ngaahi Fale Alea (*Inter-Parliamentary Union*).

‘Aho na’e fakahoko ai – ‘Aho 23 ki he 27 ‘o ‘Okatopa 2023.

Kolomu’a mo e fonua na’e fakahoko ai – Luanda, Angola.

Hou’eiki Mēmipa na’e me’a atu ‘i he folau – Na’e fakafongā’i ‘a e Fale Alea ‘o Tonga ki he fakataha’anga ni ‘e Hon. Dr. ‘Uhila Moe Langi Fasi (Fakafongā ‘o e Kakai Vāhenga Fili Tongatapu 2) pea mo Hon. Dulcie Elaine Tei (Fakafongā ‘o e Kakai Vāhenga Fili Tongatapu 6).

Kau ngāue na’e muimui folau – Na’e muimui folau atu ki ai Sulia Makasini mei he Va’a Komiti.

Kautaha na’a ne fakapa’anga ‘a e folau - Na’e fakapa’anga ‘a e folau ni ‘e he Kautaha Langa Fakalakalaka ‘a e Ngaahi Pule’anga Fakatahataha (*United Nations Development Fund*) pē UNDP.

III. Fakaikiiki ‘o e Folau Faka-Fale Alea.

Ko hono to’oto’o konga lalahi eni ‘o e ngaahi polokalama. Fakataha’anga Lahi ‘a e Ngaahi Fale Alea ‘oku Mēmipa ‘i he *IPU* (*General Debate of the IPU*).

6. Ko e fakataha’anga lahi eni ‘oku kau kotoa ki ai ‘a e ngaahi Fale Alea ‘oku nau mēmipa ‘i he *IPU* mei he ‘aho kuo ‘oange ‘a e faingamālie ki he Fale Alea kotoa pē ke fakahoko ha lipooti ki he tu’unga ‘oku ‘i ai honau ngaahi Fale Alea ‘o fekau’aki mo e tefito’i kaveinga ‘o e fakataha’anga.

7. ‘I he ‘aho 25 ‘Okatopa 2023 na’e tuku mai ai ‘e he Sea ‘o e Fakataha’anga Lahi ‘a e faingamālie ma’a e Fale Alea ‘o Tonga ke fakahaa’i ‘a e poupu ki he tefito’i kaveinga, “Fakahoko fatongia ‘a e Fale Alea ‘o fakataumu’a ki he melino, fakamaau totonu mo ha ngaahi fa’unga pule ‘oku mālohi” (*Parliamentary Action for Peace, Justice and Strong Institutions*). Ko e faingamālie foki eni ke ‘oatu ai ha ngaahi kaveinga ‘oku faka’amu ‘a Tonga ni ke tokangaekina ‘e he *IPU*.

8. Na’e me’a atu ai ‘a Hon. Dr. ‘Uhila Moe Langi Fasi ‘o fakafongā’i ‘a e Fale Alea ‘o Tonga. ‘I he’ene me’a na’a ne kau fakataha mo e kau Mēmipa ‘o e *IPU* ‘i he poupu mo e ui fakamāmani lahi ki he mahu’inga ‘o e nofo melino pea mo e nofo fekaukau’aki ‘a e kotoa ‘o e kakai ‘o ha fonua (*peaceful co-existence*). Na’e fakamamafa’i ‘e he Fakafongā ‘a e mahu’inga ke fakapapau’i ‘oku ongo’i malu ‘a e kakai ‘o ha fonua ‘i honau ngaahi ‘api ‘i honau fonua pea ke fakapapau’i ‘oku ‘i ai ha kaha’u falala’anga.

‘I he ‘ene pehē ‘oku hoko ‘a e kaveinga ‘o e feliuliuaki ‘a e ‘ea ko e taha ia ‘o e ngaahi pole lalahi ‘oku fehangahangai mo e ngaahi fonua iiki he Pasifiki. Pea ‘oku ne uesia ai ‘a e tu’unga malu ‘a e kakai ‘o e fonua. ‘I he me’a ‘a e Fakafongā ‘o kapau he ‘ikai ke fakahoko ha ngāue ‘o fekau’aki mo e ngaahi pole ko ‘eni ‘e hōloa atu ai pē ‘a e falala mai ‘a e kakai ‘o e fonua ki he Fale Alea mo honau kau Fakafongā.

9. Na’e lipooti foki ‘a e Fakafongā ki he Fakataha’anga Lahi ‘a e Ngaahi Fonua ‘i he Pasifiki ‘a ia na’e fakahoko ‘i ‘Aokosi 2023 ‘o fekau’aki mo e feliuliuaki ‘a e ‘eá. Neongo na’e felotoi ai ‘a e ngaahi Fale Alea ni ke fakahā ‘enau ngaahi tukupā ‘i he Fangatapu *Declaration* ko e halafononga ia fekau’aki mo e feliuliuaki ‘a e ‘ea ki ha kaha’u ‘oku malu, fonu ‘i he melino mo tu’uloa foki.

Kau atu ki he fili (elections) ‘o e Palesiteni ‘a e IPU.

10. Ko e taha ‘o e ngaahi ‘asenita na’e makehe ai ‘a e fakataha’anga ko eni ko hono fakahoko ‘a e fili ‘o e Palesiteni hoko ‘o e IPU. Ko hono fili eni ‘o e Palesiteni fo’ou ke fetongi ‘aki ‘a e Palesiteni lolotonga *Duarte Pacheco* mei Potukali, ‘a ia kuo kakato ‘a e vaha’ataimi ki he’ene fakahoko fatongia. Ko e Palesiteni ko e Taki Fakapolitikale ia ‘o IPU pea ‘oku ne Sea ‘i he ngaahi fakataha’anga ‘a e Kautaha IPU pea mo fakafongonga’i ‘a e IPU ‘i he ngaahi fakataha’anga fakamāmani lahi ‘oku ne kau ki ai.

11. Fakatatau ki he Tu’utu’uni Ngāue ‘a e IPU, ‘oku fetongitongi ...

<005>

Taimi: 1110-1115

Kalake Tēpile: ... (*Hoko atu e laú.*)

‘a e kakai ‘i he ngaahi vahefonuá hono fili mei ai ‘a e Palesiteni ‘o fakatatau ki he’enua tu’u fakapolitikale mo fakasiokalafi (*geopolitical rotation*). ‘Oku makatu’unga eni ke fakapapau’i ‘oku vahevahe tatau ‘a e ngaahi vahe fonuá ‘i hono tataki ‘o e IPU. Na’e ‘i ai e kau kanititeiti ‘e toko 4 na’a nau veipā ki he lakanga Palesiteni. ‘A ia ko e kanititeiti ‘e toko 4 mei he ngaahi fonua ko eni, Tanisania (*Tanzania*), Malau (*Malawi*), Senekale (*Senegal*) mo Somalia (Somalia). ‘Oku fakahisitōlia ‘a e fili Palesiteni ko eni he ko e toki fuofua taimi eni ko e kotoa e kau kanititeiti ki he fili Palesiteni ko e kakai fefine.

12. Na’e kau atu ai ‘a e ongo Fakafongonga ki he fili Palesiteni ‘a ia na’e fakahoko ia ‘i ha pāloti fakapulipuli (*secret ballot*). Na’e ikuna’i ‘a e fili Palesiteni ‘e *Dr. Tulia Ackson* (ko e Sea ‘o e Fale Alea ‘o Tanisania), ‘o ne hoko ko e Palesiteni hono 11 ‘a e Kautaha IPU ‘i he ta’u ‘e 3 ka hoko maí. ‘Oku kau ‘i he ngaahi kaveinga ngāue ‘a e Palesiteni fo’ou ni ‘a ‘ene tapou ke fakapapau’i ‘oku fakafongonga’i lelei (*effective representation*). Pea ‘oku fakakau atu (*participation*) ‘a e kulupu fakapolitikale mo fakasiokalafi (*geopolitical groups*) ‘i ha ngaahi sino ngāue ‘o e IPU.

III. Fakataha’anga ‘a e kau Fakafongonga Fale Alea Fefiné (Forum of Women Parliamentarians)

13. Na’e fakahoko ‘a e fakataha’anga ko eni ‘a ia ko e taha eni ‘o e ngaahi uma ngāue lahi taha ‘a e IPU. ‘Oku taki ‘a e fakataha’anga ko eni ‘i he ngaahi ngāue ‘o fekau’aki mo e vahevahe tatau ‘a e kakai fefiné mo e kakai tangatá (*gender equality*). Pea mo fakapapau’i ‘oku fakafongonga’i kinautolu ‘i Fale Alea, ngaahi sino ngāue pea mo e ngaahi fakataha’anga e IPU. ‘Oku ‘oange foki ‘a e faingamālie ma’á e kakai fefine ‘oku nau hoko ko ha kau Fakafongonga Fale Alea. Ke nau ako mo fevahevahe’aki ‘o kau ai ‘a e ngaahi pole ‘oku nau fehangahangi mo iá.

14. Na’e me’a ai ‘a Hon Dulcie Elaine Tei ‘i he fakataha’angá ni. ‘I he’ene me’á na’á ne fiefia ke kau atu ki ha fakataha’anga pehé ni koe’uhí ko e fuofua teemi eni ke ne hoko ko ha Fakafongonga. Pea ke ne fakafongonga’i atu foki ‘a e le’o ‘o e Pasifiki ‘i ha ha’ofanga lahi pehé ni. Na’á ne vahevahe foki ‘a e ngaahi ola mei ha savea fakafonua na’e fakahoko ‘i Tongá ni ‘a ia na’e kei mālohi ange pe ‘a hono poupu’i ‘a e Hou’eiki Tangatá ‘o fakahoa ki he Hou’eiki Fefiné ki he ngaahi tu’unga fakatakí ‘o tautautefito ki he hoko ko ha Fakafongonga Fale Alea. Neongo iá na’á ne loto lahi ke hokohoko atu

‘ene fakahoko fatongiá neongo e ngaahi pole kuó ne a’usiá pea ‘oku hoko ‘a e ngaahi vahevahe ‘i he fakataha’angá ni ko ha fakalotolahi ki ai.

IV. Ngaahi Fakataha Makehe na’e kau atu ki ai ‘a Tonga ní

15. ‘I he lolotonga e ngaahi fakataha’anga ‘a e *IPU* na’e fakahoko foki mo e ngaahi fakataha ‘a e Fale Aleá.

16. Ko e kaveinga ‘o e feliuliuaki ‘o e ‘eá, ko e taha ia ‘o e ngaahi kaveinga lalahi na’e alea’i ‘i he ngaahi fakataha ko ení. Na’e ma’u ai ‘a e faingamālie ke kau atu ‘a e ongo Fakafongá ki ha ngaahi fakataha’anga ko ení.

Fakataha’anga ‘o e Ngaahi Fonua Iiki kei Langa Fakalalakaka (*Small Island Developing States*).

17. Na’e ui ‘a e fakataha ko ení ma’á e ngaahi fonua iiki kei langa fakalalakaká. Ko e taumu’a ‘o e fakatahá ni ke fokotu’u ha kulupu makehe ma’á e ngaahi Fale Alea ‘o e ngaahi fonuá ni. Koe’uhí ke fakatahataha’i mo toe longomo’ui ange ‘enau ngāué ‘o kau ki hono fakafepaki’i e ngaahi nunu’a tamaki ‘o e feliuliuaki ‘o e ‘eá. ‘Oku kau ki he ngaahi fonua iiki ko ení ‘a e ngaahi fonua meí he tapa kotoa ‘o māmani. Kau ai ‘a e ngaahi fonua mei ‘Esia, Kalipiané, ‘Afilika mo e Pasifikí.

18. Na’e alea’i mo fakamamafa’i ‘i he fakataha ko ení ‘a e tu’unga ‘oku tu’u laveangofua ‘a e ngaahi fonua e Pasifikí. Ko e ola ‘o e fakataha ko ení ko hono fokotu’u ‘a e kulupu makehe ko ení ‘oku ‘iloa ko e Kulupu Faka-Fale Alea ma’á e Ngaahi Fonua Iiki kei Langa Fakalalakaká (*SIDS Parliamentary Group*). Na’e fili foki ‘a Fisi ko e hoko ko e Sea ‘o e kulupu ko ení ‘i hono fokotu’u atu ‘e Tongá ni pea ‘oku kau atu foki ‘a Tongá ni ki he Kulupu ko ení.

Fakataha’anga Ma’á e Ngaahi Fale Alea Fakamāmani Lahi ‘oku tu’u laveangofua ...

<006>

Taimi: 1115-1120

Kalake Tēpile: ... taha ki he Feliuliuaki 'a e 'Eá (*Climate Vulnerability Forum*).

19. Na'e kau atu 'a Tonga ni ki he fakataha'anga ko 'ení 'a ia ko ha fakataha'anga 'eni na'e fa'u ma'a e ngaahi Fale Alea 'o e ngaahi fonua 'oku tu'u laveangofua taha ki he feliuliuaki 'a e 'eá. 'Oku mēmipa 'i he fakataha'anga ko 'ení ha ngaahi fonua 'e 58 'i māmani, 'o kau ai 'a e ngaahi fonua 'i 'Afilika, 'Esia, Kalipiané, 'Amelika Latina pea mo e Pasifikí.

20. Ko e taumu'a 'o e fakataha'anga ko 'ení ko hono poupou'i mo fakafaingamālie'i 'a e ngaahi Fale Alea mei he ngaahi fonua 'oku tu'u laveangofua taha ki he feliuliuaki 'a e 'eá, ke felingiaki ha ngaahi fakakaukau, fevahevahe'aki ha ngaahi taukei mo e ngaahi a'usia. Koe'uhí ke fakaivia 'a e ngaahi ngāue faka-Fale Alea 'a e ngaahi fonua ko 'ení 'o fekau'aki mo e feliuliuaki 'a e 'eá. Na'e kau fakataha atu ai 'a Fisi, Tuvalu mo Tonga ni (mei he Pasifikí) 'i he poupou ki he kaveinga 'o e fakataha'anga ni. Na'e me'a ai 'a Hon. Dr. 'Uhila Moe Langi Fasi 'o fakamamafa'i 'a e fiema'u ke tu'u fakataha 'a e ngaahi fonua 'oku tu'u laveangofua ki he feliuliuaki 'a e 'eá pea mo e ui ke fai ha tokangaekina mavahe ma'a e ngaahi fonua iiki 'i he Pasifikí.

Fakataha 'a e Komiti 'a e *IPU* ki hono faka'apa'apa 'i 'o e ngaahi totonu ki he lao fakamāmani lahi ki he 'ofa fakaetangata (*International Humanitarian Law*)

21. Ko e fakataha eni 'a e taha 'o e ngaahi tefito'i komiti 'a e *IPU*. Ko e kaveinga 'o e fakataha ni ki he feliuliuaki 'a e 'eá 'o fakamamafa'i ai 'a e totonu 'o ha kakai kuo fiema'u ke nau folau 'o hiki ki ha fonua kehe (*migrate*) koe'uhí ko e nunu'a tamaki 'o e feliuliuaki 'a e 'eá 'o kau ai 'a e hikihiki 'a e ma'olunga 'o e tahi (*sea level rise*).
22. 'I he ngaahi feme'a'akí, 'oku faka'avalisi ki he kakai 'oku laka hake 'i he 20 miliona na'e pau ke nau hiki mei honau ngaahi nofo'anga pe ko honau fonuá koe'uhi ko ha ngaahi 'uhinga 'oku felāve'i mo e mo e anga e tu'u 'a e 'eá (*climate-related events*) 'a ia 'oku kau ki ai 'a e feliuliuaki 'a e 'eá mo e ngaahi fakatamaki fakaenatulá. Na'e fakatokanga'i ai 'i he fakataha'angá, 'oku 'ikai fakakau 'a e ni'ihi ko 'ení ki he Konivesio Fakamāmani Lahi 'o e 1951 'o fekau'aki mo e Kakai 'oku nau kumi hūfanga ki ha fonua kehe (1951 *Convention on the Status of Refugees*) ("Konivesio").

Na'e fokotu'u ai 'e he Fakafofonga mei he Fale Alea 'o Fisí ke fakahoko 'a e fakatonutonu ko 'ení 'aki hono toe fakalahi (*expand*) 'a e faka'uhinga 'i he Konivesio ke fakakau ki ai mo e kakai ko eni 'a ia kuo pau ke nau hola 'o kumi hūfanga ki ha feitu'u pe fonua kehe koe'uhi ko e anga e tu'u 'a e 'eá (*climate change refugees*).
23. Na'e me'a ai 'a Hon. Dr. 'Uhila Moe Langi Fasi 'o kau fakataha mo Fisi 'i hono poupou'i 'a e fokotu'u ko iá koe'uhi kae lava ke malu'i 'a e kakai ko 'eni pea ke tafe mai ai ha ngaahi tokoni ki he ngaahi fonua ko iá. Na'a ne fakamamafa'i ai, ko e tu'unga fakatu'utāmaki taha 'o e feliuliuaki 'a e 'eá 'oku fe'ao mo e ngaahi fonua 'i he Pasifikí. Kuo 'osi 'i ai 'a e ngaahi fonua ia kuo mātu'aki a'u pe ia ki he tu'unga ko e fiema'u ke nau hiki mei honau ngaahi 'api nofo'angá 'o hola mo kumi hūfanga ki ha feitu'u kehe koe'uhí ko e hake mai 'a e tahi ki honau ngaahi 'api nofo'angá koe'uhi ko ha ngaahi 'uhinga 'i he anga e tu'u 'a e 'eá, feliuliuaki 'a e 'eá mo ha ngaahi fakatamaki fakaenatula kehe. (*climate change refugees/forced migration*).
24. Na'e vahevahe foki mo e ngaahi fonua kehe mo e poupou ki he kaveinga ni 'o kau ai 'a Kalisi mo *Bahrain*. 'Oku nau lolotonga feinga ke nau tokonia 'a e kakai mei honau ngaahi fonua kaungā'apí 'a ia 'oku nau kumi hūfanga ange hangē ko e tokoni ki he nofo'angá.
25. Ko e ola 'o e fakataha ko 'ení ko hono fakatokanga'i 'a e ui ki he ngaahi fonuá ke poupou'i 'a e ngaahi fakatonutonu 'oku fokotu'u atu ki he Konivēsio koe'uhi ke fakapapau'i 'oku malu'i mo tokonia 'a e kakai 'oku nau hola 'o kumi hūfanga ki ha feitu'u pe fonua kehe, koe'uhi ko e anga 'o e tu'u 'a e 'eá. Na'e fakamamafa'i foki ai 'a e fiema'u ke langa hake 'a e taukeí mo e 'ilo 'a e Hou'eiki Fakafofonga Fale Aleá ki he ngaahi kaveinga pehé ni mo honau ngaahi fatongia faka-Fale Alea 'e fekau'aki mo ia hangē ko e fa'u laó. ...

<001>

Taimi: 1120-1125

Kalake Tēpile: (lau 'a e Lipooti Folau Faka-Fale Alea ...)

IV. Ola 'o e Fakataha;

26. 'I he kakato 'a e fakataha'anga lahi hono 147 'a e IPU, na'e felotoi ai 'a e Hou'eiki Mēmipa 'a e IPU ke nau tali 'a e ola 'o e fakataha 'a ia na'e fakahoko kotoa ia 'i he ngaahi kaveinga na'e fakahā 'i Luanda (Luanda Declaration). Na'e fakamamafa'i ai 'a e fatongia mamafa 'o e Hou'eiki Fakafofonga Fale Alea 'i hono tataki ha hala fononga 'oku fakataumu'a ki he melino, ngāue longomo'ui mo ha ngaahi sino fa'unga pule 'oku mālohi, 'i he taumu'a ola SDG, 16.

27. 'I hono fakapapau'i 'a e ngaahi sino fa'unga pule mālohi, na'e tukupā ai 'a e kau Mēmipa 'o e IPU, ke nau fakahoko ha ngāue ke faka'ai'ai 'a e pule lelei (good governance) 'i hono fakafepaki'i 'o e ngaahi pole kotoa pē 'oku ne fakafe'ātungia'i 'a e nofo melino 'o kau ai 'a e feliuliuaki 'a e 'ea, (climate emergency), ngaahi vā fepaki, conflict mo e tau. 'Oku kau foki ki ai 'a hono tau'i 'o e faihala, fakamamafa'i 'o e pule 'a e lao (rule of law) pea mo hono toe vakai'i (review) 'a e ngaahi palani faka-fonua, ki hono a'usia 'o e taumu'a ola SDG 16.

28. Ko e taha foki 'o e ngaahi ola mahu'inga 'o e folau ni ko e malava ke kau atu 'a Tonga ni 'i ha ha'ofanga faka-māmani lahi pehē ni, koe'uhi 'oku mēmipa 'a Tonga ni 'i he IPU, 'oku malava ai ke fakafofonga'i 'a e Fale Alea 'o Tonga 'i he ngaahi ngāue mahu'inga 'a e IPU. Ko e faingamālie lelei eni, ke fakakau atu 'a e ngaahi kaveinga 'oku makehe 'i he Pasifiki pea mo fakaongo atu 'a e le'o 'o e 'otu motu Pasifiki 'i he ngaahi fakataha 'a e IPU. 'Oku 'i ai 'a e 'amanaki lelei 'e malava ke fakakau 'a e ngaahi kaveinga ni 'i he 'asenita mo e ngaahi tukupā faka-māmani lahi 'a e IPU. 'Oku malava foki ke ako ai pē mo e ngaahi fonua muli ki he ngaahi a'usia 'a Tonga ni.

29. 'Oku ho'ata mai 'a e takimu'a 'a e ngaahi Fale Alea 'i he Pasifiki 'i hono poupu'i 'a e kaveinga 'o e feliuliuaki 'a e 'ea 'i he IPU. Na'e fakahoko ha polokalama ko hono foaki 'o e pale makehe 'oku 'iloa ko e pale 'a e IPU ki he Fakafofonga Fale Alea 'o e ta'u 'a ia 'oku 'iloa ko e, Cremer-Passy Award, IPU's MP of the Year Award. Na'e foaki 'a e pale ko eni ki he Sea 'o e Fale Alea 'o Tuvalu, Samuelu Teo. 'Oku makatu'unga eni 'i he'ene ngāue ma'ongo'onga mo ngāue māteaki ke tau'i 'a e pole 'o e feliuliuaki 'a e 'ea. Ko ha mōmeniti eni ma'a e Pasifiki pea na'e fiefia 'a Tonga ni ke kau fakataha 'i he polokalama ni 'i he uhouhonga 'o e Hou'eiki Mēmipa 'o e IPU.

V. Ngaahi Fokotu'u;

i. Ke tali 'a e Lipooti Folau Faka-Fale Alea Fika 3/2024.

ii. Ke poupu ki he fokotu'u ke fakatonutonu 'a e Konivēsio Faka-Māmani Lahi 'o e 1951 fekau'aki mo e kakai 'oku nau kumi hūfanga ki ha feitu'u pē ko ha fonua kehe (1951 Convention on the Status of Refugees). Koe'uhi ke fakakau atu ki ai 'a e kakai 'oku nau kumi hūfanga ki ha feitu'u pē fonua kehe koe'uhi ko ha ngaahi 'uhinga 'oku fekau'aki mo e anga 'o e tu'u 'a e 'ea (climate related events), mo e ngaahi fakatamaki fakaenatula kehe.

Ke fakatokanga'i 'e he Fale Alea, ke muimui'i 'a e ngaahi fokotu'u mo e palani ngāue 'a e 'Iunioni Faka-Vaha'apule'anga 'a e Ngaahi Fale Alea, IPU.

Mālō 'Eiki Sea.

Eiki Sea: Me'a mai Fakafofonga Tongatapu 8, kātaki 6.

Vahevahe Tongatapu 6 ki he ‘ene kau atu ki he fakataha ‘i *Angola*

Dulcie Tei: Mālō ‘a e ma’u faingamālie Sea. Ko e lipooti ni na’e tuku ki he Fakafofonga Fika 2 koe’uhi ke ne fakahoko ‘a e ki’i lipooti ki he Fale Alea, ka ‘oku fakafeta’i ‘a e finemotu’a ni ‘i hono ‘omi ke te kau atu ‘i he fakahoko atu ‘a e ki’i folau na’e fakahoko.

Pea ko e fokotu’u pē ena ne fakahoko atu, ke tau pou pou ke tali ‘a e ngaahi fokotu’u ko eni ki he fekau’aki mo e kakai ‘oku nau kumi hūfanga koe’uhi he ‘oku ou tui ‘oku mou mea’i pē ‘a e mahu’inga ke fai ha ngaahi palani kimu’a telia ‘a e hokohoko mai ko eni ‘a e hake mai ‘a e tahi. ‘A ia kuo tau, ‘oku mou mea’i kotoa pē ‘oku ‘osi kamata ia ‘i he ngaahi matāfanga ...

<002>

Taimi: 1125-1130

Dulcie Tei: ... ‘o e ngaahi fonua iiki kae tautautefito kau atu ki ai mei Tonga ni ‘a Tongatapu 6. ‘Oku, ‘ikai ke ngata ‘i ai ka ko e, ka ko hono toe ‘ohake heni ‘i he fakataha’anga ‘a e mahu’inga ke tokangaekina ‘a e kakai fefine pea mo honau ngaahi mahu’inga pea mo e ngaahi pole ‘oku nau fekau’aki pea mo ia.

‘I he pōpōtalanoa na’e fakahoko pea mo e fevahevahe’aki ‘o hangē ko ia na’a mou me’a ki he fakahā ‘e he polokalama, ‘a e mahu’inga’ia ‘a e kakai fefine ke fevahevahe’aki mai ‘a e ngaahi pole ‘oku nau faingata’a’ia ai ‘i he ngaahi fonua kehekehe. Pea ne kau atu ai ‘a e fimemotu’a koe’uhī ko e kakai fefine ‘i he *platform* ko ia ‘o fevahevhe’aki koe’uhī ko e mahu’inga ke tokangaekina ‘a e ngaahi pole ko eni ‘o kau ai ‘a hono fakamamahi’i ‘o e kakai fefine ‘o kau ai ‘a e fakamamahi’i’aki ‘o ha, ‘aki ‘a e fetu’utaki faka’ilekitulōnika ‘a ia ko e *cyberbullying*. Pea mo e ngaahi founga kehekehe ne fu’u faka’ofa ‘aupito ‘a e kakai fefine ‘i he’enua ngaahi vahevahe mai pea mei he ngaahi fonua.

‘Oku fakafeta’i e finemotu’a ni koe’uhī ko Tonga ‘oku kei tu’uloa ‘a e faka’apa’apa’i ‘o e kakai fefine neongo ‘oku vave ‘aupito ‘a e hoko mai ‘a e ‘unu mai ‘a e ngaahi fakamamahi kiate kinautolu ‘i he tapa kehekehe pea ‘oku fokotu’u ‘i he lipooti ko eni ‘a e vahevahe ka ne, ka ‘oku ‘ikai ke fakama’ala’ala ‘a e *detail* ‘o e ngaahi fevahevahe’aki ko eni koe’uhī he na’e lahi ‘a e ngaahi me’a kehekehe ‘i he fakataha.

Ka ‘oku mahu’inga’ia ‘a e finemotu’a ni ke kei fakahoko atu ‘a e le’o ‘o e kakai fefine pea mo e ngaahi fakamamahi ‘oku fakahoko kiate kinautolu pea ‘oku ‘i ai pe hono feitu’u. Ka ‘oku pou pou atu ki hono tokangaekina ‘o e kakai fefine ‘i he ngaahi tafa’aki kehekehe. Pea ne kamata foki ‘a ‘etau, ‘a e pōtalanoa mo e tālanga ‘i he Fale ni fekau’aki pea mo e kekekele. Ko e ngaahi me’a ia ‘oku tangi ki ai ‘a e kakai fefine fakamāmani lahi. Pea ‘oku ‘i ai pe ‘a e sitepu ‘oku ‘unu atu ki ai ‘a e kakai fefine ‘i he tafa’aki ko eni.

Kaiehe ka ko e lipooti ‘eni ia ‘o e ki’i folau pe ko ē na’e fakahoko pea ‘oku pou pou atu pe ki he ongo fokotu’u ko eni pea mo e lipooti ‘i hono fakakakato mai ‘i he ‘aho ni mālō, fokotu’u atu Sea.

Eiki Sea: Tongatapu 2.

Vahevahe Tongatapu 2 ki Fale Alea ki he mahu'inga lahi kiate ia fakataha

'i Angola

'Uhila Moe Langi Fasi: Mālō Sea tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea pea ko u kole ke u fakatapu ki he Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Alea 'o Tonga. Sea ko e 'uluaki pe ko u fakamālō ki he Feitu'u na he faingamālie ko eni na'e lava atu ai 'a e motu'a ni pehē ki he Fakafofonga 'o Tongatapu 6 'o fakafofonga'i e Fale Alea 'o Tonga 'i he fakataha mahu'inga ko eni.

Sea 'oku mahu'inga lahi 'aupito ki he motu'a ni 'a e fakataha pea mo e lava ke fakatokanga'i 'i he tu'unga fakamāmani lahi ko eni 'a e ngaahi palopalema 'oku fe'ao pea mo e fanga ki'i fonua iiki 'oku kei langalanga hake. 'A ia na'e 'ilonga hono fakatokanga'i 'i he tali 'e he fakataha ke fokotu'u 'a e kulupu makehe ko eni 'a e ngaahi fonua iiki kei langalanga hake 'a eni na'e fokotu'u sea ai 'a Fisi pea kau mo Tonga 'i he mēmipa ko ia. Koe'uhī ke tokangaekina makehe 'a e ngaahi palopalema pea mo e ngaahi kaveinga 'oku mahu'inga ki he ngaahi fonua ko eni.

Ko e me'a foki 'e taha na'e mahu'inga ki he fakataha ko eni ko e lava ke lahi hono talanoa'i 'a e ngaahi palopalema 'oku hoko koe'uhī ko e feliuliuaki 'a e 'ea. 'A ia 'oku 'inasi kotoa ai 'a e fanga ki'i 'otumotu iiki 'o e Pasifiki pea na'e lahi 'aupito hono fakatokanga'i ia 'o e kaveinga ko ia.

Ko e me'a mahu'inga faka'osi pe Sea ko e ui ko eni na'e taki he Fale Alea 'o Fisi ke fai hano monomono pe ko hono fakalelei'i 'o e Konivēsio 1951 'a e Pule'anga Fakatahataha 'o Māmani fekau'aki eni pea mo e kau kumi hūfanga. Ko e konivēsio....

<003>

Taimi: 1130-1135

'Uhila Moe Langi Fasi : ... foki ko ia 'oku ngata pē ia 'i he kakai 'oku kumi hūfanga, ko e ngaahi 'uhinga fakapolitikale, pea mo e ngaahi 'uhinga fakaetangata, hangē ko e hola mei he tau pea mo e ngaahi faingata'a pehē. Ka 'oku 'ikai ke kau ai 'a e ngaahi fakatamaki fakaenatula ia. 'A ia ko e ui leva mei Fisí na'e poupu ki ai e ngaahi fonuá ke toe monomono e Konivēsio ko iá ke fakakau ai 'a e ngaahi fehola'aki holo ko eni koe'uhi ko e ngāue 'a e feliuliuaki 'o e 'eá pē ko e ngaahi fakatamaki fakaenatula hangē ko e afā, ko e mofuike ko e mo'ungaafi, mo e ngaahi alā me'a pehē. 'A ia 'oku 'uhinga eni kapau 'e hoko ha fakatamaki 'o tau fakatātā 'aki pē me'a na'e hoko ki Mango. 'E lava ke nau ō nautolu 'o kumi hūfanga, kole kumi hūfanga ki he fonua muli, koe'uhi ko hono faka'auha honau nofo'angá 'e he fakatamaki ko eni.

Pea na'e fakahoko leva ki he fakataha lahi pea 'oku nau kei ngāue ki ai kapau te nau tali ke lava ke fakahoko 'a e fokotu'u ko eni 'e fakahū leva ia he IPU ki he fakataha ko ia 'a e ngaahi Pule'anga Fakatahataha 'o Māmani 'o fakahoko ki ai pea kapau te nau tali, 'e lava leva 'a e ngaahi kumi hūfanga ko ē makatu'unga 'i he fakatamaki fakaenatula. Pea ko u tui 'e kau lelei ia ki he ngaahi 'otumotu ko eni e Pasifikí na'a faka'auha atu ha ki'i motu ia ka nau kumi hūfanga atu ki Nu'usila pē ko 'Aositelēlia. 'E tu'utu'uni'i leva 'e he konivēsio ia ko eni ke nau tali 'a e ngaahi kumi hūfanga ko ia.

Ko hono fakakātoá Sea 'oku 'oatu 'a e fakamālō lahi 'i he faingamālie fakamālō heni ki

Tongatapu 6 'i he pou pou pea mo e lava lelei 'a e fakataha ko eni. Pea 'oku ou fokotu'u atu ai pē 'a e lipooti. Mālō.

'Eiki Sea : Tongatapu 7.

Paula Piveni Piukala : Sea lava ke u ki'i fakahoha'a pē he lipooti Sea. Ko e me'a lalahi 'e 3 'oku ou fie lave ki ai Sea. 'I he palakalafi 8, 'oku ou fiema'u ke to'o 'a e tokanga 'a e Fale ni he ngaahi me'a 'oku totonu ke tau ako mei he ngaahi fakataha'anga pehé ni. 'Oku mahu'inga kia au 'a e fakalea 'e he Fakafofongá 'a e palakalafi 8...

Fokotu'u tukuhifo Lipooti Folau Faka-Fale Alea fika 3/2024 ki he Komiti Kakato

Māteni Tapueluelu : Sea, fakamolemole pē kae ki'i kole pē ke fakama'ala'ala mai 'a e Feitu'una. Ko hono 'uhingá ko e me'a ko eni 'a Tongatapu 7 ngalingali 'e me'a fuoloa ia Sea 'i he lipooti. Kapau 'oku pehé pea tukuhifo mu'a ki he Kōmiti Kakato. Ko e me'a 'e 3 ia 'oku tokanga ki ai, kapau 'e tukuhifo ki he Kōmiti Kakato Sea ke fai e feme'a'aki.

Paula Piveni Piukala : 'Io kapau 'oku toe tokanga pē ha taha ki ha me'a, ka ko e ki'i me'a lalahi pē 'e 3 ko e 'uhinga he ko e.. 'oku 'elito 'a e lipooti ko eni he me'a 'oku fekuki pē mo e fonua. Pea kapau 'oku ke pehé ke tukuhifo ai pē ia ki lalo.

'Eiki Sea : 'Oku 'i ai e fokotu'u meia Tongatapu 4 kapau 'oku pou pou'i te tau pālōti.

'Aisake Eke : 'Eiki Sea kole atu kapau 'e 'osi pē 1,2,3 'osi, 'osi kapau 'e vave pē.

Paula Piveni Piukala : Ko ia.

'Aisake Eke : Miniti pē 'e 1.

Paula Piveni Piukala : Ko ia.

Māteni Tapueluelu : Ko e me'a Sea he 'oku kaunga tonu eni ia ki he ngaahi feitu'u ko ē 'oku uesa kau ai 'a e vāhenga ia 'o e motu'a ni Sea, 'io ko ia 'i he *issue* ko ē ko e me'a ia 'oku fai ai e kolé Sea. Mālō.

'Eiki Sea : Ko e anga 'eku ma'u ho'omou fakaleá 'e lōloa. Kole atu ki he Kalaké ke tau pālōti.

Paula Piveni Piukala : Kole atu pē au..

Pālōti 'o tali tukuhifo Lipooti Folau faka-Fale Alea fika 3/2024 ki he Komiti Kakato

'Eiki Sea : Toki fakamalanga he Kōmiti Kakato. Ko ia 'oku loto ke tali ke tukuhifo eni ki he Kōmiti Kakato fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile : Sea 'oku loto ki ai 'a 'Uhila Moe Langi Fasi, Māteni Tapueluelu, 'Aisake Valu Eke, Kapelieli Lanumata, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, Mo'ale 'Otonuku, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Tokoni Palēmia, 'Eiki Minisitā *MEIDECC*, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Minisitā Ngoue, Vaea Taione, Vatau mefi Hui, Dulcie Elaine Tei, 'Eiki Nōpele Nuku, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana, 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō, 'Eiki Nōpele Tu'ilakepa. Loto ki ai 'a e toko 20, pea mo Paula Piveni Piukala. Loto ki ai 'a e toko 21.

'Eiki Sea : Ko ia 'oku 'ikai loto ki he fokotu'ú fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile : 'Oku 'ikai ha fakahā loto ki ai 'Eiki Sea.

'Eiki Sea : Mālō Hou'eiki. 'A ia ko e toenga 'etau 'asenitá 'oku lolotonga 'i he Kōmiti Kakato. Ka ko e ngāue 'oku pehé ni Hou'eiki koe'uhi na'e faka'atā atu ke mou taki miniti 'e 20 ki he lipooti, ka ko 'eku lau hifo hení ko e lipooti 'a Tongatapu 10, 11, Ha'apai 12...

<004>

Taimi: 1135-1140

'Eiki Sea: ... Vava'u 15, Vava'u 14, Vava'u 16, Tongatapu 4, Tongatapu 2, Tongatapu 5 pea ko eni na'a tau toki tali pē eni ke tukuhifo mo Tongatapu 8. 'A ia ko e lipooti ia 'e 10 kapau te nau taki miniti 'e 20 ko e houa 'e tolu 'oku 'ikai ke u tui au fe'unga e taimi ko eni 'oku toe he 'aho ni ke fakakakato kātoa e 'ū lipooti ko 'eni. Ka 'e malava pē ke fakalōloa 'etau fakataha he 'aho ni 'aki ha houa 'e taha pē ua kae 'oua 'e toe lahi ange ai he 'oku lahi e ngaahi ngāue 'oku hanga mai he efiāfi ni.

'Eiki Palēmia: Sea ko e ko ia ...

Taniela Fusimalohi: Ko ia ko e 'ai ke u fehu'i atu Sea.

Fokotu'u Palēmia ke fakanounou taimi ngāue e Fale he 'oku nau fakataha Kapineti he efiāfi ni

'Eiki Palēmia: Ko e kole atu pē na'a lava pē ke fakanounou e taimi malanga Sea.

'Eiki Sea: Me'a mai 'Eiki Palēmia

'Eiki Palēmia: Pea kātaki pē Sea he fakahoha'a Sea. Ko e kole pē na'a sai pē ā ke fakasi'isi'i e taimi ko eni 'oku fai ai e fakamalanga ko e 'uhinga ka tau lava 'o 'oku 'i ai e Fakataha Kapineti 'a e motu'a ni ia na'e 'osi seti he na'e pehē pē foki 'oku tau 'osi he 4:00 ka ko e anga pē ia e kole na'a lava ke fakapukupuku hifo e taimi ko eni 'etau malanga. Mālō Sea.

Fokotu'u 'Eua 11 ke hoko atu ngāue Fale Alea ki he uike kaha'u

Taniela Fusimālohi: Sea na'e 'ai ke u ke u fakahoha'a atu au 'i he me'a ko ia.

'Eiki Sea: Me'a mai 'Eua 11.

Taniela Fusimālohi: Sea ko u 'oku mamafa ka au 'a e me'a ia ko e 'ū lipooti tautautefito ki he ngaahi lipooti ko eni. Ke tuku ki ai e taimi. Ka ko e anga pē 'eku 'eku vakai atu ki he Feitu'u na Sea pē 'oku, 'oku mahino pē ka au na'e 'osi fa'u e 'asenita ia pea tali 'e he Fale 'a e tohi māhina ke ngata pē he 'aho ni. Ka koe'uhí ko e ngaahi lipooti 'oku tau fa'a 'ai hake pē foki 'oku tau 'ai ke tau tali fakalukufua pē ā kae fai mo tau nga'unu ke tau nga'unu ki fē 'ia ko 'etau 'ū pisinisi eni? 'Oku 'ikai ke u mahino'i 'e au 'a e fa'a 'ai ke ko ē 'oku me'a mai e 'Eiki Palēmia ke fakanounou'i ke miniti 'e 10 ko e ngaahi lipooti 'e ni'ihí 'oku neongo 'oku malanga miniti 'e 20 ka ko e lahi e me'a ko e ...

'Eiki Palēmia: Kole atu pē ki he Fakafofonga kapau pē 'e fakasi'isi'i 'ene malanga he ngaahi me'a 'oku toutou malanga ai he kuo tau 'osi talanoa ki he vai, tau 'osi talanoa ki he hala tau 'osi talanoa ki he Maama pea kapau pē 'e toki ai ha me'a 'e *specific* 'i he lipooti ko ia 'oku

kehe mei ai ko e anga pē ia e fokotu'u Sea ka 'o kapau pē 'e tuku pē ā ke ki'i kole pē ki he Fakafofonga ke ki'i ...

Taniela Fusimālohi: Sea ko e Fale ko eni Sea ko hotau tefito'i fatongia 'a e me'a ko e taliui mo e 'omai e le'o e kakai ki he Fale ko eni.

'Eiki Palēmia: Mahalo ko e pēseti 'e 50 'etau taimi Sea 'oku to'o ia he Fakafofonga ko eni.

Taniela Fusimālohi: Kae 'oua 'e fakasi'isi'i pehe'i he 'oku 'ikai ko e 'uhinga ia 'etau 'i heni.

'Eiki Sea: 'Eua 11. Ko 'etau Tohi Tu'utu'uni 'oku taki miniti pē 'e 10. Ko au nau faka'atā atu ke mou ma'u taimi 'o miniti 'e 20 ka koe'uhí ko e lahi 'etau 'ai me'anoa'ia mo nofo 'i tu'a he 'asenita 'oku toe pē houa 'e 3 'etau 'aho fakataha he 'aho ni pea hangē ko e kole ko eni e 'Eiki Palēmia te u fakafoki 'a e taimi 'o miniti 'e 10 kae fakafaingamālie'i e 'ū lipooti ke 'osi pē he 'osi 'etau 'asenita ngāue he 'aho ni.

Taniela Fusimālohi: Sea 'oku ou lave'i 'e au 'oku tāvaivaia e tokolahi ia he'etau lele lōloa ko hono mo'oni ia Sea kapau te tau lele ki 'aefiafi ke ke me'a holo ki he tēpile 'osi tāvaivaia e tokolahi ka ko u fokotu'u atu eni Sea fēfē 'a e uike kaha'u? Ke tau faka'osi ki ai ha 'aho 'e fiha? Kae 'ai fakalelei mu'a 'etau ngāue ki he mahalo ko e anga ia 'ene hā ki ha taha 'oku 'ai me'anoa'ia ha fa'ahinga. Ka ko e 'uhinga foki ia 'etau 'i heni Sea ko e le'o 'o e kakai 'oku fakahā mai ia he ngaahi lipooti ko eni. Ka kapau 'oku 'ai ia ke fakanounou'i 'oku tau hanga tautolu 'o tātāpuni e le'o e kakai.

'Eiki Sea: 'Oku 'ikai ke fakanounou'i. Ko 'etau foki ki he tu'unga totonu 'oku 'i ai e taimi ki ho'omou feme'a'aki.

Taniela Fusimālohi: Ko ia Sea ka ko e anga 'eku ma'u 'a'aku ia Sea he 'ikai ke 'osi ia he 'aho ni pea 'oku 'i ai mo e Lao Fakaangaanga ko eni 'oku tufa mai ko eni 'ū lao ia 'oku fakavavevave na'a tau 'osi me'a ki ai he komiti ki he me'a ko eni he *Public Enterprise* ka ko e anga pē 'eku kole pē 'e tali ia pē 'ikai ko ē 'oku ai e fatongia e Kapineti ka ko u kole atu pē au ia ...

'Eiki Palēmia: Sea ko e ki'i fakatonutonu pē ki he Fakafofonga 'o kapau na ko ha Lao Fakavavevave 'e 'omai e Tohi Lao Fakavavevave pea 'e lele pē ke 'oleva kuo 'osi e 'a e, 'a ia 'oku 'ikai ke, na'e 'ikai ke mai ha tohi fakavavevave ia Sea ko e anga pē e fakamanatu ki he Fakafofonga mālō.

Taniela Fusimālohi: Sea ko hotau fatongia eni 'e, te u foki pē 'o ngalingali 'e mo'oni 'eku lea he 'aho 'e 'iku 'o tau fakamu'omu'a nima hotau fatongia. Ka tau 'ai mu'a ha me'a 'oku fakapotopoto ke tau, 'oku 'ikai ke kovi ia ka tau hoko atu ha 'aho 'e ua he uike kaha'u ke tau me'a fakalelei.

Poupou ki he kole 'Eua 11 kae ha pē me'a ngata ai 'aho ni pea toloi toenga 'asenita

Paula Piveni Piukala: Ko e ki'i kole pē ki 'Eua 11 pē te u ki'i pē 'e lava ke u ki'i tokoni atu ka tau, 'oku ou poupou ki 'Eua 11 Sea ka ko e ka ko e ke tau 'unu ko 'eku fokotu'u eni Sea. Tau lele pē pē ko e hā pē me'a 'e lava he 'oku mahino ki he motu'a ni ko e patiseti 'e ha'u hoko pea tau toe *resume* pē tautolu heni ko e kātoa e me'a ia ko eni ia 'oku 'osi maau mai e patiseti ia 'oku 'amanaki ia ke tufa ia he uike kaha'u. Ka ko e ka kia au tau 'oku ou tui te tau

luelue lelei pē tautolu. Ka ko eni ko ‘eku fokotu’u eni Sea. Tau lele pē he toenga ‘o e efiāfi ni ko e hā e toenga taimi pē kae ‘omai leva kae *activate* mu’a e kupu 104 ‘etau Tohi Tu’utu’uni e tali fehu’i he ko e ‘uhinga he ko e ‘osi ko eni pea tau mātuku lahi e ngaahi *issue* ...

<005>

Taimi: 1140 – 1145

Paula Piveni Piukala: ... kuo hoha’a mai ki ai e kakai e fonuá meí he 3 – 4. Ko e ‘uhingá he ‘oku, me’apango pe Sea ‘oku fa’a to’o hala’i ‘e he Kapinetí. Ka ko e lahi ange ko ē ‘a e fakafehu’i atú nau ‘omai ‘a e fakamatala ‘oku fakafiemālie.

Ko e ‘uhinga ‘eku fakalave ‘anenai ki he līpooti ko ení ‘a e mahu’inga ko ē ko ē ke ongo’i malu. Ke tau *co-exist* kae hangē ‘oku nau takitaki pe nautolu, ‘atautolu he kola ‘oku ‘ikai ke toe ‘omai ia ke tau ‘uluaki maama mo tautolu. Ka ko ‘eku kolé Sea, ‘oku ou tui kia 11, hokohoko lelei pe tautolu hono tālanga’i e ngaahi ‘isiu ‘oku ‘omai ‘e he kakaí. ‘Oku ‘ikai ha me’a ia ‘e fakavavevave pea ko fē pe ngata’anga he taimí pea ngata ai. Toloí leva e ngaahi ‘aitemi ko iá ke ‘osi e patisetí kae ‘omai mu’a e houa 1 efiāfi ke fai ai ha ki’i fakahoha’a ‘a e mātū’á ni ke fakamaama mai e Kapineti fekau’aki mo hono taki e fonuá ni. Mālō Sea.

‘Eiki Palēmia: Sea ‘oku ‘ikai ke tui e Pule’angá ki he fokotu’u ‘a Tongatapu 7. He ko e ‘uhingá he ‘oku lolotonga ‘omai pe ‘ū fehu’í ia lolotonga e fakamalanga ‘a e ‘ū līpootí. Ko e ‘uhingá ke ngāue ‘aonga ‘aki ai pe e taimi ko ē ‘oku nau fehu’ia ai mo tāpalasia ai e Pule’angá.

‘Eiki Sea: Hou’eiki ko ‘etau Tohi Tu’utu’uni ko e uike 3 ‘o e māhiná, ko e uike 2 eni.

Paula Piveni Piukala: Ko ia Sea ka ‘oku tāpuni foki tautolu, he ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha uike 3 leva ia he’ene tu’ú. Ko e ‘uhinga ia ‘eku kolé ke ‘omai e fo’i faingamālie ko iá he ‘oku lahi e hoha’a mai ia meí he kāingá fekau’aki mo e ngaahi ‘isiu pe hono fale’i

‘Eiki Sea: Ko e me’a pe Falé kapau ‘oku nau loto ke toe fakahoko honau le’ó

Paula Piveni Piukala: Ko e fokotu’ú ia Sea mālō

Taniela Fusimālohi: Sea ko ‘eku fokotu’u atu ko ē ‘anenai ki he uike kaha’ú koe’uhí kapau ‘e lava ia ‘oku faka’ofo’ofa. Pea ‘oku hangē ko e me’a ko ē ‘oku me’a ki ai ‘a Tongatapu 7

‘UHINGA NA’E FA’U AI ‘A E TOHI MĀHINA NGĀUE ‘A E FALE ALEA

‘Eiki Sea: ‘Eua 11 ‘oku ‘i ai e ‘uhinga na’e fa’u ai ‘etau tohi ngāué, tohi māhiná ‘oku ‘ikai ke fai ha ngāue he uike kaha’ú. ‘Oku ‘i ai e polokalama ngāue e Falé pea pehē ki he Pule’angá, ‘amanaki ke folau atu e ‘Eiki Palēmiá he efiāfi ni. ‘Oku ‘i ai e ngaahi ngāue makehe ‘a e Hou’eikí pea mo e Falé mo e Pule’angá ‘oku ‘osi polokalama’i ia.

Taniela Fusimālohi: Koe’uhí kapau ko e folau ia Sea pea fai pe mu’a e folaú ia kae fai e fatongia ia ‘o e Falé ko e vakai e ngaahi līpootí. He koe’uhí he ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha me’a ‘e fakatu’utāmaki ia ‘e fai ha talanoa ki ai, pe ‘e fai ha tau pe ko ha

‘Eiki Palēmia: ‘Oku ‘ikai ke ‘i ai ha ilifia ia Sea ko u tu’u pe au ‘o fakatonutonu e Fakafofonga 11. Ko e me’a pe ‘e faí ia ko ‘ete hela’ia pe he fanongo he me’a tatau ma’u pe. Kae hangē ko e me’a e Seá na’e ‘osi fai e fakataha ‘asenita pea na’e ‘uhingá ia ai ‘oku ‘i ai e ngaahi *commitment* ke fai ‘e he Fale Aleá kae ‘uma’ā e Pule’angá ‘i he taimi ko ení mo ‘oatu ai ko ē patisetí. Mālō Sea.

Taniela Fusimālohi: Kae kehe Sea ko ‘etau ‘eke ko ē me’a tatau he taimi kotoá he ‘oku ‘ikai ke fai ha ngāue ki he me’a tataú. He ‘oku toutou ‘omaí ko e ‘ikai ke fai ha ngāue ki aí. Ko ‘eku ‘uhinga atú Sea

‘Eiki Palēmia: Sea kae tukuange ko ení Sea tuku pe ke u

Taniela Fusimālohi: Fai e folau ia

‘Eiki Palēmia: Fehu’i ai leva ki he 11 ko e hā ‘a e me’a na’e ‘ikai na’e ‘ikai ke tali atú. Ko e ‘ū me’a kotoa pē ‘oku tali atu ‘e he Pule’angá

Taniela Fusimālohi: He ‘oku hangē kiate au ‘oku pule’i hotau Falé ‘e he folau.

‘Eiki Palēmia: Mālō, mālō ‘aupito

Taniela Fusimālohi: Fai e folau ia ‘oku sai pe ia

‘Eiki Palēmia: Feinga’i angé me’a ke toe mole ai pe hotau taimí he pongipongí ni he me’a ta’emahino ko ē

Taniela Fusimālohi: Ka ko ‘eku fokotu’ú ‘aku ia Sea, tau fakapotopoto mu’a he ko ‘etau ...

‘Eiki Sea: ‘Eua 11 me’a mai ho fokotu’ú, me’a mai ho fokotu’ú

Taniela Fusimālohi: ko ‘eku fokotu’u atú ke tau hoko atu ki he uike kaha’ú, kapau ko e ‘uhinga ‘a e ngāué ia ko e folau, fai e folau ia kae

‘Eiki Sea: Hou’eiki ‘oku ‘i ai ha poupou ki he fokotu’u ‘a ‘Eua 11

Mateni Tapueluelunau: Sea fakamolemole pe kae ki’i

Lord Nuku: Sea, ko ‘eku fakahoha’a atú Sea koe’uhi ki he fokotu’u ko eni ‘o fekau’aki pea mo e ‘asenitá. Na’e ‘osi tali ‘e he Falé ‘a e ‘asenitá, te tau toe fokotu’u ke liliu, ‘etau pāloti ko ē na’e ‘osi faí?

‘Eiki Sea: ‘Oku malava pe ia ko e taimi ngāue e Falé ‘oku pule pe ki ai e Falé. Neongo ‘oku ‘osi fai e ngāue ke

Lord Nuku: Ko ia

‘Eiki Sea: Fakamā’opo’opo pe tau tohi māhina

Lord Nuku: Kapau ko e ‘uhingá ia ke toe liliu pea tau fou he founhá Sea, mālō

‘Eiki Sea: ‘Oku malava pe ia ka ko e me’a pe ia Hou’eikí ‘o kapau ‘oku toe liliu ‘etau tohi mahiná ke fakataha e Falé he uike kaha’ú. Pea ka ma’u e *quorum* pea fakataha e Falé. Kapau ‘e ‘ikai ko ‘ene ‘osí ia.

Paula Piveni Piukala: Poupou atu Sea

Lord Tu’iha’angana: Poupou pe ke hoko ho’o me’á, ka ko e ‘uhingá ko e fokotu’u ko e ki’i taimi nounou pe mu’a ‘Eiki Sea. Ko e ‘uhingá he ko ena na’e ‘osi ‘ohake he ngaahi feme’a’akí. Pea ko e ‘uhinga ‘oku ‘ohaké ko e folau, ‘uhingá ko ho’o me’a mai ko e ‘uhinga ko e folau e ‘Eiki Palēmiá. Pea ‘oku to’o ia ‘e he, ko ‘eku ‘uhinga pe ‘aku ki he lēkooti ‘a e Falé ni, ke ‘oua ‘e fu’u to’o pehe’i ‘etau me’á kae ‘ai ke ki’i mahino ange.

‘Eiki Sea: ‘Oku ‘ikai ke ‘uhinga ko e folau e Palēmiá, ko ‘eku fakatātā pe he ngaahi ngāue kehe ‘oku ‘osi fakapolokalama’i ‘e he Pule’angá

Lord Tu’iha’angana: Kae kehe

‘Eiki Sea: Pea mo e Fale Aleá ki he uike kaha’ú

Lord Tu’iha’angana: Ko ia Sea ka ko e me’a ia ko u ki’i fakahoha’a atu ai he miniti ‘e 1 ko eni ‘oku ou kolé. Ko e ‘uhingá he kuo pehē ia he lēkootí he me’a ‘a e Fakafofongá ko ‘etau toloí koe’uhí ko e, ka ‘oku ‘ohake e ngaahi ‘uhinga ko ení Sea. He ko e ‘uhingá he ko e hangē ko ē ko e ‘oku, na’e hangē pe ko ho me’á, ko e fakataha ko ē Komiti ‘Asenitá na’e ...

<006>

Taimi: 1145-1150

Lord Tu’iha’angana: ... Sea ko e fakataha he Komiti ‘Asenitá ‘okú ke me’a mai ‘o tu’utu’uni tau fakamā’opo’opo fekau ki he Pule’angá ke nau fakamā’opo’opo mai ‘enau polokalama me’a mai Fakafofonga mei he tepile kakai pea mo e tepile ko eni ke fai hano ha feme’a’aki ki ai pea set ki ai ‘enau me’a ko ‘. Pea hange pē ko ho’o me’á ‘a e fokotu’utu’u ko eni ki he angamaheni ko eni ‘a e ngāue ‘a e Fale Aleá ‘oku ‘i ai e ngaahi taimi ia ‘a e ngaahi fakataha ‘a e Pule’angá, ki he kau Minisitā tokolahi ‘oku fou mai ia ‘i he taimi eni ko e taimí ‘e meimei lahi ia ki he ngaahi taimi pehé ni.

Taniela Fusimālohi: Ka u ki’i fakatonutonu atu pē na’e si’i

Lord Tu’iha’angana: ‘Oleva ke ‘osi ‘eku tokoni atu ‘e Fakafofonga kau toki ‘uhingā ko e tokoni ‘atu pē ki he me’a ko eni

Taniela Fusimālohi: ‘Uhi ‘oku lava ho’o miniti ‘e 1 ‘au ia kae toki, ka ko ‘eku ‘uhingā ‘a’aku Sea ko e uike ‘e 1 ko e *item* pē ‘e 6 na’e ma’u ki he taimi pē ko ia kae toutou fakahū pe ‘o a’u mai pē ki he ‘ahó ni ‘o ‘alu hake eni ia ‘o mei 20

Lord Tu’iha’angana: ‘Eiki Sea’oku ‘ikai ko e folau pē ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi me’a kehe na’e fokotu’u kae kehe hangē ko ho’o me’á ‘oku pule pē ‘a e ta’epāloti ‘a e Falé ni ki he fokotu’u ka ‘oku ‘i ai pē mo e toe tafa’aki ‘e 1 pea ‘oku hangē ko e ngaahi feme’a’aki ‘oku faí ko e ‘ū mea ia ko eni ‘e ‘i ai pē ‘a ‘a hono to e taimi pea ‘ikai ke pehēia pea hoko atu he uike kaha’u ‘e ‘osi ai eni. ‘Ikai te tau ‘alu pē ko e hā e ma’e te tau ngata ai tau ngata ai ‘osi pea hoko mai e hoko pea tau hoko atu ‘e pehē pe ‘etau ngāue he ikai ke tau ‘osiki ‘etautolu e ngāue Sea.

‘Eiki Sea: Hou’eiki, ko e me’a ‘e taha ko ‘etau pehē ko e ‘elito e ngāue ‘o e Fale ko eni ko hono paasi e ‘u laó, ko e ‘ū lao eni ‘e fiha kuo ‘osi tukuhifo ki he Komiti Lao pea ‘oku tu’utu’uni he ‘etau tohi tu’utu’uni ke fai e ngāue uike ‘e 2 oua ‘e toe si’i hifo he uike ‘e 2 ki ai. Ko e ngaahi lao ko ē ‘e fakahū he uiké ni ‘e tuku ha faingamālie ki he Komiti Lao ke fai ‘enau ngāue ki he ‘ū Lao fakaangaanga ko ia pea ko e taimi ko ‘e ‘oku tau foki mai ai ki hono huufi ‘o e Falé ‘e fakahū mai e ‘ū lao ko ia ‘o fakakakato ‘osi hono ngāue. ‘Osi e ngāue ko ‘eni e Komiti Lao ka he ‘ikai ke lava ‘o fakahoko e ngāue ko ia lolotonga ‘oku kei fakataha ‘a e Falé ‘o hangē ko e Lao Fakaangaanga ‘oku tufa atu ko eni he pongipongi ni te u ‘asenita’i ia he 2 efiāfi pea ‘e tukuhifo ia ki he Komiti Laó ‘o kapau ‘e tali ‘a hono lau ‘uluakí pea ‘e kau ia he ngāue ‘a e Komiti Lao tu’a taimi ‘i he uike kaha’u.

‘Oku lahi ‘a e ‘u ngāue makehe kuo ‘osi fakapolokalama’i ‘oku ‘osi ‘asi he’etau tohi māhina, ‘o ‘ikai ngata pē he folaú ‘o hangē ko e me’a na’e fakatātaá ka ‘oku ‘i ai e ngaahi ngāue ‘o e komiti mo e ‘ū ngaahi ngāue mei Fale Alea pea ‘oku ‘i ai e ngaahi me’a ‘oku mo’ua ki ai e Kalake.

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea, ka

‘Eiki Sea: ‘Ikai ke toe liliu ‘etau tohi māhina ‘e lahi e me’a ia ‘e fiema’u ke liliú ‘oku ‘i ai e ‘uhingá na’e fa’u ai ‘etau tohi māhina ‘o hangē ko ia ‘oku tau ngāue ki ai he taimí ni. Ka ko e me’a pe ia ‘a e Falé, kapau ‘oku fie liliu ko e loto ia e Falé ke liliu ‘etau founa ngāue, ka ‘oku pou pou ho fokotu’u ‘e ‘Eua 11 pou pou ha taha ke liliu ho’o fokotu’u.

Mateni Tapueluelu: Ki’i tokoni atu pē Sea.

‘Eiki Sea: Me’a mai Tongatapu 4

Kole Tongatapu 4 ‘oange nau faingamālie ke fakaa’u mai le’o kakaí koe’uhi ko e teu alea’i Patiseti

Mateni Tapueluelu: Tapu ki he Feitu’u na Sea pea pehē ki he Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale Aleá faka’apa’apa atu ki he ‘Eiki Palēmia, Sea ko e ‘oku hā ki he motu’á ni ‘oku ou faka’apa’apa ki he me’a ko eni ‘oku me’a ki ai ‘a ‘Eua 11 pea ko u kau au ‘i he tui Sea ko e le’o ‘o e kakaí ‘i he’ene ongo mai ‘i he ngaahi lipooti ‘a’ahi Sea ‘oku fu’u matu’aki mahu’inga. He ko e mahalo ko e ‘asenita pe ‘eni ai ‘e taha ‘oku ongo hangatonu mai ai honau le’o ki Fale Aleá ko e ‘A’ahi Faka-Fale Aleá.

Neongo ia ‘oku hā ki he motu’á ni Sea ka a’u atu ia a pālōti’i e fokotu’u mo’oni ‘a ‘Eua 11 he ‘ikai ke ma’u e *quorum* ia he uike kaha’ú. ko e me’a ia ‘oku hā ki he motu’á ni Sea, ke tau tali mu’a ‘a e *reality* mo e fakapotopoto. Ko ‘eku kole ‘aku Sea, kapau te tau lele pehē pea ‘osi e taimi ngāue e Feitu’u na ko ‘eku kole ke tuku mai mu’a ha taimi ‘o ‘oku he Fale Aleá ke mau fakahoko atu mu’a ha tautapa fakalukufua ‘o makatu’unga he ngaahi lipooti mo e kole ko eni ‘oku ‘omaí ko e ngaahi fiema’u vivili ‘e ongo atu pē ki he Pule’anga ko hono ‘uhingá ko e ongo atu ko ‘e ki he patiseti ka mau ‘oatu mu’a e fokotu’u ko ia. Kapau ko ia ‘e ‘ikai lava ‘o lau kakato e ngaahi lipooti mo e le’o ‘o e kakaí. ‘E ‘i ai mahalo ha fo’i hi fiema’u vivili ‘e 1 pe 2 te mau loto ke ongo atu ki he Pule’anga ‘e tuku atu ko hono ‘uhingá ko hono fakakaukaua ‘o e patiseti ‘Eiki Sea.

Kapau ko ia ‘oku hā ki he motu’á ni ia kuo ‘osi *lock* ‘a e taimi tepile ko e ‘uhingá he ‘oku mo’ua e hou’eiki ia he ‘ikai ke ma’u e *quorum* ia he uike kaha’u lau houa pe Sea pea ko ‘eku kole pe ia. Kapau pe ‘oku pehē pea tau lele pē pea ko e hā pē ngata’anga pea tau pālōti’i pē ‘o tali he kau Fakafofonga pea ‘ikai ma’u ‘a e *quorum* pea ‘e ‘ikai lava ha ngāue ia pea ko e hā pe ngata’anga pea tau hoko atu pe kae ‘omaí mu’a ha taimi ke fai atu ai ha tautapa ko e ‘uhingá ko e fiema’u vivili ‘oku fakalukufua ia ki he ngaahi vāhenga Sea, ko e ki’i kole pē ia, pou pou, mālō Sea.

Fokotu’u ke faitohi pē ngaahi vāhenga ki he Palēmia mo ‘enau fo’i fiema’u vivili, faka’esitimeti mo hono palani

Mo’ale Finau: Sea, fakatapu atu ki he Feitu’u na Sea, ...

Taimi: 1150-1155

Mo'ale Finau: ... 'Oku ou fokotu'u atu au Sea ke 'oua toe hoko atu 'emau tautapá ka mau faitohi pē. Mau lipooti'i pē 'emau fo'i ngaahi fiema'ú, faka'esitimeti, 'oatu mo hono palani, fakahū ki he Palēmiá. Kapau, 'ikai ko 'ete tokoni pē 'Eiki Sea. Kapau 'oku fai pē tautapá sai pe ia ka koe'uhí ke *effective* 'emau me'á Sea ko e 'uhingá kapau te mau malanga atu mautolu ia, ko 'ene fo'i 'alu atu pē 'ana ia, 'ikai ke u 'iló pe 'oku *take note* ha me'a ko iá ka ko 'eku tokoni pē.

'Eiki Sea: Ko ia. Ha'apai 12, te'eki ke tau a'u tautolu ki he tu'unga ko ená.

Mo'ale Finau: 'Ikai ko e tokoni pē mu'a.

'Eiki Sea: 'Oku tau kei feme'a'aki eni pe ko fē, ko e hā e founa te tau ngāue ki he 'asenita ...

Mo'ale Finau: Ko e tokoni pē ia Sea ko e 'uhingá he 'oku fu'u, kuo vave 'etau taimí. Ko e 'uhingá kapau te mau lipooti fakalukufua kimautolu ia, kae kehe Sea ko e anga pē fakakaukau ka ko u tuku atu pē ua.

'Eiki Palēmia: Sea ko e kole pe ia, kapau mahalo na'a tau kamata he 'ū lipootí kuo 'osi atu ha lipooti 'e taha pē ua. Pea kapau leva 'oku 'i ai ha pālotí pea fai mo pāloti he ko e 'uhingá ko 'etau vilovilo pē eni 'o 'osi ai pē ho'atá ni, pongipongi ni ia Sea. Ko e anga pe ia fakatokanga atu pē.

Taniela Fusimālohi: Sea ko u kole fakamolemole atu ki he Feitu'u na he'eku fakamalanga na'e fai ka koe'uhí ko e, 'oku sai pe ia kapau 'e me'a pea tau lele pē ā ko e hā e ngata'angá ka ko e anga pe foki ia hoku loto 'o'oku ia ki he'etau ngāué. Kapau te tau lele pē ā he founa ko eni 'oku tau lele mai 'akí pe ko fē lipooti te tau ngata aí pea kapau 'oku toe 'i ai ha faingamālie 'oku me'a e Feitu'u na ki ai 'i he ngaahi uike ka hoko maí pea tonu ke hanga 'o ui ke tau foki mai. Ka ko e anga pe ia 'eku ongo'í ka ko u, ka ko u pehē ...

'Eiki Sea: 'Eua 11 'oku ke fakafoki ho'o fokotu'ú?

Fakafoki 'Eua 11 'ene Fokotu'u

Taniela Fusimālohi: Tuku ā ke fakafoki mai ā 'eku, he 'oku 'ikai ke manakoa ia.

'Eiki Sea: Mālō, tau hoko atu ki he fokotu'u ko eni 'a Tongatapu 7.

Taniela Fusimālohi: Ka tau foki pē ā tautolu ia ki he, ke tau hoko atu ā mu'a tautolu.

'Eiki Sea: 'Eua 11, ko e me'a eni 'oku fa'a lōloa ai 'etau feme'a'akí. Kuo 'osi mahino 'oku fakafoki ho'o fokotu'ú, tau hoko ki he fokotu'u hokó.

Tongatapu 7 na'e 'i ai ho fokotu'u fekau'aki pea mo e tali fehu'i 'a e Pule'angá. 'Oku 'i ai ha pou pou ki he fokotu'u ko eni 'a Tongatapu 7. 'I ai e pou pou ki ai. Kalake? (Ne 'i ai e pou pou u) Ke tau pāloti. Ko ia 'oku loto ke tali 'a e fokotu'u 'a Tongatapu 7 ke tau tali fehu'i mo e Pule'angá he efiāfi ni mei he 3 ki he 4, fakahā mai ho nima.

Pālōti 'o 'ikai tali fokotu'u Tongatapu 7 ke lele mei he 3-4 tali/fehu'i mo e Pule'angá

Kalake Tēpile: 'Eiki Sea 'oku loto ki ai 'Uhila Moe Langi Fasi, Tevita Fatafehi Puloka, 'Aisake Valu Eke, Paula Piveni Piukala, 'Aisake Eke, Kapelieli Lanumata, Taniela Fusimālohi, Mo'ale Finau, Vaea Taione, Vātau Mefi Hui, Dulcie Elaine Tei. Loto ki ai e toko 11 'Eiki Sea.

'Eiki Sea: Ko ia 'oku 'ikai loto ki he fokotu'u, fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: 'Ikai ke loto ki ai e 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, 'Eiki Minisitā Fonua, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Tokoni Palēmia, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, 'Eiki Minisitā MEIDECC, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Minisitā Ngoue, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana, 'Eiki Nōpele Tu'ilakepa. 'Ikai ke loto ki ai e toko 12.

'Eiki Sea: Hou'eiki 'oku tali 'a e fokotu'u ko eni 'a Tongatapu 7 'aki e toko 12 ko e kau ta'eloto.

'Eiki Palēmia: 'Ikai ke tali Sea kātaki.

'Eiki Sea: 'Oku 'ikai ke tali, kātaki 'oku 'ikai ke tali 'aki e toko 12 kae loto ki ai e toko 11. Ka ko e me'a eni Hou'eiki, toki 'osi eni 'etau feme'a'aki 'oku fiema'u e taimi lahi ko e le'o 'a e kakaí, pea mou toe pālōti pē moutolu ia ke tuku ia ki he tafa'akí ka tau fai 'etautolu e tali fehu'i mo e Pule'angá. Ke mou toe ki'i fakakaukau loloto angé ki he me'a ko eni 'oku fakahokó Hou'eiki 'oku ngalivale. 'Oku 'i ai ha'atau taimi pe 'oku 'ikai ke 'i ai ha'atau taimi? Te tau fakalōloa pe te tau fakanounou? 'Oku ou fifili au he me'a ko eni 'oku tau fakahokó Hou'eiki. 'A ia ko e me'a eni 'e pehé ni. Te u holoki 'etau feme'a'akí mei he miniti 'e 20 na'e 'uluaki 'oatú ki he miniti 'e 10 pea te u kole ki he Sea e Komiti Kakató ke ne hanga 'o tataki e feme'a'akí ke feinga'i ke fakakakato ho'omou ngaahi lipootí ke a'u mai e le'o e kakaí mei he 'ū vāhenga filí. 'Ikai ke u toe fie fakalōloa Hou'eiki, tau liliu 'o Komiti Kakato.

(Na'e liliu 'o Komiti Kakato.)

Me'a Sea Komiti

Sea Komiti Kakato: Mālō e laumālie 'Eiki Palēmia, Hou'eiki e Fonuá, mālō e laumālie e Fakafofonga 'o e Kakai, kakai 'o e fonuá kae 'uma'ā e kau ngāue pea kole atu pē ke u hūfanga atu ai pē he fakatapu kuo 'osi fai he Sea e Fale Aleá. Hou'eiki ko 'etau tala tu'utu'uní ē, pea ko 'etau tu'utu'uní pe ia. 'Ikai ke u toe fakalōloa, tuku atu ha'amou feme'a'akí ki he ngaahi lipooti ko ia 'oku mou tala ko ē 'oku mahu'inga 'aupito 'aupito. Me'a mai. Fokotu'u pea pou pou. Ko ia 'oku loto ke tali 'a e Lipooti 'a Tongatapu 9, 'a 10 fakahā loto ki ai hiki ho nima.

Pālōti 'o Tali Lipooti 'A'ahi Fale Alea Tongatapu 10

Kalake Tēpile: Sea 'oku loto ki ai 'a Tevita Fatafehi Puloka ...

<001>

Taimi: 1155-1200

Kalake Tepile: ... 'Uhila mo e Langi Fasi, Māteni Tapueluelu, 'Aisake Valu Eke, Mo'ale Finau, Mo'ale 'Otunuku, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā Ngāue Lalahi, 'Eiki Minisitā

Fonua, ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Tokoni Palēmia, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki, ‘Eiki Minisitā *MEIDECC*, ‘Eiki Minisitā Ngāue Fakalotofonua, ‘Eiki Minisitā Ngoue, Vātau Mefi Hui, Vaea Taione, Dulcie Elaine Tei, HSH Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili, ‘Eiki Nōpele Nuku, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana, ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō. Loto ki ai ‘a e toko 23.

Sea Komiti Kakato: Ko ia ‘oku ‘ikai ke loto ki ai, fakahā mai he founa tatau hiki ho nima.

Kalake Tepile: ‘Ikai ha fakahā loto pehē Sea.

Sea Komiti Kakato: Hou’eiki ko ‘Eua 11, ‘Eua 11, ko u fakamolemole pē ki he Feitu’u na ē, te u ki’i tātāsili atu pē ‘a e founa te tau ngāue’aki. ‘Oua te ke toe me’a koe ‘o fakamatala ho’o lipooti ‘osi ma’u kotoa ia ‘e he kau Mēmipa. Kau Mēmipa ka ‘oku ‘i ai ha me’a ‘oku ke tokanga ki he lipooti ko enī ‘oku ou faka’amu tu’u ‘o fehu’i makehe mei he ngaahi me’a ‘a ia ‘oku ke mea’i ‘oku fiema’u ke fai ha feme’a’aki ki ai. Tuku heni ki he kau Fakafofonga, ‘oua te ke toe me’a ki ‘olunga ‘o fakamatala fakaikiiki he ‘oku ‘osi mahino pē ia, ki he kakai mo e fonua.

Ngaahi fiema’u e vahefonua ‘Eua ‘ohake he Lipooti ‘A’ahi Fale Alea

Taniela Fusimālohi: ‘Oku ou pehē ‘e au Sea na’e ‘ai ke tuku mai ‘a e miniti ‘e 10.

Sea Komiti Kakato: ‘Io, mo’oni.

Taniela Fusimālohi: ke fai pē ha ki’i ...

Sea Komiti Kakato: ‘Ikai, me’a mai ‘a e Feitu’u na ia.

Taniela Fusimālohi: ‘Ikai, to’oto’o kongā lalahi pē ia. Sea ko e ‘uluaki Sea ko u fiema’u pē ke u kamata ‘aki ‘a e fakamālō ki he Pule’angá, ngaahi ngāue ko ia ‘oku fakahoko ‘i he vahefonua, mālō ‘oku lava ‘o langa ‘a e ngaahi fale sunami, pehē foki ki he kamata e langa ‘o e fale ‘o Mango. Pea pehē foki ki he kole mo e fakatangi ki he ngaahi hala, pea kuo lava ‘a e ngaahi hala ngoue ‘o teke, pehē ki he kamata ‘a e tanu hala lalahi.

Fakamālō foki ki he tafa’aki ko ē toutai, ‘i he tokoni mai ke laku ‘a e ngaahi poe pea mo e mīsini tā poloka ‘a e vahefonua, pea ‘oku ‘i ai pē ‘a e ‘amanaki na’a ‘i ai ha ki’i vaka ke ‘omai ke hoko atu ‘aki ‘a e ngāue ‘a e vāhenga ‘i he tafa’aki ‘a e toutai. Pehē foki ‘a e fakamālō ki he lele lelei ‘a e polokalama uta atu ‘o e ngoue, ‘oku fakalele ‘e he Potungāue Fefakatau’aki, pehē foki ‘a e fakamālō lahi ‘aupito ki he kamata ko eni ke langa ‘a e ngaahi ‘ofisi fō’ou, kuo, ‘oku ‘i ai ‘a e fakamālō lahi heni koe’uhi ko e ngaahi ‘ofisi ‘oku nau faingata’a’ia ‘i he ngaahi feitu’u kehekehe ‘oku nau ‘i ai. Pehē foki ‘a e fakamālō ki he tafa’aki ko eni ‘i he *MIA* ‘i he ngaahi tokoni ki he tafa’aki kau faingata’a’ia pea pehē foki ki he fakahoko ko ia ‘o e ngaahi polokalama ki he toli.

Ka u ki’i hoko atu pē mu’a ki he to’oto’o kongā lalahi atu pē ‘oku kei ‘i ai pē ‘e Sea ‘a e hoha’a mai ‘a e vahefonua ki he kekeke koe’uhi foki ko e ngaahi palopalema pē ‘oku ou fakahoha’a ki ai pea ‘oku tautefito eni ia ki he ngaahi kekeke ‘oku mo’ua ia ‘i he lisi ‘oku ‘ikai ke faka’aonga’i. Pea pehē foki ki he ngaahi kekeke ‘oku totonu ke fai ha ngāue ki ai koe’uhi ko e ngaahi fiema’u ‘a e vahefonua, mo e ngaahi kekeke kuo tuku fuoloa ‘o ha kakai mei he ngaahi feitu’u kehe ‘oku nau ma’u ‘api ‘i ‘Eua. ‘Oku ‘i ai foki pea mo e fehu’i mai ki he Minisitā Fonua ‘i he tafa’aki ko eni e kau hiki mei he ‘elia sunami koe’uhi na’e ‘i he pole 60

honau ngaahi ‘api, pē ko e hā ha faitu’utu’uni ki ai, ke fakahoko ki he tafa’aki ko ia koe’uhi ko e ngaahi pole ‘e 30 ‘oku nau hiki ki ai.

‘Oku ‘i ai foki pea mo e faka’amu mei he tafa’aki ko ē ‘a e kolo ko ē ko ‘Ohonua koe’uhi he na’e uesia lahi foki ‘e he sunami, pea ‘oku ‘auhia ‘e he kelekele, pē ko e ha ha tokoni ‘a e Pule’anga ke fai ke malu’i, kae tautefito pē ki he ngaahi halapule’anga ki hono valitā fakalelei, pea mo malu’i koe’uhi ko e ‘auhia ‘a e kelekele.

Ko e taha ia ‘i he *issue* kuo fu’u fuoloa hono tuku mai ‘i he tafa’aki kelekele, ko kinautolu ko ē ko ia na’e hiki mei he matavai ‘oku te’eki ai pē ke manonga ‘a e tafa’aki ko ia ke fai mu’a ha fakakaukau ki ai ‘a e Pule’anga kae ‘uma’ā ‘a e Minisitā Fonua ki he tafa’aki ko ē faka-kelekele mo ‘i ai mu’a ha ‘ofisa ‘i ‘Eua ke ne hanga ‘o fakamā’opo’opo mai ‘a e ngāue faka-kelekele mei ai pea toki ‘omai ki heni.

‘Oku ‘i ai pē ‘a e ngaahi me’a ‘oku tokanga ki ai ‘a e kolomu’a koe’uhi ko e maumau na’e fai ‘e he sunami ki ha feitu’u ke ‘i ai ha fale hūfanga ai, pea mo hoko atu foki ‘a e langa ki he toenga ‘o e fa’ahinga na’e uesia ‘i he sunami ‘a ia ko e ngaahi famili ‘e onongofulu tupu, pea mo e kole ki he, mālō ‘oku ‘i ai ‘a e kongā ‘oku tuku mai ke hoko ko e fa’itoka, pea ‘oku kole atu pē ki he Minisitā na’a lava ‘o fakalahi atu ia.

Pea ‘oku ‘i ai pea mo e tafa’aki ko eni ki he kakai fefine mo kole mu’a ki he Potungāue ko eni ‘a e *MEIDECC* ke fengāue’aki mu’a pea mo e kakai fefine ‘oku ‘i ai ‘enau ngaahi fakaili’anga ‘akau, koe’uhi ko Tokomololo ‘e si’isi’i ia ke ne fai ‘a e fakaili ‘akau ke tufa atu ke to he ngaahi vahefonua, ka ‘oku ‘i ai ‘a e mateuteu lahi ia ‘i ‘Eua mo e kakai fefine he ngaahi senitā ‘e 4, ke nau fengāue’aki koe’uhi kae lava ke fai ‘a e fakaili ‘akau ko eni ke tō ‘a e ‘akau ‘i he funga fonua, ko e tu’u ko ē ‘i he taimi ni ‘oku lahi ‘a e ‘akau ‘oku to’o mo tā ‘e he kautaha ko eni ‘oku nau hanga ‘o fakatau ‘a e lisi ko ia ‘a e feitu’u ‘oku ‘i ai ‘a e ‘akau ‘i ‘Eua.

Ko e tafa’aki ko eni ki he ako ‘oku mau fakamamafa’i Sea, ka ‘oku ou fie lave atu pē ki he me’a ko eni na’a ku lave ki ai kimu’a ‘i he uike ni ki he tafa’aki ko eni ‘i he ako tekunikale ‘oku fai foki ...

<002>

Taimi: 1200-1205

Tui ‘Eua 11 tonu ke faitokonia Kolisi Hango & ngaahi fiema’u mei he ngaahi ‘apiako

Taniela Fusimālohi; ... ‘A ‘Eua pea mo e Kolisi Hūfangahau. Ko u fakamālō ka fai ha tokoni e Pule’anga ki hono langa hake eni koe’uhī ko e ma’u ngāue ko ē he kaha’u.

‘Oku ‘i ai foki pea mo e ‘apiako hangē ko ē ko Hango. Na’a ku ‘a’ahi ki ai ka ko u vakai atu ki he tu’unga ko ē ‘oku ‘i ai. ‘Oku ou tui ‘oku totonu pe ke fai ha tokoni ki ai Sea he koe’uhī ko hotau ‘apiako ngoue totonu ia ‘a Tonga ni ‘i he ngaahi ‘elia kehekehe kau ai ‘a e fekumi mo e tafa’aki ki he ngoue mo e tafa’aki faka-*lab*. ‘Oku ou sio ‘oku totonu pe mu’a ke tokoni ‘a e Pule’anga ki heni he ‘oku tau kei lolotonga ngāue’aki ‘etautolu ia ‘a e *USP* ke fai ‘a e ako ngoue.

Kae fai mu’a ha sio lelei ki he tafa’aki ko eni kae lava ke fai ha tokoni ki ai he kuo kamata ke ako mai ki hē ‘a Vanuatu ia mo Solomone ki he ‘apiako ko eni pea ko u tui ‘oku ‘ikai ke ma’u

‘inasi heni ‘a e kakai fefine mo e fānau fefine ‘oku fie ō ‘o ako ki he ngoue he koe’uhī ko ‘ene tu’u he taimi ni ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha *facility* fe’unga ia ke lava e fānau fefine ‘o ō ako heni. Ka ko u tui kapau te tau sio fakalukufua fakalalakaka ko ia ‘oku totonu ke tau fai ha tokoni ki he ‘apiako ko eni neongo ko e ‘apiako ia ‘a e Pule’anga.

Na’e fai ‘a e ‘a’ahi ki he ngaahi lautohi ‘oku mahino mai ‘oku ‘i ai e ngaahi me’a ke monomono pea ‘e tokoni pe pa’anga fakavāhenga ki ai, ka ‘oku ‘i ai ‘a e kole heni Sea mu’a ki he Minisitā Ako ‘oku ‘i ai ‘a e ‘api lautohi ai ‘oku fakahingoa ia ko Ha’atu’a ‘oku ‘i ai e kole mai ke liliu mu’a ki he Kolomaile he koe’uhī ‘ikai ke ‘i ai ha kolo pehē ko u tui ko e hingoa pe eni ia na’e ngāue fuoloa ‘aki.

Ko e tafa’aki ko ē ki he falemahaki ‘oku ‘i ai ‘a e tokoni lahi ‘a e pa’anga fakavāhenga ki ai mo e ngaahi tokoni mei muli ngaahi naunau mo e ngaahi me’angāue ke fakangāue’aki kau toketā. Ka ‘oku ‘i ai ‘a e kole ia mei ai ke fai mu’a ha fakakaukau ke fakalahi ‘enua tafa’aki ko ē ki he *laboratory* mo e ngaahi sivi pe ‘oku totonu pe ke fai ‘i ‘Eua koe’uhi ko e lahi ‘a e ōmai ki heni ‘o fai ai ‘a e ngāue ko ia ka koe’uhī ko e fakamole lahi ‘oku nau fai hangē ko e ngaahi sivi ki he folau atu ki tu’apule’anga pe ko e ngaahi sivi ke ma’u’aki ha visa pe ko ha nofo fonua ‘i ha feitu’u.

Ngaahi fengāue’aki mo e Pule’anga ke fakalelei’i ma’u’anga vai ‘Eua

Ko e tafa’aki ko ē ma’u’anga vai Sea ko u fakamālō ki he ‘Eiki Palēmia he’ene loto ke mau fengāue’aki he pa’anga fakavāhenga mo e pa’anga ‘Eua *Development Committee* ke ngāue’aki ke fakalelei’i’aki vai kolo ko Tufuvai pea pehē ki Kolomaile pea mo e kolo ko eni ko Ta’anga. ‘A ia ko e ngaahi kolo ko eni ‘oku nau tu’u nautolu he ngaahi mui’i paipa ko ē ‘a e vai lahi ko ē ‘a ‘Eua pea ‘oku palopalema e tafe ki ai, he ‘oku ‘i ai e faka’amu ‘e fai ha fengāue’aki ke a’u atu ki he tu’unga ‘oku lelei ‘a e ngaahi ma’u’anga vai ko eni koe’uhī ko e mo’ui ‘a e kakai.

Ko e tafa’aki ko eni ‘a e faifatongia ‘a e Pule’anga ke tokanga mai ki he ngaahi me’a ‘e ni’ihi kau ai e ngaahi me’a lalahi ko eni hangē ko e tangikē. ‘Oku ‘i ai ‘a e ngaahi ‘api ‘oku kei hala pe ‘oku fu’u vivili ‘aupito na’a lava ke fai hano fakakakato ia pehē foki ‘a e tafa’aki ki he ...’oku ‘i ai ‘a e tokanga mai ki he me’a ‘oku tau ‘osi ha’u pe ai he lipooti kimu’a tafa’aki ko eni ki he ngaahi kolisi mo e ngaahi sivi ko eni ‘oku fai ‘oku kamata ke palopalema ‘a e ngaahi lēvolo ‘e ni’ihi.

Ngaahi fiema’u vivili kehe ‘Eua 11

‘Oku ‘i ai pea mo e tokanga ki he mamafa ‘a e koloa ke fai mu’a ha ngāue ki ia pea mo e vāhenga ‘a e kau ngāue fakapule’anga ‘oku ‘i ai ‘a e fa’ahinga ‘oku nau ongo’i ‘oku ‘i lalo pe ‘a e tu’unga ‘o e vāhenga he anga ‘a e mamafa ‘a e koloa.

Ko e tafa’aki ko eni ki he tokoni ki he kau vaivai Sea ko u fie ‘ohake pe heni koe’uhī na’e ‘i ai ‘a e fetu’utaki mai ko e kau vaivai ‘a e kau tauhi vaivai ‘oku totongi ‘e he Potungāue ko eni ‘a e *MIA* ‘oku faka’amu pe ke hiki hake ‘a e fika mei he 22 ki he toko 30 tokolahi ‘aupito ‘a e kau vaivai mo e kau mahamahaki ‘oku ‘i he vahefonua kae fai ‘a hono tauhi.

Na’e ‘i ai mo e tokanga mai ke toe *review* mu’a ‘a e fakasone ko ē ‘o e matātahi na’a lava ke liliu pe ‘a ‘Eua ke fakalukufua koe’uhī ko e tokanga ko ē ki he si’isi’i ange lahi ange ngaahi kolo ki he lahi ‘o e matātahi ko ē ‘oku totonu ke fai ‘a e tokanga i ai ‘o fakasone’i.

Sea Komiti Kakato: Fakamā’opo’opo miniti ‘e ua.

Taniela Fusimālohi: Fakamā’opo’opo Sea ko e ngaahi fiema’u lalahi pe ia. ‘Oku ‘i ai e ngaahi me’a ‘e ni’ihi ‘oku faipe ia he pa’anga fakavāhenga ki he ngoue, tafa’aki ki he toutai. ‘Oku ‘i ai ‘a e faka’amu ‘a e tafa’aki ki he toutai kae lava pe ‘a e Pule’anga tautautefito ki he ‘Eiki Palēmia mo e Minisitā Toutai ke tokoni mai fakavaka ki he fonua ‘oku ‘i ai ‘ene sōsaieti toutai ke fakahoko’aki ‘a e ngaahi fatongia ko ia fakatoutai he vahefonua.

Ko e toenga ‘o e ngaahi me’a meimei tatau pe ia mo e ngaahi vahefonua Sea ‘a e tokanga ka u ngata pe he koe’uhī ko e miniti ‘e 10.

Sea Kōmiti Kakato: Masi’i Fakafofonga ko u fakamālō atu talu ho malanga ho hū mai ko ho malanga lelei taha eni. Tau, tau ...

<003>

Taimi: 1205-1210

Sea Kōmiti Kakato : ... na’e toe ho’o miniti ‘e taha.

Taniela Fusimālohi : ‘Oku kei toe pē ia kapau ‘e faka’osi atu.

Sea Kōmiti Kakato : ‘Oku ai ha taha ‘oku ai ha tokanga ki he lipooti ‘a e Fakafofonga ‘Eua 11. Fokotu’u pea poupu ko ia ‘oku loto ke . ‘Io Tongatapu 7 me’a mai.

Paula Piveni Piukala : Ke lave Sea ‘uhinga he ko e *issue* ko eni ‘oku hokohoko, ka ‘oku hangē pē ‘oku ‘ikai pē ke ‘i ai ha ngāue ia ‘e ngāue ki ai. ‘Oku ou tokanga ki he Kalake ke ne ‘ohake ‘a e Kupu 33 ‘a e Lao Kelekele. He ko e *issue* ko eni he peesi 8 mo e peesi 9, peesi 6 mo e peesi 7. Ko e ui ko e tu’u e kolo ko ‘Ohonua ‘i he Hihifo ke fakahoko mu’a ha ngāue ‘a e Pule’anga ke malu’i e ngaahi ‘auhia e kelekele ‘o ne uesia ai ‘a e ngaahi ‘api nofo’anga. Talanoa ai a’u ki he ngaahi *content* ko ē mo e uesia he ‘ātakai.

Ko e ‘uhinga ‘eku fakalavé Sea ko e Kupu 33 ko ē ko ē ‘a e Lao Kelekele ke ‘ai hake ‘e he ... Ko e ‘uhinga ‘eku fakalave ki ai he ‘oku tofuhia. Ko Sopu, ko Pātangata ko Pea ‘oku nau tofuhia. Na’a ku fakalave foki he’eku malanga ‘aneafi, ‘oku tau hanganoa tautolu, ka ko e fetāngiaki ko eni ko e ‘uhinga ko ‘etau faka’atā. Kae ‘ikai ke tau hanga ‘o souni’i e ngaahi kelekele ‘oku ‘ikai totonu, *it’s not livable* ke vahe, ka ko ‘eku fie lave ki he Kupu 1 mo e Kupu 2 kupu si’i (1) kupu si’i (2). ‘Oku ngofua ki he ma’utofi’a tukuafakaholo ‘o hangē ko e tu’utu’uni ‘a e lao ni ke lisi ha kongā ‘o hono tofi’a, ‘oku te’eki vahe ki ha taha, ‘a ia ‘i he fakakaukau ‘a e Kapineti ‘e ‘ikai fiema’u ke vahe ‘api mei ai, ko ha kelekele ‘a ia ‘ikai te mou ngofua.

Ko e fakakaukau ‘a e Kapineti kuo pau ko e tu’utu’uni faka’osi pē ia pea ngata ai. Kupu 2 ‘oku pehē leva. “ ‘oku pau ko hono fakataha’i kotoa ‘o e kelekele ko ia ‘oku lisi he’e ma’u tofi’a, kelekele ‘oku lisi ki he ngaahi kautaha lotu, ngaahi kautaha ‘ofa, Poate ‘Uhila, koloa ‘i he tofi’a tukufakaholó ‘i he kupu si’i (1) he ‘ikai ke lahi hake ia ‘i he peseti ‘e 5 hono kotoa ‘o e tofi’a tukufakaholo ko ia.” Ko e ‘uhinga ‘eku fakalave ki ai Sea ke tataki tautolu ‘e he laó pea mo ‘etau fai tu’utu’uni. Ko Pea te u talanoa pē ai he ‘oku hukitonu ia ‘i he mamahi...

Tali Pule’anga fekau’aki mo e tokanga ki he ngaahi me’a fakakelekele kau ai lisi kelekele

’Eiki Minisitā Fonua : Sea ‘ai mu’a ke u ki’i tokoni atu ki he Fakafofonga he’ene fakamalanga he Kupu 33 kae ‘oua ‘e takihala’i ho Fale. Ko e ‘uhinga ia ki he ‘api tukuha ‘e

‘ikai lisi kotoa pē ‘e vahe ko e ‘uhingá ko e ‘api tukupau ‘oku ‘i ai hono lao mo hono tu‘utu‘uni ‘o e ‘uhinga ‘o e ngoué ‘oku fekau’aki ai mo e Potungāue Ngoue. Pea ko e peseti ‘e 5 ko ená ‘oku tauhi pē ia ‘e he Hou’eiki ke ‘oua ‘e toe ‘ova ‘a e lahi ‘o e lisi he ‘uhinga ‘o e ‘api tukupau ko e ‘uhingá ko e ‘api ia ‘oku ai hono tukupau. Pea ‘oku pau ke ‘i ai e ngoue ai he ‘oku ‘ikai ko ha ‘api kolo ia he ‘uhinga fakatatau ki he totonu ‘a e tala’api ‘o e ‘api kolo mo e ‘api tukupau.

‘Oku malu’i e kekekele he ‘api tukupau ko e ‘uhingá ke lava ai e ngoue mo e fatongia ‘o e kāinga he ngaahi ma’u’api. Ka ‘oku ‘ikai ke faka’uhinga’i ke pehe’i, ka ko e kuonga ni ko e totonu ‘a e Tongá he tau’atāina ko ‘ene koloa ‘oku malu’i he ‘uhinga kuo lēsisita ‘i hano momoi pea kuo tala ‘a e ‘api kuo foaki ‘e he ma’u tofi’a tau fakafeta’i. Hanga ‘e he kau ma’u tofi’a fakataha mo e tofi’a Pule’angá ‘o ki’i tukupau e uaeá ki lalo kae tuku ke tau’atāina pē ‘a e kakai ki he’enua koloa ‘oku tauhi he Potungāue Fonua.

Mou me’a atu ki he vaha’a ko eni ‘o Maui ki Fatai, kuo mei ‘osi kotoa e ‘u ‘api tukupau ‘uhinga pehē ‘a e tu‘utu‘uni e kupu’i lao ko ē. Kuo vahe kolo kotoa e ‘api tukupau. Ko e fehu’i ki he kaha’ú, ‘e fēfē ‘a e tauhi ‘a e ngaahi feleoko mo e tau’atāina ke ‘oua ‘e li’ekina e Tonga he langimama’o ‘a e ‘Uluaki Fā. Tuku atu pē ko e koloa pē ke tauhi he totonu ‘a e Tonga ‘ene tau’atāina, ‘i he ‘uhinga ‘o e Kupu 2 ‘ikai ke ngāue fakatamaio’eiki ha taha ...

<004>

Taimi: 1210-1215

‘Eiki Minisitā Fonua: ... ‘oku loto ki ai ...

Paula Piveni Piukala: Sea ko e ...

‘Eiki Minisitā Fonua: Ko e mahu’inga ia e kekekele.

Paula Piveni Piukala: ‘Osi miniti ‘e taha e ‘a e fakatonutonu ...

‘Eiki Minisitā Fonua: Ka kuo tō ki tu’a ...

Paula Piveni Piukala: ‘Ai ‘eku ki’i tokoni.

‘Eiki Minisitā Fonua: ‘A e ...

Paula Piveni Piukala: Ka ko u fie lave Sea ki he mahu’inga ko ē ko ē, mou sio ki he lea ko ē.

‘Eiki Minisitā Fonua: Te u fakamaama koe he ‘oku ke faka’uhinga he ‘uhinga hala e kupu.

Sea Komiti Kakato: ‘E ‘Eiki Minisitā.

‘Eiki Minisitā Fonua: Ko e lisi he ‘ikai toe ‘ova ia ‘i he pēseti ‘e nima ‘o ha tofi’a. Ka ko e totonu ‘a e kakai ki he’enua koloa ko ia ‘oku fakaavaava ai e Hou’eiki Ma’u Tofi’a pehē mo e Pule’anga ‘a e ngaahi pēseti ko ē ‘oku fokotu’u ka ‘oku ‘ikai ke toe ‘uhinga ia ki ha me’a kehe, mālō Sea.

Paula Piveni Piukala: Mālō ‘Eiki Sea. Ko e ko e ko e taukave ko ē ‘a e motu’a ni ‘oku ‘oange ‘e he lao ia e totonu ki he ma’u tofi’a tau talanoa eni ke tau lava ‘o *go exist*. Ko e palakalafi valu ko ē ko ē ‘o e lipooti na’e ‘omai ‘anenai he ‘A’ahi Faka Fale Alea ki he *IPU* talanoa e mahu’inga ke nofo ‘o melino. *Peaceful Go Existence*. Ko e fo’i fakalea ‘oku pehē ‘e ‘ikai ko

e, lisi ha konga ‘a hono tofi’a ‘oku te’eki vahe ki ha taha ‘a ia ‘i he fakakaukau ‘a e Kapineti ‘e ‘ikai fiema’u ke vahe ‘api mei ai.

Ko ‘eku ‘uhinga pē ‘eku fakatalanoa he ‘oku tau talanoa, talanoa mai e ngaahi vāhenga he ngaahi fekuki ‘a e kakai he ngaahi ‘api ‘oku ano. ‘Oku ou talanoa atu au ki he mahu’inga ‘a e hanga ‘e he lao ‘o fakangatangata e Ma’u Tofi’a ko ha me’a ‘e ma’u ai ha’ane seniti ngata he pēseti ‘e nima ‘a hono kotoa ‘o e tofi’a tukufakaholo ko ia. ‘A ia ko ‘eku ‘uhinga ...

Sea Komiti Kakato: Ko e hā ‘ene ‘aonga ‘a e me’a ko eni ki he ...

Paula Piveni Piukala: Ko hono ‘aonga ke ‘uhinga ke tau talanoa he ko e fekuki ‘a e kakai he ano ko e kelekele. Ko e ‘ikai ke toe ‘i ai ha’anau fili he ‘oku ‘ikai ke ai ha kelekele he mātu’u nau ō leva ‘o tanu e ano.

Sea Komiti Kakato: Ki’i me’a hifo ange Fakafofonga. Ki’i me’a hifo ange. ‘Ai pē ko e ‘uhinga ke tau mahino. Ko e nofo ‘a Tonga ni nau nofo nautolu he mātu’u ko mautolu ‘oku ō mai mei tahi mau ō mai mautolu ‘oku ‘ikai ke ma’u pea ‘oku mau si’i ō ‘o nofo he ngaahi feitu’u pehē. Ko e hā leva ‘ene kaunga ki he me’a ko ena ‘a ‘Eua?

Paula Piveni Piukala: Ko e lipooti foki ‘a ‘Eua ko e fetukutuku ‘ikai ke ‘i ai ha kelekele ke nau fetukutuku ki ai he *affect* ko eni ‘a e uesia ‘a e *tsunami* he ē ‘a e mahu’inga ko ē ko ē ke tau talanoa lelei pē.

‘Eiki Minisitā Fonua: Ki’i fakatonutonu atu pē Sea ‘a e Fakafofonga.

Paula Piveni Piukala: Talanoa lelei pē.

‘Eiki Minisitā Fonua: Ko e pehē ko ē ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha kelekele ‘oku ‘i ai e kelekele. Ko e ‘uhinga ia na’e kamata ai e langa e *Gita* pea fakakakato ‘a e ngaahi ngāue ‘a e ngaahi ...

Sea Komiti Kakato: Pē ‘i me’a mai ange Feitu’u na ki he me’a ko ia.

‘Eiki Minisitā Fonua: Ko ia.

Sea Komiti Kakato: ‘O fekau’aki pea mo e ‘ikai ke ongo’i ‘e he kakai ko ē na’a nau hiki ‘oku ‘ikai ke fakafiemālie ‘a e tu’unga ko ē ‘enau hiki he ‘oku te’eki ai ke fakakakato ‘a e ‘ū ‘api ‘o e ni’ihi ‘i lalo na’e ‘ikai foki ke tau ‘amanaki ‘oku ma’olunga pē ‘a ‘Eua ia he konga lahi ‘i Tonga ni ‘a e konga ko eni ‘oku hake e vai. Ka ‘oku ongo’i ‘e he kakaí ‘oku te’eki ai pē ke foaki he Feitu’u na pē ko e Pule’anga pē ko e kau Ma’u Tofi’a ‘a e ‘ū ‘api ‘e ni’ihi ‘a e si’i uesiatamaki ko eni ka ke me’a mai ange.

‘Eiki Minisitā Fonua: Sea ko e hoko ko eni ‘a e palopalema he *tsunami* ‘a ia ko e Tu’utu’uni Fakapule’anga ia ‘i he ‘uhinga ‘o e malu’i e mo’ui ‘o e kakai ‘o e fonua ‘i he ngaahi feitu’u tu’u laveangofua. Ko e ‘uluaki e palopalema ‘o e fehikitaki ko eni ‘ikai ke ‘i ai ha kelekele ia. Ko e kelekele ko eni na’e fai ki ai e hiki, ko e kakai kehe ia ‘oku ‘ikai ko ha kau ‘Eua ia tefito’i ‘Eua tonu ke mea’i pē he Fakafofonga.

Ko hono ‘uhinga hangē ko e me’a ‘a e ‘Eiki Nōpele ‘o Tongatapu ko e ‘ofa uá ‘oku ‘ikai ko e fai e ‘ofa ‘uluaki. Kapau na’a nau tuku lelei pē ‘enau koloa ki he Pule’anga mo ‘enau tauhi e kelekele ‘o kinautolu he ‘ikai palopalema e ‘aho ni kae ō atu e kau ngāue fakapule’anga ia mei Tonga ni mo e kakai he lotu tala ‘api nautolu he feitu’u ko eni ‘oku ma’olunga mea’i pē he Fakafofonga.

Ko e hiki ko ē mei laló kuo pau ke fakavetevete e ngaahi kekele ia ko ia mei he ngaahi ‘api kuo tala ia ‘i he kakai na’e ō atu he ngāue fakapule’anga, he lotu pē ko e hā e aleapau kae lava ke fai ai fakanofonofo pea ‘oku ‘i ai e ngaahi ‘api ia tofi’a e Pule’anga ‘o kuo ‘atā kuo foki ki he Pule’anga fakafeta’i ki he ‘ofa ‘a e Siasi Uēsiliaiana mai ai mo e ‘eka ‘e ono ‘a e Siasi Uēsiliaiana te’eki ke ‘i ai hano totongi huhu’i pē ko hano fetongi ‘oku fakakakato ai e langa ‘o e *Gita* ‘a e ngāue ko ē na’e fai ki mu’a e afā. Kuo fakakakato ia he Minisitā ‘o e Ngaahi Ngāue Lalahi.

Ko e konga ko eni ki he faha’i ‘o e Pule’anga kuo ma’u e konga ko e kole ko eni ki he kakai ko eni ‘oku toe ‘i he *tsunami* ‘oku fakanofonofo pē kinautolu ki he ngaahi konga ‘oku feinga e Pule’anga ke ma’u he ‘oku ‘i ai e ngaahi konga ai ‘e totongi huhu’i ‘a e me’a ‘oku tu’u ai ko e ngoue ‘i he anga e tukufakaholo ‘enau nofo. Sea ko e me’a na’e me’a ki ai e Fakafofonga ...

<005>

Taimi: 1215 – 1220

‘Eiki Minisitā Fonua: ... Fakafofongá, ‘oku lahi e kekele ‘oku lisí, ‘io ‘oku fakalao ia. Ne ‘osi fai e kole lisí ia pea tali ia ‘e he ma’u ‘apí ke fai e lisí he ‘uhinga e aleapau ‘o e me’a ko e fakalakalaka’i. Ko e founga ‘o e potungāué, tau kei Tonga pe, kapau te tau fai ki he me’a ko e tu’utu’uni mo e fiema’u ‘o e ngaahi kekele ‘oku lisí ke foki ki he kekele ‘e ta’efe’unga ia. Ko e ‘osi pe ta’u ‘e 3 kapau ‘e ‘a’ahi ko ‘ene fokotu’u

Paula Piveni Piukala: Kuo ‘osi e miniti ‘e 1, ka ko u fie fakatonutonu pe Sea

‘Eiki Minisitā Fonua: Sea ko ‘eku tali ia ki he fehu’i ‘o e ‘uhinga ‘o e ‘a’ahi ko e fakama’ala’ala ‘o e kekele

Sea Komiti Kakato: ‘E ki’i fakatonutonu ‘Eiki Minisitā ē

Paula Piveni Piukala: Ko ‘eku fakatonutónú kuo pau ke tau feinga ke tau tulituli ‘o muimui ki he Laó. Sea ko e laumālie na’e hanga ‘e Tupou 1 ‘o tukuange mai e kekele ki he kau Nōpele Ma’u Tofi’á, ke vahe ‘api mei ai e kakaí. Ko e poini ko ē ‘oku ou hanga ‘o ‘ohaké

‘Eiki Minisitā Fonua: Sea fakatonutonu atu

Paula Piveni Piukala: Pea ‘omai he Lao ko ení ke fakangatangata ke peseti pe ‘e 5

‘Eiki Minisitā Fonua: Sea

Paula Piveni Piukala: Ko e ‘uhinga e lisi ko ení Sea ‘ikai ko ha lisi ia ko e ‘uhingá ko ha lisi

‘Eiki Minisitā Fonua: Ko e fakatonutónú

Paula Piveni Piukala: Ko ha lisi ‘a e kakaí

Sea Komiti Kakato: Mo me’a ange ki lalo lōuá. Mo me’a lōua ki lalo ‘Eiki Minisitā mo e Fakafofonga 7. Ko fē ‘a e konga ‘i he tofi’a ko eni ‘a ia ‘oku lisi ki he kakaí. Ko e me’a ko ē ‘oku fiema’u ‘e he kakaí, toko onongofulu tupu ...

‘Eiki Minisitā Fonua: Sea ko e ‘uhinga ia ‘eku fakatonutónú. Ko e tofi’a ko eni ‘oku ‘uhinga ki ai ‘a e feme’a’akí ko e tofi’a Pule’angá ia ‘ikai ko ha ma’u tofi’a ia he fakalea. ‘Oku ‘ikai ke ‘i ai ha Nōpele ia ko ha ma’u tofi’a ai. Ko e kekele pe ia ‘o e Pule’angá (*Crown Land*)

Paula Piveni Piukala: Sea ka u ki'i fakakakato atu pe 'eku faka'uhingá he 'oku tō kehekehe pe 'emau talatala

'Eiki Minisitā Fonua: 'Oua 'e taki hala'i ko e ma'u tofi'a Hou'eiki 'oku 'i ai ha tofi'a Hou'eiki ai

Paula Piveni Piukala: He 'ikai ke malava ke u takihala'i 'e au he 'e maama mai 'eku fakakaukaú Sea. He ko eni, he ko eni ko e lisi ko ē 'oku 'omai 'e he Kupu 33, tau'atāina ia e ma'u tofi'á ke ne lisi. Lisi ki ha Siaina, lisi ki ha pisinisi

Sea Komiti Kakato: 'E Fakafofonga

Paula Piveni Piukala: Tau'atāina ia

Sea Komiti Kakato: Ko u kole atu ki he Feitu'u na

Paula Piveni Piukala: Ka 'oku fakangatangata

Sea Komiti Kakato: 'Oku faka'uhinga e Feitu'u na ia ki he me'a 'oku lisi. Ko e me'a 'oku fiema'u 'e 'Euá ke fakakakato mu'a e 'ū 'api nofo'angá

Paula Piveni Piukala: Ko ia kapau te ke ki'i taimi si'i pe 'e kakato atu 'eku faka'uhingá. Ko e 'uhinga ia 'oku hanga ai 'e he Laó 'o ta'ofi ke ne lisi ha 'ū 'api tukuhau 'oku fiema'u ke vahe 'api. 'A ia 'oku 'uhinga pehē, 'ikai ke fiema'u ke vahe 'api mei ai. Ko e poini ko ē 'oku ou hanga 'ohaké Sea 'oku ngofua ki he kau ma'u tofi'á. 'Ikai ke 'i ai ha *dispute* 'e taha pe ko ha toe fehu'ia ke nau lisi ke ma'u ai ha'anau seniti. Kae 'oua 'e toe lahi hake he peseti 'e 5.

Sea Komiti Kakato: 'E Fakafofonga kapau 'e 'i ai ha *dispute* kuo pau ke ta'ofi ia he 'ikai ke ngofua ke ngāue'aki ia

Paula Piveni Piukala: Kae kehe

Sea Komiti Kakato: He 'oku 'i ai e vāvālau, tau pehē ko e fo'i fakatonga mo'oní 'oku 'i ai e ki'i vāvālau he fo'i me'a fakakelekelé

Paula Piveni Piukala: 'Oku 'ikai ke u talanoa au he me'a ko ē 'oku fai ai e *dispute*. 'Oku 'i ai e 'ū kekelele 'oku te'eki ai ke vahe. Ka 'oku ō foki e kakaí 'o tanu he feitu'u ko ē ko e 'oku anó ko e 'ikai ke 'i ai hane kekelelé. Ko e 'uhinga ia 'eku fakatalanoá 'oku tau talanoa fakalukufua. He ko e kakai tatau pe eni pe 'oku ha'u mei Vava'u pe 'oku ha'u mei Niua pe 'oku ha'u mei 'Eua, ha'u mei Tongá ni 'oku tau fekuki mo e palopalema tatau. Ko e 'uhinga ia 'eku fakatalanoá, sio ki he līpooti 'a e *IPU* na'e 'omai 'anenaí. Toko 20 miliona fetukutuku meí he vikú ki he mōmoá he *impact* 'a e *climate change*.

Ko e me'a ko eni 'oku 'omai he līpooti ko ení pea ko e 'uhinga 'eku fakatalanoa aí he 'oku fakalukufua ia, 'a e hanu mai mei Pātangata, hanu mei Sopusu pea mo 'Isileli, hanu mei Pea mo Ha'ateiho

Tevita Puloka: Sea ke u ki'i

Paula Piveni Piukala: Ko e 'isiu tatau, ka ko 'eku fehu'í

Tevita Puloka: Fie tokoni pe Sea ki he Fakafofongá ka ko ena 'okú ne 'ohake 'a e vāhenga ko eni meí he motu'á ni ko u fokoutua ai

Sea Komiti Kakato: Tokoni ē ki'i me'a hifo pe 'Eiki Minisitā, mo e Fakafofonga Fika 7 'ae e tokoni 'a e Feitu'u na

Tevita Puloka: Ko e vahe ko ē 'o Hala'ovave, 'Isileli mo e kongā 'o Sopa. Mahino 'a Sopa ia ko e Kolomotu'a pe ia. Ko e vahe ia 'e he Tokoni Palēmia 'o e 'aho ko iá

Sea Komiti Kakato: Tui kote ē, fakamolemole ē

Tevita Puloka: 'I he'ene 'ofa he kakai 'o vahe ai e fu'u ano ko iá. Na'a mau lave'i kotoa pe fu'u anó na'e 'ikai ke puli. Pea ko kimautolu pe na'a mau fili ke mau ō 'o nofo aí na'e 'ikai ke fakamālohi'i ha taha ke 'alu 'o nofo ai. Mahalo ko e motu'á ni pe he na'e fakahee'i mei Ha'avakatolo Si'i 'o 'alu 'o nofo 'i 'Isileli.

Paula Piveni Piukala: Ki'i fakatonutonu atu, fakatonutonu atu pe fakalea ko ē Sea

Tevita Puloka: Ka ko hono 'uhingá ne mau, ko e tokolahi 'o kinautolu ko e ō mai mei ...

Paula Piveni Piukala: 'Oku 'ikai toe 'i ai ha *option* ia e kakaí, 'ikai ko ha fili ia *that's the only option*. Ko 'ete filí kapau 'oku ua 'a e *option*

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea ko e kelekele ko ení na'e ta'etotonu Sea pea ma'u ta'etotongi pa'anga 'e 700 pe ke 'ave ki ai

Sea Komiti Kakato: Kuo 'osi, mou me'a ki 'olunga tau liliu 'o Fale Alea

Vaea Taione: Fakatonutonu 'a Tongatapu 7 Sea

'Eiki Sea: Toloí e Falé ki he 2

(Toloí 'a e Fale ki he 2)

<006>

Taimi: 1420-1425

Sātini Le'o: Me'a mai 'Eiki Sea e Fale Aleá. (Lord Fakafanua)

'Eiki Sea: Mālō homou laumālie Hou'eiki. Kimu'a pea tau mālōlō na'e tufa atu 'a e Lipooti mei he Komiti Tu'uma'u ki he Laó. Ne 'ikai ke kau eni he 'asenitá koe'uhí na'e fakatatali ki he ngaahi, ke lava e ngāue 'a e komiti pea ko eni ko 'ene toki faingamālie eni ke tepile'i. Kole atu ki he kalaké ke lau mai e tohi 'oku fakahū mai 'aki e lipootí.

Lipooti Fika 1/2024 'a e Komiti Tu'uma'u ki he Laó

Kalake Tēpile: Aho 10 'Epeleli 2024

Lord Fakafanua

'Eiki Sea

Fale Alea 'o Tonga

Nuku'alofa.

'Eiki Sea,

Lipooti Fika 1/2024 'a e Komiti Tu'uma'u ki he Laó

'Oku ou faka'apa'apa mo fakahoko atu ki he Feitu'u na 'a e Lipooti Fika 1/2024 'a e Komiti Tu'uma'u ki he Laó ke me'a ki ai 'a e Feitu'u na mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Alea 'o Tongá.

'Oku fekau'aki 'a e lipooti mo e Lao Fakaangaanga Taaataha 'a ia ko e Lao Fakaangaanga Fika 1/2024: Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Ngaahi Pisinisi 'a e Pule'anga 2024.

Faka'apa'apa atu,

Hon. Dr. Taniela Fusimalohi

Sea 'o e Komiti Tu'uma'u ki he Laó

'Eiki Sea: Lau mai pē fakama'opo'opo he peesi 5.

Kalake Tēpile: Peesi 5, Konga 3 – **Fakama'opo'opo mo e Ngaahi Fokotu'u 'a e Komiti**

Kuo kakato 'a e ngāue 'a e Komiti ki hono vakai'i 'a e Lao Fakaangaanga Fika 1/2024 pea 'oku faipau ki he Tu'utu'uni 125(4) mo e Tu'utu'uni 175(2). 'Oku fakahoko atu ai 'a e ongo fokotu'u ko 'ení:

Ngaahi Fokotu'u:

1. Ke tali 'a e Lipooti Fika 1/2024 'a e Komiti Tu'uma'u ki he Laó;
2. Ke lau 'uluaki 'i Fale Alea 'a e Lao Fakaangaanga Fika 1/2024: Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Ngaahi Pisinisi 'a e Pule'anga 2024 (i he Fakalahi 1).

Mālō 'Eiki Sea.

'Eiki Sea: Me'a mai e Sea e Komiti Laó, 'Eua 11.

Fakama'ala'ala he Lipooti Fika 1/2024 'a e Komiti Tu'uma'u ki he Laó

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea. Ko e Lao ko ení ko e fakatonutonu ko ení ko e Lao Fakaangaanga ia ki he Lao ko ē ki he Ngaahi *Public Enterprise*. Pea ko e fakahū mai eni 'e he Fakafofonga Tongatapu 5 ke fai ha me'a ki ai 'a e Falé pea 'oku fekau'aki hangatonu pē eni pea mo hono lesisita ko ia 'o e ngaahi kautaha 'oku fokotu'u 'i he Pule'angá ke lesisita ko e kautaha ko e, 'i he taimi tatau pē ke fakahū ia ke kau 'i he lisi 'o e ngaahi *Public Enterprise* 'a e Pule'angá 'i he lao ko iá ke fai taimi tatau pē 'a e ongo ngāue ko iá.

Pea ko hono uá 'oku fekau'aki ia pea mo e kau Talēkitá. 'I he taimi ko ē 'oku ui ai 'a e kau Talēkitá pea 'oku 'i ai foki 'a e taimi ia 'oku fa'a ui ai 'a e kau Talēkitá pea 'oku toe 'ave ki he 'Eiki Minisitā ke fai ha'ane fakakaukau ki ai. Ka 'i he liliu ko ení ko e faka'amú ke fai ki he ngaahi tu'utu'uni ...

<001>

Taimi: 1425-1430

Taniela Fusimālohi: ... angamaheni 'oku fekau'aki pea mo hono ui mai ha kau Talēkita 'a ia ko hono fai 'a hono tu'uaki pea fai 'a e *interview* 'i he founa 'oku 'ata kitu'a pea mo tonu, 'osi ko ia pea 'omai ia ke tali 'e he Kapineti 'a e fakahū 'a e kau Talēkita ko ia. 'A ia ko e

puiipuitu'a pē ia ki he fokotu'u ko eni ke fakatonutonu 'a e Lao ko ia ki he *Public Enterprise*. Mālō Sea.

Lipooti Komiti Lao fekau'aki mo e Lao Fakaangaanga fika 1/2024

'Eiki Sea: Kole atu ki he Kalake ke tau pālōti 'a e Lipooti mei he Komiti Lao. Ko ia 'oku loto ke tali 'a e lipooti ko eni fakahā mai ho nima.

Kalake Tepile: Sea 'oku loto ki ai 'a Tevita Fatafehi Puloka, 'Uhila mo e Langi Fasi, Māteni Tapueluelu, 'Aisake Valu Eke, Paula Piveni Piukala, Taniela Fusimālohi, Mo'ale Finau, Kapelieli Lanumata, Mo'ale 'Otunuku, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā Fonua, 'Eiki Minisitā Ngoue, Vātau Mefi Hui, Dulcie Elaine Tei, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana, 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō, 'Eiki Nōpele Tu'ilakepa, 'Eiki Sea 'oku loto kotoa ki ai 'a e Hou'eiki ko eni ko e toko hongofulu ma-fitu, 17.

Fakama'ala'ala fekau'aki mo e Lao Fakaangaanga Taautaha 'a e Mēmipa fika 1/2024

'Eiki Sea: Kole atu ki he Fakafofonga 'o Tongatapu 5 kātaki 'o 'omai ha fakama'ala'ala 'ikai toe fuoloa ange 'i he miniti 'e 5, kimu'a pea tau lau 'uluaki ho'o Lao Fakaangaanga.

'Aisake Eke: Tapu mo e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea pehē ki he Hou'eiki 'a e Fale Alea, fakamālō lahi atu 'i he faingamālie ko eni. Ko e ki'i tānaki si'i taha, ki'i tānaki pē 'e taha ki he fakamalanga 'a e 'Eiki Sea ko ē 'o e komití, ko e kupu 4 'a ia ko e fakatonutonu pē ia ki he tepile ko ē fo'i Laó, 'oku fika, fakahū atu fika 13 'a e Kautaha Vakapuna Lulutai. Ko 'ene 'osi pē Sea ko e fakama'ala'ala kuo fai 'e he Sea 'o e komiti kuo 'osi maa'ala'ala ia mālō 'aupito.

Lau 'uluaki Lao Fakaangaanga Taautaha 'a e Mēmipa, fika 1/2024.

'Eiki Sea: Kole atu ki he kalake ke tau lau 'uluaki, Lao Fakaangaanga Taautaha 'a e Mēmipa, fika 1/2024.

Kalake Tepile: (lau 'a e Lao Fika Fakaangaanga Taautaha fika 1/2024 ...)

Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Ngaahi Pisinisi 'a e Pule'anga 2024. Ko ha Lao Fakaangaanga ki ha Lao ke fakatonutonu 'a e Lao ki he Ngaahi Pisinisi 'a e Pule'anga. 'OKU TU'UTU'UNI 'e he Tu'i mo e Fale Alea 'o Tonga 'i he Fakataha Alea 'o e Pule'anga 'o pehē:-

1. Hingoa Nounou mo e 'UHINGA'i Lea. 'E ui 'a e Lao ni ko e Lao Fakatonutonu ki he Ngaahi Pisinisi 'a e Pule'anga 2024.

'Eiki Sea: Ko ia 'oku loto ke tali hono lau 'uluaki 'o e Lao Fakaangaanga, fakahā mai ho nima.

Kalake Tepile: Sea 'oku loto ki ai 'a Tevita Fatafehi Puloka, 'Uhila mo e Langi Fasi, Māteni Tapueluelu, 'Aisake Valu Eke, Paula Piveni Piukala, Kapelieli Lanumata, Taniela Fusimālohi, Mo'ale Finau, Mo'ale 'Otunuku, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā Fonua, 'Eiki Minisitā Ngoue, Vātau Mefi Hui, Vaea Taione, Dulcie Elaine Tei, 'Eiki Sea 'oku loto ki ai 'a e toko hongofulu mā nima (15), hongofulu mā-ono kia 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō. Loto ki ai 'a e toko 16.

'Eiki Sea: Ko ia 'oku 'ikai ke loto ki hono lau 'uluaki 'o e Lao Fakaangaanga, fakahā mai ho nima.

Kalake Tepile: 'Oku 'ikai ha fakahā loto pehē 'Eiki Sea.

Eiki Sea: Ko ia Hou'eiki te u tukuhifo eni ki he Komiti Lao ke fakakakato 'a e ngaahi fiema'u ko eni 'i he 'etau tu'utu'uni, fakatatau ki he kupu 131, tukukehe kapau 'oku toe 'i ai ha fokotu'u.

Taniela Fusimālohi: 'Eiki Sea kataki ko e lipooti ko eni ko e 'osi ia 'a e sio ki ai 'a e Komiti Lao, 'a ia ko e fakafoki mai eni, ko e 'omai eni ki he Fale ke fai ko ē ki ai ha faitu'utu'uni.

'Isiu ne tokanga ki ai 'a e Pule'anga fekau'aki mo e Lao Fakaangaanga Taautaha fika 1/2024

Eiki Palēmia: Sea sai pē ke u lava 'o tokoni atu pē. Kapau ko e 'uhinga eni ia ki ha kautaha 'oku lolotonga lele, fakatatau ki he liliu ko eni, he 'ikai ke ngāue ki ai, he 'oku 'ikai ke *retrospective* 'a e lao. 'A ia ko 'eku 'uhinga pē 'a'aku ia ki he Fakafofonga 'a e taumu'a, 'oku mahino pē. Ka ko 'eku anga pē 'eku fakama'ala'ala 'oku 'ikai foki ke 'ai ha lao ia ke *retrospective* kimui, ko 'enau toe fiema'u pē ha ki'i taimi 'a e Komiti Lao, ke nau sio ki he 'elemēniti ko ia.

Pea ko e me'a ko ē ki he hangē ki he Lulutaí, hangē ko 'eku lau ko e taumu'a foki ia ko ē 'a e *Public Enterprise* ke sio pē 'oku lava 'o ma'u ha *profit*, kae fakahū leva ki he *Public Enterprise*. 'A ia ko 'eku 'ai pē ko 'eku fokotu'u atu pē 'e au 'a e ngaahi poini ko ia ko e 'uhinga pē ke toe fakatokanga'i pē 'e he Sea, pē na'e 'osi fai ha feme'a'aki ki he fo'i *aspect* ko ia 'o e lao, ka tau fa'u ha lao ko e 'alu pē kimu'a. Mālō.

<002>

Taimi: 1430-1435

Eiki Sea: ...Hou'eiki ko e 'isiu ko e *retrospective* 'oku 'ikai ke u tui au 'oku 'i ai ha palopalema heni. Ko e me'a ko ē 'oku tau hoko ki ai kuo 'osi lau 'uluaki pea kuo tali. Ko e hoko atu ko ē e halanga fononga ko ē 'ū lao fakaangaanga 'oku fiema'u ke tukuhifo ki he Komiti Lao ke fai 'enau ngāue ki he *public consultation*.

'A ia ko e Kupu 131(2) 'o e 'etau Tohi Tu'utu'uni Kalake ke 'ohake pe ke fakamanatu ki he Hou'eiki 131(2) Tu'utu'uni e Fale Alea. "Kuo pau ki he 'Eiki Sea ke ne fakahū atu 'a e Lao Fakaangaanga ki he komiti fekau'aki pea mo e fatongia 'aki 'a hono sivisivi'i e taumu'a pea mo e fakamā'opo'opo 'a e ngaahi fokotu'u 'a e kakai 'o e fonua ki he Lao Fakaangaanga."

Halanga 'o ha Lao Fakaangaanga hono fakahū mai ki Fale Alea

'A ia ko e anga ko ē tu'u 'etau Tohi Tu'utu'uni Hou'eiki kuo pau ke u tu'utu'uni au ke tukuhifo eni ki he Komiti Lao pe ko ha komiti 'oku felāve'i mo e ngāue ko eni 'oku 'i he Lao Fakaangaanga. Kuo tali 'a hono lau 'uluaki, tukukehe kapau te mou fokotu'u mai ke 'oua 'e toe tukuhifo koe'uhī kuo 'osi fakakakato he komiti 'enau ngāue kae hoko atu, he ko e taimi pe ia 'oku faka'atā ai e me'a ko ia taimi 'oku 'omai ai ha tohi mei he 'Eiki Palēmia fakapapau'i ko e lao fakavavevave eni. Ka 'oku 'ikai ha tohi pehē ki he Lao Fakaangaanga ko eni ko e Lao Fakaangaanga Taautaha. Ka mou fokotu'u mai e me'a ke tau faí he kapau 'oku 'ikai ke mou toe loto ke liliu 'etau founga ngāue te u tukuhifo au fakafoki uike ua ia he Komiti Lao.

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea ko e ngāue ko eni 'a e komiti ke fakakakato e ngaahi me'a 'oku fiema'u ko ē he Tohi Tu'utu'uni kuo 'osi fakahoko ia 'osi fai pea mo e *consultation* pea fai mo e sio ki ai 'a e komiti ia 'o a'u 'o maau.

Eiki Sea: 'Eua 11 'osi mahino ia pe na'e tali e lipooti e ngāue na'a mou fakahoko ka 'oku

kau eni he ngaahi me'asivi ngāue 'oku 'i he'etau Tohi Tu'utu'uni.

Taniela Fusimālohi: Ko ia.

'Eiki Sea: Toe fakafoki tu'o ua atu ki he Komiti Lao ke nau fai e vakai ko eni 'oku me'a mai ki ai e 'Eiki Palēmia.

Taniela Fusimālohi: Ko ia Sea, 'oku 'ikai ke u tui ke toe fakafoki tu'o ua he koe'uhī he 'ikai ke toe fakafoki mai pe lipooti tataua ia kuo lava 'emau ngāue 'amautolu kae fai ā ha fokotu'u ia kuo maau 'emau ngāue.

'Eiki Palēmia: 'Io 'oatu pe ia kapau ko 'ene me'ā ia 'oku 'ikai ke toe 'i ai ha liliu e me'a ko ē na'e 'ohake pea ko e me'a pe ia 'anautolu ke toe fakafoki mai e tohi. 'Oku 'ikai ko ha palopalema ia ki he Pule'anga ke 'oatu 'enau *view* pea hangē pe ko ē ko ho'o me'ā Sea ke 'ai ko ē ha *wider consultation as required* ki he lao kotoa pe mālō.

Taniela Fusimālohi: Sea ka ko u tui ko e lao ko eni 'oku mahu'inga 'aupito ia ke fai mo tau ngāue ki ai he koe'uhī kapau te tau ngata he 'aho ni toe toloi eni. Ka 'oku mahu'inga 'aupito he koe'uhī ko e *schedule* ki he lao ia ko eni 'oku fiema'u ke *update* mo ia ia. He 'oku 'i ai mo e ngaahi kautaha ia 'oku 'ikai ke toe lele 'oku fiema'u ke to'o ia mei he *schedule*. 'A ia ko e me'a 'oku mahu'inga ai 'a e lao ia ko eni.

'Eiki Sea: 'Eua 11 'oku ou feinga atu ke fakanounou 'etau ngāue. Ko 'ene tu'u he taimi ni hangē ko e me'a 'oku hā ko ē he'etau tu'utu'uni kuo pau ki he 'Eiki Sea ke u hanga 'o fakahū ki ha komiti. Ko e founa pe te tau lava 'o fakatafe ē ko ha'amou fokotu'u mai ke 'oua 'ave ki he komiti, fokotu'u mai ka tau pālōti.

Taniela Fusimālohi: Ko ia Sea ka u fokotu'u atu au ke tau pālōti.

Fokotu'u & pou pou'i ke lau tu'o ua Lao Fakaangaanga Taautaha fika 1/2024

Lord Tu'ilakepa: Sea ka u ki'i fokotu'u atu au, fokotu'u mu'a ke lau tu'o ua. Lau tu'o ua he ko 'etau tu'utu'uni ia kae toki fai 'emau fokotu'u ke tukuhifo ki he komiti kae fai ha feme'a'aki ki ai hoko atu pe 'Eiki Sea fokotu'u atu ke lau tu'o ua.

'Eiki Sea: Ko e me'ā e 'oku 'i ai ha pou pou ki he fokotu'u e 'Eiki Nōpele. Kole atu ki he Kalake ke tau pālōti ke hoko atu hono lau tu'o ua 'a e Lao Fakaangaanga ko eni. Ko ia 'oku loto ki ai fakahā mai ho nima.

Pālōti 'o tali ke lau tu'o ua Lao Fakaangaanga Taautaha fika 1/2024

Kalake Tēpile: Sea 'oku loto ki ai 'a Tevita Fatafehi Puloka, 'Uhilamoelangi Fasi, Mateni Tapueluelu, 'Aisake Valu Eke, Paula Piveni Piukala, Kapelieli Lanumata, Taniela Fusimālohi, Mo'ale Finau, Mo'ale 'Otunuku, 'Eiki Nōpele Nuku, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana, Vaea Taione, Vātau Mefi Hui. Sea 'oku loto ki ai e toko 13.

'Eiki Sea: Ko ia 'oku 'ikai loto ki he fokotu'u fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: 'Ikai ke loto ki ai e Minisitā Mo'ui, Minisitā e Ngaahi Ngāue Lalahi, 'Eiki Minisitā Fonua, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Tokoni Palēmia, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, 'Eiki Minisitā e *MEIDECC*, 'Eiki Minisitā Ngoue, Dulcie Elaine Tei 'ikai ke loto ki ai e toko 9....

Taimi: 1435-1440

'Eiki Sea : ..13 'oku nau loto ki ai, 9 e ta'eloto. 'I he 'ene pehē te tau hoko atu Hou'eiki 'i hono lau tu'o 2. Kalake lau tu'o 2 mai e Lao Fakaangaanga Fika 1/2024.

Lau tu'o 2 Lao Fakaangaanga fika 1/2024

Kalake Tēpile : Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Ngaahi Pisinisi 'a e Pule'anga 2024. Ko e Lao Fakaangaanga ki ha Lao ke Fakatonutonu 'a e Lao ki he Ngaahi Pisinisi 'a e Pule'anga.

'OKU TU'UTU'UNI 'E HE TU'I mo e Fale Alea 'o Tongá 'i he fakataha alea 'o e Pule'anga 'o pehē :

Kupu 1 - Hingoa Nounou & 'Uhinga'i Lea.

Kupu si'i (1) 'E ui 'a e Lao ni ko e Lao Fakatonutonu ki he Ngaahi Pisinisi 'a e Pule'anga 2024.

Fokotu'u ke tukuhifo Komiti Kakato Lao Fakaangaanga Taautaha fika 1/2024

Lord Tu'ilakepa : Sea, fokotu'u atu fakatatau mo e Kupu 133(4) ke tukuhifo ki he Kōmiti Kakato.

'Eiki Sea : Hou'eiki ko u kole atu ke mou 'ā'ā mai ki he 'etau ngāuē 'e 'ikai ke fua kātoa moutolu 'e he 'Eiki Sea e Kōmiti Kakato 'Eiki Nōpele ko eni 'o Vava'u. 'Oku ai ha poupu ki he fokotu'u ko eni 'oku 'omai?

'Eiki Palēmia : 'E Sea, ko e 'uhinga pē eni ia hangē ko ho'o me'á 'oku pau ke ke tu'utu'uni koe ke 'ave ki he ki ha Komiti 'oku ke pehē 'oku tonu ke 'ave ki ai. Pea kapau leva 'e liliu 'etau tu'utu'uni pea kuo pau leva ke pālōti'i. 'A ia ko e hangē ko e poupu atu pē ki ho'o *direction* 'anenai pea kapau 'e 'uluaki 'ai e fo'i tu'utu'uni ko iá ke mahino 'oku tau liliu 'etautolu ia 'i he taimi ni, pea toki vakai leva ke toki tukuhifo.

'Eiki Sea : Ko ia 'Eiki Palēmia na'a tau tali 'etautolu ke liliu e tu'utu'uni ko ia hoko atu hono lau tu'o 2. Ka na'e 'osi lava hono lau tu'o 2 kimu'a pea u kole atu ke tau pālōti'i hono lau tu'o 2 'oku 'i ai e faingamālie 'o kapau 'oku mou fie tipeiti ke mou fokotu'u mai. Hou'eiki, mahalo 'oku sai ke tau mālōlō he 'aho ni, koe'uhi ko e uike kaha'ú pea mo e a'u atu ko ia ki he'etau tāpuni ke mou lau 'etau Tohi Tu'utu'uni ke mou mea'i e founga ngāue.

Kimu'a pea u kole atu ke tau pālōti hono lau tu'o 2, 'oku fiema'u ke mou fokotu'u mai 'o kapau ko e me'a ia 'oku mou fiema'ú ke tukuhifo ki he Kōmiti Kakato ke mou alea'i 'a e kupu 'oku mou pehē ke fai hono alea'i. Pea ko eni kuo fokotu'u mai 'e he 'Eiki Nōpele 'o Vava'ú ka na'e 'ikai ha poupu.

Lord Tu'ilakepa : Sea 'oku mo'oni pē Feitu'ú na,

'Eiki Sea : Me'a mai 'Eiki Nōpele.

Lord Tu'ilakepa : ..ka kuo fu'u fuoloa foki ko e 'ai hake me'a ko hono 'ave ki he Komiti Lao. Ka ko e 'ai pē Fakafofonga ke mou fakatokanga'i pē ko 'etau Kupu 133 ko e 'osi pē hono

lau tu'o 2 'i he kupu si'i (4) 'o e 133 pea fokotu'u ha taha mei he tēpile ko ena pē ko e tēpile ko eni. Ka ko e me'a ko u tokanga ki ai Sea ke mou tokanga. Kapau 'e 'ikai ke poupou'i ko e me'a leva 'e hokó he 'ikai ke poupou'i 'a e fo'i lao. 'A ia ko e fokotu'u atú ke tukuhifo ki he Kōmiti Kakato 'o fakatatau mo e lau 'a e Tohi Tu'utu'uni 133 (4).

Taniela Fusimālohi : Ko u tui Sea na'e fu'u vave pē 'a e me'a hake 'a e 'Eiki Nōpelé, ka ko e fokotu'u ko ia mei he me'á ke hoko atu e lau ia ke tau tali e lao. 'Oku 'ikai ke toe 'i ai hatau taimi 'o tautolu ke tau toe talanoa'i he 'oku mahino lelei pē 'uhinga ia e fokotu'u ko eni mo e me'a.

'Eiki Sea : Fakafofonga Kupu 133 'o 'etau Tohi Tu'utu'uni ko ena 'oku hā atu 'i he kupu si'i (4). Kapau 'e kole ha Mēmipa ke alea'i ha kupu 'o e Lao Fakaangaangá hili hono lau tu'o 2 'a ia kuo 'osi fakahokó 'e tukuhifo ki he Kōmiti Kakato ke alea'i ka kuo pau 'e 'ikai fakangata hono alea'i 'o e Lao Fakaangaanga 'i he Kōmiti Kakato ki he kupu ko ia 'oku tukuhifo 'aki. 'A ia ko fē 'a e kupu 'oku mou fokotu'u ke tukuhifo 'aki 'a e Lao Fakaangaangá kae hoko atu 'etau ngāue ki he lao ko eni.

Taniela Fusimālohi : Tau ki'i 'alu ange ki he Kupu hono 5 kātaki. Kupu si'i (5) 'o e Tohi Tu'utu'uni.

'Eiki Sea : Ko e Lao Fakaangaanga ko eni 'oku 4 pē 'ene kupu.

Taniela Fusimālohi : Ki he Tohi Tu'utu'uni kātaki. 'A ia ko 'emau kole atu 'i he Kupu 65.

'Eiki Palēmia : Kole pē ke fai mai mu'a ho'o tu'utu'uni ko eni 'oku 'osi 'i ai e Mēmipa na'e kole ke alea'i pea tukuhifo pea tau muimui ai ka tau hoko atu. Na'e poupou'i ...

Taniela Fusimālohi : Ka na'e 'ikai ke poupou'i ia 'Eiki Palēmia kātaki.

'Eiki Palēmia: Ko eni na'e toki 'osi me'a atu pē ...

Lord Tu'iha'angana : 'Oku poupou'i pē Eiki Sea ko e motu'a ni 'oku ne muimui'i pē me'a 'oku me'a 'aki 'e he Feitu'ú na. Na'a tau tuku e tu'utu'uni ko ē ke tukuhifo 'e he Feitu'ú na ki he Komiti pea fokotu'u atu 'e he 'Eiki Nōpele ke lau tu'o 2 'a ia na'a ku hikinima ai. Na'e 'ikai ke u hikinima 'i he ...

<004>

Taimi: 1440-1445

Lord Tu'iha'angana: ... he lau 'uluaki nau hiki nima au ke fai mo 'ai tali e 'a e Lipooti 'a e Komiti. Pea na'e 'ikai ke u hiki nima he lau 'uluaki he ko u loto ke u fanongo ko e Komiti Lao pē na'a nau feme'a'aki heni ke u fanongo ki he feme'a'aki ke 'omai ha ongo tafa'aki he ko e liliu ko eni na'e 'i ai e 'uhinga hono fa'u 'a e lao ko eni 'o tu'u hē. Ka ko e liliu 'oku mahino te tau fakaava, te tau tāpuni e me'a pea ko e hā leva ka toe hoko mai ha me'a pehē ko u fiema'u ke u fanongo leva ki he ngaahi 'uhinga kae toki fai ai 'eku pāloti he lau tu'o ua he ko e me'a ia na'e 'ikai ke u fakahā loto ai *abstain* he lau 'uluaki he ko u fiema'u ke u fanongo ki he tipeiti ke mai e ongo tafa'aki kae toki hoko atu e pāloti.

Ka ko e nau hiki nima au ko u loto au ke hoko atu e feme'a'aki ia 'o tali e Lipooti 'a e Komiti. Ka ko ē 'oku fokotu'u he 'Eiki Nōpele ke tukuhifo ke alea'i he Komiti Kakato 'oku ou poupou ki ai.

'Eiki Sea: Ko ia.

Lord Tu'iha'angana: Ka ko u fiema'u ke u fanongo ke mai he ongo tafa'aki he ko e liliu ko ē pau na'e ai e 'uhinga na'e fa'u ai 'a e kupu lao ko ē. Pea ko e liliu ko ē kuo pau ko e hā hono lelei e fo'i liliu ko ē pea ko e hā ha me'a 'e ala uesia 'i he liliu ...

'Eiki Sea: 'Eiki Nōpele 'a ia ko e kupu 'uluaki ki he fā 'oku ke fie fanongo ki ai?

Lord Tu'iha'angana: Ko au.

'Eiki Sea: Kupu 1 ki he 4 'o e lao fie fanongo ki ai?

Lord Tu'iha'angana: Ko u fie fanongo au ki he feme'a'aki ke mai e tafa'aki ko ē 'a e Pule'anga kātoa e lao.

'Eiki Sea: Ko ia Hou'eiki te u muimui pē au ki he 'etau Tohi Tu'utu'uni he 'oku me'a mai e Tohi Tu'utu'uni ke mou fakahā mai e kupu 'i he Lao Fakaangaanga 'oku mou fiema'u ke fai ki ai 'a e alea.

Lord Tu'iha'angana: Ko ia. Ko e hā e kupu ko ē 'oku 'oatu 'e he 'Eiki Nōpele ka ko 'eku fiema'u 'e au ke 'omai e kupu fiha kātoa e lao ke faka, 'a ē 'oku liliu 'a e me'a ko ē na'e fokotu'u ke *amend* ko u fiema'u ke u fanongo ko e hā e 'uhinga pea 'omai mo e tali ke fuatautau ko e hā e mahino 'a e motu'a ni ki he lao mālō.

Tukuhifo Lao Fakaangaanga Taautaha fika 1/2024 ke alea'i 'i he Komiti Kakato

'Eiki Sea: Mahino ia Hou'eiki tukuhifo leva eni ki he Komiti Kakato ke fai hono alea'i mei he kupu 1 ki he kupu 4. Tau liliu 'o **Komiti Kakato**.

(Pea na'e liliu 'o Komiti Kakato pea me'a hake ai pē 'a e 'Eiki Sea 'o e Komiti Kakato, Lord Tu'ilakepa ki hono me'a'anga)

Sea Komiti Kakato: Tapu atu 'Eiki Palēmia, tapu atu ki he Hou'eiki, tapu atu ki he kau Fakafofonga kae 'uma'ā e kakai 'o e fonuā pehē kiate kimoutolu e kau ngāue 'io Hou'eiki mou fakama'ama'a pē koe'uhí pē ko hotau Fale pea 'oku 'afu. Mālō ho'omou laumālie tau toe ma'u ki he ho'atā ko eni. 'Ikai ke u toe fakalōloa ē. 'Oku mo'oni 'aupito e 'Eiki Sea he 'anenai mou tokanga 'o lau 'etau Tohi Tu'utu'uni. Ko 'etau Tohi Tu'utu'uni 'oku 'i ai kotoa pē pea kapau leva 'oku me'a ko ena nau tuku hake 'anenai kai kehe ko mautolu ko eni 'oku mau nofo he Tohi Tu'utu'uni he ko homau ngafa fatongia ia. 'Ikai ke u toe fakalōloa. 'I ai ha taha 'oku toe tokanga ki he Lipooti 'a 'Eua? 'Eua 11.

Lipooti 'A'ahi Fale Alea 'Eua 11

Taniela Fusimālohi: Sea ko 'eku feinga pē ke u ki'i fakama'ala'ala atu eni he koe'uhí na'e a'u 'a e talanoa ki he kelekele ki he tu'unga ma'olunga. Ko 'eku fie fakama'ala'ala eni ko e fāmili 'e 60 na'e uesia 'i he *tsunami* 'i 'Ohonua 'ata'atā pē. Ko u fakamālō ki he Pule'anga ko e lava 'o hiki e fa'ahinga ki he ngaahi fale fo'ou ka 'oku toe 'a e toenga ai ko e toko 30 tupu. Ko e kolo ko ē ko Tufuvai 'oku ai e fāmili ai 'e 25 'oku totonu ke nau hiki mo kinautolu ko e kamata'anga ia 'o e peau.

Ko hono tolu 'oku 'i ai mo e ngaahi fāmili ia fo'ou 'oku 'ikai ke ai ha kelekele ia ke langa ai honau ngaahi fāmili fo'ou.

Lord Fakafanua: Fakatonutonu atu Sea.

Sea Komiti Kakato: Fakatonutonu.

Lord Fakafanua: Tapu pē ki he Feitu'u na Sea pea mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Komiti Kakato ka ko hono fakahokohoko ko ē 'etau ngāue 'oku mu'omu'a e ngaahi Lao Fakaangaanga 'i he ngaahi lipooti pea na'e toki tukuhifo pē eni e Lao Fakaangaanga ki he Komiti Kakato.

Sea Komiti Kakato: Toe ki'i fakatonutonu mai ange ko e hā ko ā 'e 'Eiki Nōpele Fika 2 'o Ha'apai? 'Oku mu'omu'a e Lao Fakaangaanga 'i he ngaahi lipooti?

Lord Fakafanua: Ko ia ko e fakahokohoko ko eni 'etau ngāue 'oku mu'omu'a e Tali Folofola hoko leva e Lao Fakaangaanga pea toki lipooti.

Taniela Fusimālohi: Ko e kole atu pē ia Sea he koe'uhí na'a tau lolotonga lele kei lele pē fo'i filimi ko eni 'a 'Eua ka ko e ke 'oua 'e tu'usi e tu'utu'uni kae 'ai ke 'osi.

Sea Komiti Kakato: Ki'i 'ai ai leva kau toe sio ki he'eku Tohi Tu'utu'uni ē he 'oku fo'ou ka au e fo'i me'a ko eni 'oku me'a mai ki ai 'a e 'Eiki Nōpele.

Taniela Fusimālohi: Ke 'osi e fo'i faiva ia ko eni ia ka toki hoko atu ...

Sea Komiti Kakato: Fai mo ke me'a ki he'etau ngāue ka tau hoko atu.

Fiema'u kelekele vahefonua 'Eua ki he kau hiki nofo fo'ou hili sunami

Taniela Fusimālohi: Ko ia pea ko 'ene tu'u ko ē Sea ko u tui 'oku 'i he toko 200 tupu 'oku nau fiema'u ha kelekeke ko e 'uhinga ia 'a e fakalave 'a e lipooti ki he ngaahi lisi kae tautefito ki he vaha'a 'o 'Ohonua mo Angahā 'oku 'i ai e lisi lalahi ai 'e ua 'oku 'ikai ke ngāue'i ia pea mo e ma'u 'api 'e taha. Ka tukuange mai ia kuo nonga e ngaahi fāmili ko eni 'oku nau kei hē holo ke ai honau konga. Mahino pē kiate au 'oku 'i ai e toenga 'o e kau *tsunami* te nau hiki ki he kauhala 'e taha 'o e feitu'u ko eni ko ē 'i Angahā. Ka ko e anga ia 'o e vivili ko ē 'a e fiema'u 'o ha kelekele. Ko hono ua Sea ko e fiema'u ko ē ki he ngaahi lisi 'api 'uta ...

Sea Komiti Kakato: 'Io.

Taniela Fusimālohi: Ko e fa'ahinga ko ē na'a nau hiki ko ē mei he matavai 'oku kei tangi pē honau loto he 'aho ni pē ko fē ha feitu'u lelei ke nau 'i ai he koe'uhí ko e feitu'u ko ē na'a nau hiki mei ai na'e fiema'u ke hao ko e 'uhinga ko e vai ka 'oku hokohoko atu hono tāpalasia ia 'ona 'e he ngaahi ngāue kehe fakalalakala ia 'oku 'ikai 'a e vahefonua ia. Ka ko e ngaahi ...

<005>

Taimi: 1445 – 1450

Taniela Fusimālohi: ... Fāmili ko eni 'oku ou pehē ko ē ko e ngaahi fāmili fo'ou 'oku nau fiema'u ha kelekele ke fai ai ha ngoue ke ma'u ai ha mo'uí, ko ia eni 'oku fai ki ai e talanoá.

Ko hono faka'osí Sea 'oku 'i ai e fāmili 'e 10 'i 'Ohonua 'oku 'i ai ki'i fo'i tele'a ia 'oku 'alu ia ke loloto ange he taimí ni 'i he konga he tafa'aki fakatonga 'o 'Ohonua, fāmili 'e hongofulu tupu, lolotonga tafe hifo ai 'a e vai he to'u 'uha ko eni. 'Okú ne ta'aki māmālie pe 'o mole 'a e ngaahi 'api ai pea ko e kole ia ko ē mo e tangi 'a e Vahefonua ki he 'Eiki Minisitā. Mahino lelei kiate au 'ene fakama'ala'alá ka ko e anga ē tangi 'a e kāinga 'Euá 'oku fai meí he até.

‘Ofa mai ‘o tokoni mai ke fakanofonofu lelei hoku Vahefonuá ki ha me’a ‘oku malu ange mo lelei ange ki he kaha’ú. Mo’oni ‘a e ‘uhingá ia, taimi ko ē kei ‘atā e kelekelé.

‘Eiki Minisitā Fonua: Sea, tuku mu’a ke u

Taniela Fusimālohi: ‘Ahó ni fiema’u ia ‘e he Vahefonuá

‘Eiki Minisitā Fonua: Tali ai leva ‘ene fehu’í kae ‘osi ā he ka ‘ikai ‘e tau’olunga pe ia pea tāpuni pe ‘e ia ‘etau konisetí.

Sea Komiti Kakato: ‘Io, sai pe ia ‘e ‘Eua 11, tuku ā ke tali mai ‘e he ‘Eiki Minisitā fakamolemole ē, pe’i mālō pe’i me’a hifo.

Fakahā Pule’anga ‘e fai e ngāue ki he kole me’a fakakelekele mei ‘Eua

‘Eiki Minisitā Fonua: Sea ko e me’a ko ē ‘oku me’a ki ai e Fakafofongá ‘oku tonu pe ke tokanga. Kapau ‘oku ‘i ai ha lisi ‘oku te’eki ke ngāue’i, tuku pe ia he ‘oku foki pe ia ki he tokotaha ‘oku ha’ana e kelekelé. ‘Oku ‘ikai ke ‘i ai ha totonu ‘a ha taha ia ke nau ō kinautolu ‘o fakaloto’i ha kelekele he ‘oku ‘ikai ko ha’anau kelekele. Ka ‘i he Lao e kelekelé ‘oku ‘atā e Tonga kotoa pē he’ene ta’u 16 ke tala ‘api. Pea ko e me’a ia ‘a e ‘Eiki Minisitā ke ne fakanofonofu.

Ko e ‘ū palopalema ko eni he vahefonuá, tau kole pe ke tuku ke fai ha ngāue he ko e palopalema lahi ia ‘oku hoko he vahefonua ko ení. Na’e ‘ikai tukupau hono lesisitá mo hono vahevahé, na’e tuku pe ke nau tauhi pea ko hono toki fai eni e ngāue ko íá.

Ki’i me’a pe ‘e 2 kae ‘osi ā ‘eku tali atu e me’a fakakelekelé, ‘e laumālie lelei pe ki ai e Fakafofongá. Te u ngāue pe ki ai, ne tataki ‘a e ngaahi fokotu’utu’u e fakanofonofó ki he ‘Eiki Palēmiá kae ‘uma’ā e Kapinetí.

Ko e ‘uluakí pe, ko ‘ene lava pe fakanofonofu e ngaahi fetongi kelekele ko eni ‘oku makatu’unga ai e fakanofonofó ‘e lava leva ke sio e potungāue e motu’á ni ki he lisi ko eni ‘oku ‘ikai ke ngāue’i, ko ha lisi ia kuo foki ia ki he Pule’angá. Kae fai leva ai hono fokotu’utu’u, hano fakanofonofu ‘i he ‘uhinga ‘o e tala ‘apí.

Kole mei he Pule’anga ke tu’uma’u pe hingoa na’e lesisita ‘aki kelekelé

Ko hono faka’osí pe Sea, ko e me’a ‘a e Fakafofongá ko e lotu e kolo ko ē ko Kolomaile ke ‘oua ‘e toe ‘i ai ha kolo ia ko Ha’atu’a. Tuku mu’a ke tu’uma’u ai, tuku pe fananga ia ke tau fananga ko e me’a he ‘oku Lao e Kelekelé, ‘oku ‘ikai ke lao e kelekele, me’a ‘oku lesisitá ‘e tu’u ai e hingoa ko íá. ‘E fai ai ‘a e fua e ngatangata’anga mo e totonu ‘a e tokotaha ki he’ene koloa ‘oku tauhi he Pule’anga he ko e Pule’angá mo e Potungāue e Fonuá, mālō Sea. Kae ‘oua ‘e hangē ko ‘enau fakanofonofu fo’ou, ‘Eua motu’a, ‘Eua fo’ou. He ‘oku ‘ikai ke ‘asi ha me’a pehē he mapé. Leveleva e fakahoha’a ka u tatau atu Sea.

Kei fakaongoongo ‘Eua ki ha ‘ofisa ke tokanga’i ngaahi me’a fakakelekele e vahefonua

Taniela Fusimālohi: ‘Io mālō Sea, ko e kole atu ai pe ki he Minisitā mu’a na’a ‘i ai hano faingamālie ha taimi ke ma lava atu ki ‘Eua ke si’i nonga e kakaí. Fai pe ha’ane fale’i ‘a’ana ia ki he ‘ū me’á, ‘ikai ke tatau ia mo e a’u tonú. Pea ko hono uá Sea, ‘a e kole na’á ne palōmesi

he ta'u kuo 'osí 'ave 'ene 'Ofisa ki 'Eua ke si'i tokanga'i e me'a fakakelekele. Pea ko u 'amanaki pe ko e ta'u fakapa'anga hokó 'e lava ia.

Ko e me'a ko eni ki he hingoa Ha'atu'á

'Eiki Minisitā Fonua: Sea

Taniela Fusimālohi: Kātaki fakamolemole 'e Minisitā ko e 'uhinga ia ki he

Kei fai ngāue ki he kole mei 'Eua ki ha 'ofisa/'ofisi ke tokanga'i ngaahi me'a fakakelekele

'Eiki Minisitā Fonua: Ko u kole ki he Fakafofongá, tuku mu'a he ko e ki'i patiseti ko eni ki he Potungāué 'oku 'ikai ke 'i ai ha taha 'e ngāue ta'etotongi pe fakasevāniti ha taha kae 'oua kuo pehē mai 'e he Minisitā Pa'angá ko e pa'anga ē ke kumi'aki ha kau ngāue fakatokolahi. Kei fai pe ngāue 'a e Potungāué ki he Vahefonuá, mālō.

Taniela Fusimālohi: Ko ia mo e kole pe ki he Minisitā Pa'angá ke angalelei mu'a 'o tali e ki'i kolé. Pea ko hono faka'osí Sea, ko e 'uhinga e Ha'atu'á ia he 'oku fakahingoa'aki ia 'a e 'Api Lautohi. Sai e koló ia he 'oku 'osi 'ilo pe ia ko Kolomaile kae to'o mu'a 'a e fakahingoa 'Api Lautohi ko e Ha'atu'á kae 'ai mu'a 'a e Kolomailé, mālō Sea.

'Eiki Palēmia: Pea mālō e kolé, 'ai pe ke fakatokanga'i pea 'oku mau lahi nofo pe he 'api. Ko e hingoa na'e fakahisitōlia hono fakahingoa'aki 'a e 'ū 'apiakó, mālō

Sea Komiti Kakato: Hou'eiki ko ia 'oku loto ke tali, 'io Tongatapu 10

Fokotu'u ke tokangaekina 'Apiako ko Hango mo e ngaahi fiema'u mei he ngaahi 'apiako

Kapelieli Lanumata: Tapu mo e Feitu'u na Sea, tapu pea mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Komiti Kakató. Fakamolemole pe 'omai ha ki'i taimi pe ke fai ha fakalavelave atu ai ki he līpooti ko eni 'a 'Euá.

Ki'i me'a ikiiki pe 'e 3 fie lave ki ai e motu'á ni ia, vave pe. Ko e 'uluakí pe ko e peesi 10, fika 7 fakalomá, 'a e fiema'u ko ia pea meí he 'Apiako ko ē ko Hango. Tautefíto ki he Hou'eiki Fafine 'oku nau fiema'u ke nau ako nofoma'u ka 'oku 'ikai ke lava ia 'o fakahoko ko e tu'unga e 'apiakó he taimi ní.

'Osi mea'i pe ia 'e he Feitu'u na Sea toe fakamo'oni pe ki ai e motu'á ni he na'e ako nofo ma'u, 'a e mahu'inga ko eni ko ē 'a e ako nofo ma'ú. Pea 'e lahi ange ai e faingamālie ke toe lelei ange e ako 'a e fānaú pea 'oku mea'i 'e he Feitu'u na 'oku 'i ai foki e ni'ihī pea mei Solomone pea mo Vanuatu 'oku nau kau mai ki he ki'i ako ko ení. Ke fai ange mu'a hano ki'i tokangaekina.

Ko e hokó pe ko e peesi 12, peesi 12 'Apiako Lautohi ...

<006>

Taimi: 1450-1455

Kapelieli Lanumata: Lautohi Pule'anga 'Ohonua, fiema'u 'a e monomono ia ki he paipa vai pea mo e ngaahi tu'u'anga *sink, bathroom*. Angahā, *bullet point* fika 4, monomono ki he fale-

fakafiemālie. Tā'anga fika 1 ...

Tokoni'i ngaahi fiema'u mei he ngaahi 'api lautohi 'Eua mei he pa'anga tokoni fakavahenga

Sea Komiti Kakato: 'E Fakafofonga, ki'i, kapau na'a ke me'a 'anenai ki he, 'oku ou *note* pē heni ee, ko e me'a ko ena fekau'aki mo e ngaahi 'api lautohi 'oku 'osi me'a mai 'a e Fakafofonga 'e totongi ia 'i he pa'anga faka-vāhenga, na'a ne me'a mai'aki 'anenai, ko eni 'oku ou hiki ko eni. 'Oku ou pehē 'oua te ke toe me'a koe ki 'Ohonua 'oku 'osi mahino 'a e, ko ena 'oku 'osi me'a mai 'e ia 'e ...

Kole ke fai ha sio ki he fiema'u ke 'i ai ha fale fakafiemālie ma'a e Uafu Nafanua

Kapelieli Lanumata: Peesi 18 pē Sea, 4.5.2 Uafu Nāfanua, 'oku 'ikai ke 'i ai ha *bathroom* ia ai, he fu'u kuonga maama ko eni 'a e lotu pea mo e ako, hala he *bathroom*, 'a e uafu, ke fai ha sio ki ai. Na'e me'a heni 'a e kau Mēmipa 'o e Fale fekau'aki pea mo e *issue* 'o e sipoti ta'efe'unga ko ē 'a e *bathroom*.

Sea Komiti Kakato: 'Io Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi.

Kei ngāue Pule'anga ke langa fale nofo'anga he Uafu Nafanua kau ai mo e fale fakafiemālie

'Eiki Minisitā Ngāue Lalahi: 'E lava pē ke u tokoni ki he Fakafofonga. 'Io 'oku fai 'a e ngāue 'a e potungāue ki ai ke langa ha fale nofo'anga 'o e uafu 'o 'Eua pea 'e kau ai pea mo e fale fakafiemālie Sea. Ko e fale ko eni na'e uesia pē foki ia 'i he sunami, pea 'oku fai 'a e ngāue māmālie pē ki ai, mahalo 'oku 'i ai mo e ngāue ia 'a e *MEIDECC*, 'oku fai atu ki ai. Mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō.

Kapelieli Lanumata: Fakamālō ki he 'Eiki Minisitā. Ko e faka'osi pē Sea, peesi 21 'a e ngaahi vaka toutai ko eni 'oku kole 'e he Kosilio Toutai 'a 'Eua, 'oku ou tui 'oku tofuhia kotoa pē ai 'a e ngaahi vāhenga, mea'i pē 'e he Feitu'u na 'a e ngaahi fu'u vaka toutai ko ena 'oku tau he Hala Maumau Koulo, tokoni 'a Siapani. 'Oku ou tui mahalo 'e laumālie lelei ai pē 'a e Palēmia ke vahe mai ai leva taki taha 'a e vāhenga 'a e vaka toutai. Fakamālō atu. Ko e fanga ki'i vaka ko ē homau vāhenga ko e fanga ki'i vaka le'o sone pē ko ia pē Sea, mālō.

Pāloti 'o tali Lipooti 'A'ahi Fale Alea 'Eua 11

Sea Komiti Kakato: Ko ia 'oku loto ke tali 'a e Lipooti 'Eua 11, fakahā loto ki ai hiki ho nima.

Kalake Tepile: Sea 'oku loto ki ai 'a Tevita Fatafehi Puloka, 'Uhila mo e Langi Fasi, Māteni Tapueluelu, 'Aisake Valu Eke, Paula Piveni Piukala, Kapelieli Lanumata, Taniela Fusimālohi, Mo'ale Finau, Kapelieli Lanumata, Taniela Fusimālohi, Mo'ale Finau, Mo'ale 'Otunuku, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā Ngāue Lalahi, 'Eiki Minisitā Fonua, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Tokoni Palēmia, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, 'Eiki Minisitā *MEIDECC*, 'Eiki Minisitā Ngoue, Vātau Mefi Hui, Vaea Taione, Dulcie Elaine Tei, 'Eiki Nōpele Nuku, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana, 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō. Sea loto ki ai 'a e toko uofulu mā tolu.

Sea Komiti Kakato: Ko ia ‘oku ‘ikai ke loto ki ai fakahā mai he founa tatau, hiki nima.

Kalake Tepile: ‘Ikai ha fakahā loto pehē ‘Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato: ‘Eua 11 me’a mai.

Taniela Fusimālohi: ‘Eiki Sea fakamālō atu he tali ‘a e lipooti pea ‘oku ‘i ai ‘emau ‘amanaki lelei ‘e fai ha faitokonia mai ‘e he Pule’anga mo e motu’a ni, ke fakahoko ‘a e ngaahi ngāue. ka u faka’osi atu pē ‘a e fakamālō ko eni ki he ‘Ofisi ‘o e *High Com.* ‘Asitelēlia pehē ki he ‘Ofisi ‘o e Faka’amipasitōa ‘o e Lepapulika ‘o Siaina, pehē ki he Kautaha *Bounter’s Relief* mei ‘Asitelēlia, pehē ki he *Help Tonga Switzerland*, mei Suisalani, pea mo e Siasi Tonga, *Evangeligo Wesleyan Church* ‘i Senē, pea pehē ki he ‘Eua, *Auckland Development Committee*, mo e kāinga ‘Eua kotoa pē ‘i ‘Amelika pea pehē ki Senē pea mo ‘Asitelēlia, pea mo e Kautaha Tokoni ko e *Smart Aid*, pea mo e *ASCO Motors* ki hee ngaahi tokoni kotoa pē ‘oku mou fai mai ki he motu’a ni ‘i he ta’u ‘e 2 ko eni kuo ‘osi, fakamālō atu Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō. Hoko atu ki he Ha’apai 15 ee, Vava’u 15 fakamolemole. Ha’apai 12, kātaki.

Paula Piveni Piukala: Sea ‘oku ou fakamanatu atu pē ‘a e me’a na’e hoha’a mai ki ai ‘a e Nōpele, na’a tau faka’osi’i pē ee ka tau ha’u ki he Lao Fakaangaanga.

Sea Komiti Kakato: ‘E Hou’eiki, ki’i fakatonutonu mai pē au ‘e he ‘Eiki Nōpele ‘oku ou kumi ko eni ‘oku ‘ikai ke u ma’u ‘e au ha kupu ai, kupu 19, *ABCDEFGH, AEFHIK* .. ‘a ia ko e konga *B* pē ko e alea’i ‘a e Ngaahi Tu’utu’uni na’e fakahoko ‘e he hili ‘a e fakataha, pē au vakai ki he fakapālangi ko e ‘uhinga ia ki he *Regulation*, fakamuimui taha ‘a e Fale, mo e mgaahi lao fo’ou, ‘i ai ‘a e Tohi Tangi ‘i he Ngaahi Tohi Tangi, Ngaahi Fokotu’utu’u Tu’utu’uni, mo e Ngaahi Lipooti ki he Minisitā.

Lord Fakafanua: Ko ia Sea, Sea ko e kamata pē ko e tali ‘a e Tō Folofola, ‘a ia ‘oku ...

Sea Komiti Kakato: ‘Io, ‘oku ‘osi mahino pē ‘a e Tō Folofola.

Lord Fakafanua: Ko ia, ‘a ia ‘oku ‘osi fakahoko ia.

Sea Komiti Kakato: Pea mo e Lao Patiseti. ‘A ia ko e ...

Lord Fakafanua: Ko e Lao Patiseti ‘e mu’omu’a ia he taimi ko ē ‘oku fakahū mai ai, pea hoko hake leva ‘a e ngaahi Tu’utu’uni, pea lao fo’ou, pea mu’omu’a ‘a e Tohi Tangi pehē foki ki he Ngaahi Fokotu’u Tu’utu’uni ‘i he Ngaahi Lipooti, ‘a ia ‘oku (*f*) ia ‘i lalo ia. ‘I ho’o ‘asenita Sea ‘oku lolotonga ‘i ai ‘a e Lao Fakaangaanga ko eni, mu’omu’a ia he lipooti.

Sea Komiti Kakato: ‘Eiki Nōpele, ‘oku mo’oni foki ho’o me’á ka ko e talu ‘etau kamata mai ‘i he ta’u ni na’e ‘osi ‘i ai pē ‘a e patiseti, ‘osi ia, ‘osi mo e ‘u lao fo’ou, ko ‘etau hoko mai eni ki he Fokotu’u Tu’utu’uni pea mo e ‘u Tohi Tangi a’u ki he, mo e ‘A’ahi Faka-Fale Alea ka koe’uhi ko e tu’utu’uni ko eni teu toe foki au pē ‘o toe kamata ...

<007>

Taimi: 1455-1500

Sea Komiti Kakato: ... fo’ou, ‘oku te’eki ke tau a’u tautolu ki he ta’u fo’ou, anga pē ‘eku faka’uhinga ‘a’aku ia ‘i he hokohoko ‘etau ngāue he taimi ní. Na’a tau ‘alu pē, lolotonga pē

‘etau ‘alú tukukehe ‘o kapau ‘e me’a mai ‘a e Palēmiá ko ha Lao Fakavavevave, tuku katokātoa ‘etau ngāué ka tau hanga he Lao Fakavavevave. Fēfē ke tau hoko atu. ‘Ikai ko ā nau ‘osi kole atu kia moutolu ke mou tā vavevave pē ko e ‘uhingá he ‘oku, kapau ‘oku mou fiema’u e laó, ‘ai moutolu 12 he na’e ‘ikai ke ‘i ai ha lipooti ia ‘a Tongatapu 7. Me’a mai.

Mo'ale Finau: Sea tapu atu ki he Feitu'u na 'Eiki Sea. Ki'i lipooti ko ení mahalo na'a miniti 'e valu.

Sea Komiti Kakato: Fai mo ke me'a na'a 'osi ho miniti.

Mo'ale Finau: Pea ko u kole atu ki he me'á ke 'ai hake mu'a peesi tolú. *Eh* ke tau 'unu pē ki he, 'e Hou'eiki mālō mu'a e kātaki mai. Ko e lipooti te u fakahokó 'oatu pē mo hono ki'i palani.

Lord Fakafanua: Sea ko u tokoni pē ki he Fakafofonga Ha'apai.

Sea Komiti Kakato: Tali pē tokoní Ha'apai 12.

Mo'ale Finau: 'Io sai pē.

Lord Fakafanua: Koe'uhí ko e Fakafofonga ko ení 'oku kau he ni'ihí e kau Fakafofongá 'oku nau hopo'i e Fale Aleá ko e founa ngāue 'oku tau muimui ki aí. 'Oku hā mahino pē hetau Tohi Tu'utu'uní 'a e fakahokohoko 'a e ngāué 'oku mu'omu'a e Lao Fakaangaangá 'i he ngaahi lipootí. 'Oku nau toe taukave'i pē 'i he Falé ni 'etau maumau'i pe tuku fakatafa'aki 'etau Tohi Tu'utu'uní hili ko iá 'oku nau hanga 'o fehu'ia e founa ngāue 'a e Falé ni. Sea 'oku ou fakatokanga atu ki he kau Fakafofonga ko ení he 'oku kehe e me'a 'oku nau fakamatalá mei he me'a 'oku nau faí.

Mo'ale Finau: Sea 'oku 'ikai ke u hanga au 'o manatu'i pe 'oku ou 'asi ko ā he kau hopo ko ení 'Eiki Sea, kae tuku mu'a ke 'oatu 'eku lipootí 'a'aku. Ko e tatau pe eni ia mo 'ene *mix up*

Sea Komiti Kakato: Ke mea'i, hoko atu koe.

Mo'ale Finau: Mālō 'Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato: Koe'uhí ko au ...

Mo'ale Finau: 'Io.

Sea Komiti Kakato: Ko 'eku 'uhinga ...

Mo'ale Finau: Na'a ke ta'ofí e kau tama ko ē ...

Sea Komiti Kakato: Ko e mo'oní 'oku ma'u 'e he Seá ka ko au 'oku ou kole atu, hoko atu mu'a.

Mo'ale Finau: Mālō Sea. 'Ohake peesi tolú te u ki'i lavelave ki ai. Hou'eiki ...

Lord Tu'ihā'angana: Sea ki'i fakatonutonu atu pē mu'a ki he lekootí pē. 'Oku ou pou pou atu au ki he me'a e Feitu'u na, hoko, fai, ko e me'a ko ení 'oku lolotonga 'i he Komiti Kakató Sea. Ne fai e me'a ia 'i Fale Aleá pea me'a mai e Seá ia ke tukuhifo ki he Komiti Kakató, 'ikai ke me'a mai ia, ko e fo'i tu'utu'uni ia 'oku mālō pehē mai, Sea Komiti Kakato tau foki 'o kamata hē. Pule pē koe!

Sea Komiti Kakato: Pea mou me'a ki hē, pule pē au. Hoko atu.

Lipooti 'A'ahi Fale Alea Ha'apai 12

Mo'ale Finau: Mālō Sea. 'Ai hake ki he peesi tolú ta'ahine fakamolemole.

'E Hou'eiki ko e ki'i lipooti te u faí te u 'oatu pe au ia 'eku ki'i palani pea pule Pule'angá ke nau tokoni mai he ki'i palani ko iá. Koe'uhí he 'oku ou tui au kuo taimi ke tau a'u ki he fa'ahinga ...

Sea Komiti Kakato: Peesi fē 'oku 'asi ai e ki'i palani ko ení.

Mo'ale Finau: Ko 'eku palaní pē eni, tuku pē mu'a Sea ke u 'oatu 'eku miniti 'e 10.

Sea Komiti Kakato: He'ikai ke u tali 'e au ke ke 'omai ho'o palaní. 'Osi 'i ai e me'a na'a ke tohi mo e kau ngāué 'i he lipooti 'a e kakaí.

Mo'ale Finau: Sea.

Sea Komiti Kakato: 'Oua te ke toe fa'u palaní ka ke fai mo ke ...

Mo'ale Finau: Te u lipooti fakalukufua kapau te u foki au ...

Sea Komiti Kakato: Mālō.

Mo'ale Finau: 'E 'ova ia he miniti 'e 20.

Sea Komiti Kakato: Lipooti mai.

Mo'ale Finau: Fakalukufuá.

Sea Komiti Kakato: Ka he 'ikai ke u tali ha toe 'ai ha palani.

Ngaahi palopalema 'ohake he 'A'ahi Fale Alea Ha'apai 12

Mo'ale Finau: Mālō. Tuku pē Sea e 'oatu pē mu'a 'eku lipootí fakamolemole Sea. Sea ko e lipooti ko ení, ko e 'uhinga 'eku 'ai hake peesi, 'ai hake fakatātā e fōsoá, ki 'olunga e peesi, 'ai hake e tā, la'itā 'o e peesi ko ē peesi tolú. Ko ia tu'u ai.

Hou'eiki ko e loto e kāinga hoku vahengá ko e olá pē 'oku ou hanga 'o lipooti'í, 'a ena 'oku 'asi he peesi, 'i he *cover* peesi 'oku 'asi ai e fo'i lea faka-Pilitānia Sea ko e *results count*. 'Oku 'uhinga ia, ola. Pea ko 'eku lipootí 'e pehē pē. Hou'eiki ko e halá, lipooti kotoa mai 'o kau ai 'a Koulo, Holopeka 'a ia 'oku nau tokanga ki he'enau fanga ki'i halá.

Ko e vaí, ko e polopalema he vaí 'e Hou'eiki Pule'angá 'oku sai pē vaí ka ko e hake ko ē 'o e taki e vaí ki Hahaké, ko e *pressure* ko iá 'oku 'ikai ke mālohi fe'unga. Ko hono 'uhingá ko e taimi ko ē na'e taki ai e vaí, na'e ki'i fō iiki e ngaahi pamu ko iá, ko e 'uhinga ko ē, 'oku 'uhinga e palaní Sea ko 'eku talaatu e me'a ke fakahokó. 'Ikai ke u hanga pe au ia 'o 'oatu e polopalemá, 'oatu e palopalemá pea 'oku pehé ni 'Eiki Sea.

Kole Ha'apai 12 ki he Pule'anga ke faitokonia poloseki fokotu'u mai he lipooti 'a'ahi ke feau fiema'u kāinga

Kapau leva 'oku 'i ai ha silini 'a e Pule'angá ke tokoni pea 'oku nau hanga leva 'o tokoni'í 'a e ki'i lipooti ko eni 'oku ou 'oatú. Ko e 'uhinga ia Sea 'eku fakalea me'a ko e palani, he 'oku 'ikai ke u ha'u pe au 'o faka'ali'ali atu 'a e polopalemá. 'Oku ou fokotu'u atu ha ki'i ngāue ke fai. 'A ia ko e palopalema ko ē 'a Pangai Hahaké 'oku faingata'a 'enau taki 'enau vaí ko e

‘uhingá ko e *pressure* ko ē ‘o e hake ki Hahaké. Ko hono solová ko hono fakafo’ou pē ‘o e ngaahi paipa ko iá pea ‘osi, fiemālie leva e kāinga hoku vahengá.

‘Oku ‘i ai e ki’i fokotu’u ‘e taha ‘oku ou ‘oatu heni Hou’eiki fekau’aki pea mo e fōsoá. Kapau te mou me’a atu Hou’eiki ki he ‘asi mai ‘a e fōsoá mei he Palasi ko ē, ko e lōloa ko ē ‘o e fōsoá ‘oku fe’unga ia mo e mita, meimei ki he’etau pehē pē tau fakatātā Sea ...

<002>

Taimi: 1500-1505

Mo’ale Finau: ... mita ‘e 150. ‘Oku ou hanga leva ‘o vahevahe ‘a Lifuka ki he fo’i *section* e 8 tatau mo e *size* ko ē. Sea ‘oku lele ia mei Tongaleleka ki Houmatofua ‘o a’u ki Koulo. Ko e ‘uhinga ‘eku hanga ‘oatu ‘a e me’a ko eni ‘Eiki Sea he kuo tui ‘a e kāinga ‘Eiki Palēmia, na’e li’aki ‘a Ha’apai ‘i hono tokangaekina honau matāfanga Sea.

‘Oku ke mea’i pē Sea na’a ku fa’a fakalave foki ki he *foreshore* mei Sopa ki Pātangata ka ‘e toe fēfē teu ‘ohake ‘a e fakatātā mahino. Ko e matāfanga ko ē ‘o Nuku’alofa ‘Eiki Sea ‘oku ma’olalo tatau ia mo e matāfanga ko ena ‘oku mou me’a atu ki ai, ko hono solova ‘oku taha pē ‘Eiki Sea ko e *sea wall* pehē ke langa. Pea ko e ‘uhinga ia ‘eku kole ‘oku ou fakamālō pē, pea te u foki ai ‘o fakamālō, te u fakamālō heni ki he Minisitā ‘o e *MOI*. He ‘oku ou tui ‘Eiki Sea ko e ngaahi lipooti kotoa ‘oku mau fai ‘emautolu ko e kole pē.

Ko ‘eku lipooti ko eni ‘oku ou fakamālō au ki he ngāue kuo ‘osi fakahoko, he ‘oku ‘asi mai he ngāue ‘Eiki Sea ‘oku ‘i ai ‘a e ngāue ‘oku fai, ko e Minisitā ko eni na’a ne hanga ‘o faka’atā ke mau ngāue’aki ‘a ‘ene ki’i mīsini *excavator* ‘o lava ai ‘a e fu’u ngāue ko ē ‘Eiki Sea. Kapau teu hanga ‘o faka-‘esitimetī ‘a e ngāue ‘a e mīsini ‘Eiki Sea, ‘e lau kilu ia, kapau ‘e totongi mo e kelekele na’e, kapau te mou me’a ki he fakatātā Hou’eiki, ko e ‘ulu ‘akau kātoa ko ē ‘i he palasi mo e palasi, taimi na’e te’eki ai ke langa ‘a *foreshore* na’e toe pē ha mita ‘e 6 pea a’u ki he matapā lahi ‘oku ‘Afio mei ai ‘a ‘Ene ‘Afio ‘i he taimi ko ia ‘oku ne hā’ele ai ki Ha’apai ‘Eiki Sea.

Ka na’e ‘uhinga hono fokotu’u ‘Eiki Sea, e ‘ikai ke ‘uhinga ia ke pehē ko e palasi, mole ke mama’o, na’a mau hanga ‘o fili’i ‘a e fo’i *location* ko ē he ko e lotomālie ‘ē ‘o Lifuka, ‘a ia ko ‘emau ‘alu ko ē ki he tafa’aki faka-tonga lele ai ki Hihifo, ‘alu faka-tokelau, lele ia ki Koulo, pea ko e taimi ko ē ‘e lī mai ai ‘a e fo’i *section* ‘e 8, ko e ‘asi mai ko ē ‘a Lifuka ‘i ho’omou me’a ange ko ē Hou’eiki ‘i he konifelenisi ‘o e ta’u fo’ou ‘e hā hinehina pehē kātoa mai ‘a e matāfanga ‘o Lifuka.

Fokotu’u ki he Pule’anga ke nau tali fakatangi fai atu mei Ha’apai 12 ke tokoni he ngaue e vāhenga

Hou’eiki Pule’anga ‘oku ou fokotu’u atu ke ‘oua mu’a te mou angakovi ‘i he taimi ‘oku ou kole atu ai ‘a e ki’i seniti ke fai’aki ‘etau ngāue. He ko hono ‘uhingá he ‘oku ou fakahoko ‘e au Sea ‘a e taumu’a totonu ‘o e pa’anga faka-vāhenga fili, mea’i pē ‘e he Sea Fale Alea na’e fai ‘a e *workshop* na’e fai ‘i hotele na’e o mai ai ‘a e kau *parliamentarians* mei he ngaahi fonua ‘o e Pasifiki, kau ai mo e taki he *Commonwealth*. Na’e fai ‘a e fehu’i ko e hā ha ngāue totonu ‘a e pa’anga vāhenga, ko e vahevahe ko ē na’a nau ‘omai ‘Eiki Sea fakatatau ki he ngaahi fonua ‘i he *Commonwealth*, ‘oku ‘uhinga ia ki ha me’a fakalukufua tautautefito ki ha me’a ‘oku

nounou ai ‘a e Pule’anga, pea ala atu leva ‘o fakalava ke fakahoko kae fakahoko ke vave ‘Eiki Sea.

‘Eiki Sea ko hono mo’oni ‘Eiki Sea ko e ngāue lahi na’e fai ‘e he motu’a ni ke u hanga ‘o fakalotoa hoku kāinga ke nau tui ki he ngāue ko ‘ē. ‘E Sea ‘oku ‘i ai ‘a e ki’i tamasi’i ‘oku lolotonga ‘i Nu’usila ‘i he taimi ni, ko ‘ene ‘alu ‘o hū ‘o ngāue faka-faifekau, ko hono ta’u 19 eni. ‘I hono ta’u 4, na’a ne kei nofo ‘i hono fale nofo’anga loki 4, ‘osi pē ia ‘a e nofo’anga ‘i Niu’ui kapau te mou ‘alu ki he faka-Tonga, fale loki 4, ta’u 19 he taimi ni ‘Eiki Sea, puli ‘a e fale ko ia ‘i he ta’u pē ‘e 15.

Na’e faingata’a ‘Eiki Sea ke u fakatō ko hono mo’oni ‘oku ou tui ‘oku pehē pē ‘etau *mindset* ‘atautolu, tuku ai pē matāfanga ia mou hola ki loto fonua, ‘ikai ke toe tonu ‘a e fa’ahinga *mindset* ko ia ‘Eiki Sea he fu’u kuonga maama ko e senituli 21. ‘Oku hangē ia ha fa’ahinga kumi *excuse* ke tau hanga ‘o li’ekina he kou fehu’i atu, kapau na’e li’aki ‘a e matāfanga mei Sopa ki Pātangata, ‘oku mou pehē ‘oku ‘i fē e palasi ‘i Nuku’alofa ‘i he ‘aho ni, mo e hala Vuna, mo e tau’anga pasí kātoa, a’u ki he hotele, tahi kotoa he ko e ta’u eni ‘e fāngofulu tupu mei ai ‘Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato: Ka u ki’i fakamanatu atu pē e, na’e ‘i ai pē *foreshore* ia ‘i he matātahi ko ia, na’e tonu ke ‘oatu ia ‘o tokoni’i moutolu.

Mo’ale Finau: Sea ko ‘eku fakamalanga atu Sea ‘i he natula, ke mea’i Sea ke fakatokanga’i ‘a e ‘u fakataha ko eni lau kilu ‘a e *climate change*, ko e ‘uhinga hono hikihiki tō ‘a e fakataha faka-māmani lahi, ko e me’a ko eni ‘oku mou sio ki ai ‘i he ‘aho ni. Kae pango ‘Eiki Sea ko e taimi lahi hono vahe mai ‘a e ngaahi siliní, sai pē ‘a e to ‘akau ia, ko u ‘ilo ‘oku ‘i ai ‘a e fu’u silini lahi ‘i he fonua ni ko e tō ‘akau, tō pē ia, tō ‘a e ...

<002>

Taimi: 1505-1510

Mo’ale Finau: Sea ko u kole fakamolemole kapau kuo ...ko u tui pe au kāinga Ha’apai mou fanongo mai kuo fe’unga pe e malanga ‘oku ou fai ke ne fakafōtunga ‘a e me’a ‘oku mou faingata’a’ia ai. ‘Oku ou fakamālō heni ki he Nōpele ‘e ua na’a ‘omai e silini ke ngaahi e fōsoa ko ē ‘o lava ai e fatongia. ‘Osi palani e motu’a ni ‘Eiki Sea ke mau hoko mei he faha’i fakatokelau ‘o lele ‘o *cover* ‘o a’u Palēmia ke a’u ki he me’a ko eni ‘i ai e pausa ‘Uliti Uata ko e mafu ia ‘o Ha’apai Veu. ‘Osi maau hono *material* ko e toe si’i pē. Kae tu’u mu’a ke u hanga ‘o ‘oatu ‘a e me’a ko eni ke faka’osi’aki e ki’i miniti ‘e ua.

Fokotu’u mei Ha’apai ki ha ‘aho malolo ‘aho fakamanatua ta’u 50 to kolosi fakalava’i he Falelotu Pangai

‘Ai mai ange ta’ahine peesi 20 ke faka’osi’aki, sai pe hala mo e vai ‘e *cover* pe ia he fōsoa ‘a e ngaahi fiema’u ‘ai hifo ki lalo kolosi, ko e kolosi ē, sai tuku pe ai. Kapau te mou me’a Hou’eiki ki he peesi 20 ‘oku ‘asi ai e kolosi ko eni fakalava ‘a ē na’e tō ko ē ke faka’osi’aki ia. ‘Oku kole ‘a e tangata’eiki Palesiteni mo e Sea ‘o e Uēsiliaana ‘Eiki Sea ke fokotu’u ki he Fale ni ke hoko mu’a, ‘io ko ia ke hoko mu’a ko ha ‘aho mālolō ‘a e ta’u fo’ou ko e ta’u 50 ia ‘a e tō ‘o e kolosi fakalava ‘i he ‘Apisiasi ‘i Pangai na’e ‘alo’i ai ‘a e Tama Tu’i ko Tupou I. Taimi ko ē na’a ku fakataha ai ‘i Pangai mo e kāinga ‘Eiki Sea na’e fokotu’u mai he tokotaha ‘uluaki

ha'u e fokotu'u na'e 'ikai ke fu'u ongo mamafa mahalo na'e fu'u ongo fakapolitikale ko u pehē 'e au ia hangē 'oku fu'u fakahela nai pea u foki ki 'api 'Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato: Toe miniti 'e taha.

Mo'ale Finau: 'Ou fakakaukau ta ko e fokotu'u ko eni Sea ko e fokotu'u ma'a Tonga ko e kolosi ko ia te ne fakatafe mai 'a e monū ki he fonua. Kae tuku ke u lau atu mu'a e ki'i himi ko eni 'Eiki Sea ke faka'osi'aki pea ko u kole 'Eiki Sea ke faka'atā atu mu'a ke ki'i hua'i mai ke faka'osi'aki 'o e lipooti 'a Ha'apai.

Sea Komiti Kakato: Mou fakamolemole he 'ikai ke toe fai ha hua himi fai'aki pe 'etau lotu kamata ē.

Mo'ale Finau: Sai pe kae tuku ke 'oatu pe ki'i himi 'Eiki Palēmia kole ki he Minisitā ke mou tokoni mai. Ki'i Himi 'oku pehē ko e 'uhinga 'Eiki Sea ko e lipooti 'o e palopalema 'o e hala ko e vai ko e hā fua 'oku 'ikai hano patiseti 'o'ona pau. Ko e 'oatu pe fakakaukau ka na'a ku hanga 'e au 'o sipela atu 'a e founga hangē ko e tanuhala. Ko e silini ko ē 'e ha'u ki homau vāhenga te mau 'utu 'emautolu e 'ū misini.

Sea Komiti Kakato: 'Osi ho taimi Fakafofonga.

Mo'ale Finau: Te u sipela atu e Himi fakamolemole.

Sea Komiti Kakato: Pe'i fai mo ke lau ho Himi kae tuku ā fakamolemole ho'o ...

Mo'ale Finau: Sea 'ai mu'a anga ho fakafōtunga ke ngali ko e Sea koe.

Sea Komiti Kakato: Me'a ki lalo, me'a ki lalo, me'a ki lalo.

Mo'ale Finau: Sea ke lau atu e Himi Sea.

Sea Komiti Kakato: Me'a ki lalo Fakafofonga 12.

Mo'ale Finau: Tau fua kolosi pe.

Sea Komiti Kakato: Ha'apai 12 ko e tu'o tolu pe 'eku ui ho hingoa pea te ke 'i tu'a leva koe. 'Oku 'i ai ha taha 'oku toe 'i ai ha me'a 'oku tokanga ki Ha'apai 12 fakamolemole.

Vaea Taione: 'Io fokotu'u atu ai pe Sea mālō.

Sea Komiti Kakato: 'I ai ha pou pou?

Mo'ale Finau: 'Ai ke u lau e himi.

Taniela Fusimālohi: Sea ko e me'a ko u fie 'eke ki ai ko e me'a ki he 'āhanga kātaki ki he fōsoa koe'uhī he 'oku lahilahi e ngaahi feitu'u ko Hahake feitu'u ko eni 'i Nukuleka mahalo 'oku a'u mai ki he feitu'u ko eni 'oku me'a ai e Tama Pilinisi 'oku kau mo ia ai ko Hihifo. Ko 'Eua Sea 'oku pehē mo ia, ka ko e anga 'eku fokotu'u he ko ē 'oku fakahā ia he'ene fakamatala na'e fai pe 'e ia e ngāue pea na'e *fundraise* pe ia mo toki kole ki he *MOI*. Ka ko e anga e fokotu'u pe ki he *MOI* ki he ngaahi ngāue pehē kapau 'oku pehē pea fakaivia mai pe ā e ngaahi 'ofisi vāhenga ia ke nau fakahoko e ngaahi ngāue pehē 'o kapau ko e founga ia.

Sea Komiti Kakato: 'E Ha'apai 12 'oku mo'oni ko e pa'anga ko eni na'e tokoni'i mei tu'a? ko e pa'anga eni ia 'a e Nōpele 'e ua na'e kau tokoni ki he Feitu'u na?

Mo'ale Finau: Ko ia Sea na'a ku 'osi hanga 'e au 'o fakahū mai ki Fale Alea ni 'a 'emau vahevahe ko ē silini ko e founga 'oku ou ngāue'aki 'oku 'omai ki Fale Alea 'o mahino ai 'a e silini 'oku 'alu ki he *community* fakakolo mo e silini 'o e fōsoa. Pea ko e silini he fōsoa na'e si'isi'i 'Eiki Sea pea na'a ku kole tokoni au ki he ongo Nōpele 'omai 'ena taki tolumano kae pehē 'eku kole tokoni ki he tama ko ē he *MOI* 'i Ha'apai tokoni mai e misini. Ko hono mo'oni 'oku 'i ai pe mo'ua ia ai kapau 'e pehē pe he Minisitā ia ke totongi 'e totongi pe ia, 'ikai ke u tui te ne toe 'eke mai 'e ia.

Sea Komiti Kakato: Sai mālō.

Mo'ale Finau: Mālō.

Sea Komiti Kakato: 'Eua 11.

Taniela Fusimālohi: Ko ia Sea ko e 'uhinga ia e me'a he koe'uhī hangē pe ko 'eku fa'a fakamalanga ko ē kimu'a atu kapau te tau nofo pe 'o talitali ki he Pule'anga manatu'i 'oku lahi e ngaahi ngāue ia 'a e 'Eiki Minisitā ko eni ki he *MOI*, ka ko e hā nai ha founga 'e lava fai ai e vahevahe e fatongia ko eni. Ko e talu e *tsunami* mo e kei ava 'a e fo'i 'elia ko eni 'i 'Eua pea kuo kaikai māmālie mai pe ia he peau e fonuá tatau pe ia mo e vāhenga hahake mo e vāhenga hihifo...

<003>

Taimi: 1510-1515

Taniela Fusimālohi : .. fika 5 fika 6, ka ko e kole na'a ai ha founga ia hangē ko 'etau patiseti. Ki'i *top up* mai 'a e pa'anga fakavāhengá ke kau ai ha me'a pehē, ka ke sio ki ai ka mau foki mautolu 'o langa fonua, 'Ai pē nima 'oua 'e toe 'omai ha me'angāue ia mai ke mau ō mautolu 'o fetuku maka mai ki tahi hē 'o heu tangata pē sima mo e me'a 'o 'ai 'aki e me'a ko ia. Ko e me'á ia.

Sea Kōmiti Kakato : 'Oku ke vakai mai ko u kata, ke me'a mai koe ki he 'auhiá ka 'oku ou 'ilo 'e au 'oku maka 'ata'atā pē 'e 'Eua 'ikai ke u sio au 'oku ai ha 'auhia 'a 'Eua.

Taniela Fusimālohi : 'Auhia e maka.

Sea Kōmiti Kakato : 'Auhia e maka. Ok sai.

Taniela Fusimālohi : 'Oku tu'u tonu pē fu'u...

Mo'ale Finau : Sea ki'i tokoni atu mu'a ki he Fakafofonga. Ko hono mo'oni 'ona Sea na'e 'ikai ke u *direct* au ki he Minisitā. 'Ilo 'e au ia 'e angalelei pē ia. 'Alu pē au ki he kau ngāue ko ia 'i Ha'apai. 'Alu pē au kia nautolu talaange fakamolemole mai e misini, 'a ia ko e me'a ia na'e tonu ke fai 'e he Fakafofonga. 'Alu pē ia ki he 'Ofisi 'o e *MOI* he 'oku 'ikai ke 'i ai ha me'a ia 'e hala ai.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi : Fakatonutonu atu Sea. 'Oku ai e founga ngāue ia 'a e Pule'angá pea kuo pau ke *approve* ia. 'Uhi ke mahino'i pē 'e he kau Fakafofongá kuo pau ke nau ngāue fakataha nautolu mo e *CEO* pea mo e 'Eiki Minisitā. He ko e me'a ko eni 'oku fakamnalanga ki ai 'a e Fakafofonga 12, mo'oni 'aupito, ka 'oku mahalo ko e peseti 'e 95 'a e fakamole ko eni ki he fōsoa ko ená Sea, fua ia 'e he Pule'angá pea mo e Potungāue. Mālō.

Taniela Fusimālohi : Sea ka ko e ‘uhinga foki ia ‘eku fakamatalá ko e hā ha founa ‘e fai ai ha fengāue’aki ke fai ...

Mo'ale Finau : Sea fakatonutonu atu e Minisitā. Ko e faifai pea ‘e faka’ilo au ‘e he contractor. Ko e pehē ko e kelekele mo e me’a Minisitā ke tau ‘ai lelei pē ‘etau me’a, ko hono ‘uhingá kapau te tau ‘alu ke tau lōloa ai. Mahalo ‘oku mea’i pē ‘e he Feitu’ú na 'Eiki Sea contractor ko eni ‘oku laiseni ‘Amelika, pea ‘oku ‘ikai ke a’u ‘ene totongi. Tau fakamālō pē Hou'eiki kuo lava e ngāué. Te’eki ai ke u lipooti atu ha me’a pehē fakapa’anga ke u talaatu e me’a ko ia. Ka ‘oku ke ‘omai peseti ‘e 95, ‘ikai. Na’e tonu ke fakamālō he’eku hanga ‘o recognise ‘a e kelekelé ‘oku ‘i hē. Ko e me’a ia ‘oku sai tau lele ai. Ko ia ‘i he’ene pehē 'Eiki Sea, ko u fie lau atu ‘a e fo’i Himi ko eni ‘oku pehé ni: Tau fua kolosi pē, ‘oua ‘e fīu ‘a fai, Kalauni ‘oku hā mei hē, Tau lova pē ki Ha'apai. Mālō 'Eiki Sea.

Vatau Hui : Sea ki’i hao atu pē mu’a Sea.

Sea Kōmiti Kakato : Ko u fanongo ho’o lohiaki’i, loi he Himi ‘oku ke toe lohiaki’i kimautolu he Fale ni. Ko ‘etau lova ki fē?

Mo'ale Finau : Sea kau fakamatala’i atu hoku hisitōlia.

'Eiki Palēmia : Fakatonutonu atu ‘a e ha’u ‘o pau’u lotu ko ena Sea.

Mo'ale Finau : Ka u hanga mu’a ‘o fakamatala atu. Na’a ku ha’u ‘o fekumi ha ki’i fo’i fa’u fakalotu.

Sea Kōmiti Kakato : ‘Oku ke mea’i ‘oku mamahi lahi ‘aupito ‘aupito hoku fāmili ho’o lau hala’i ‘ema Himi.

Mo'ale Finau : Sea, tukumu’a ka u fakamatala atu Sea. Ne u ha’u ‘o fekumi ‘a e ki’i fo’i himi..

Sea Kōmiti Kakato : Lau mai ha Himi lau mai ha Himi.

Mo'ale Finau : Pea fakahā mai ‘e he Fika 5 kia au ke ne hanga ‘e ia ‘o fai ‘a e ki’i fo’i fa’u. Pea ko e fo’i fa’ú na’a ma hanga leva ‘o ‘omai ‘a e Ha'apai ‘o fakahū ki loto. ‘Oku ‘ikai ko e pehē ia ko hono lohiaki’i, ka ko e kolosi na’e tō ‘i Ha'apai. Ko e ‘uhingá lova ki he kolosi ki Ha'apai ‘o tali ‘a e ‘aho mālōlō fakafonua. Ko e ‘uhinga ia Sea mole-ke-mama’o...

Lord Tu'ivakanō : Sea fakamanatu pē ki he tama Ha'apai ko hono ‘uhinga ‘o e kolosi, Ha'apai mou foki ki ai he ko ‘etau palopalema he ‘aho ni ko kimoutolu. Ko mautolu ko eni na’a mau ha’u ko eni ki heni sai ‘a Tongatapu ia, ka ko moutolu ‘oku kei ‘i ai. Mālō.

Mo'ale Finau : 'Eiki Sea ko e fo’i hisitōlia mama’o ia, ka u ka toe ‘oatu e hisitōlia ko ia ko ‘etau ‘osi’osingamālie ia. Ka ko u pehē ko e ‘uhinga ‘ema fa’u mo Tongatapu 5, tau lova ki Ha'apai ‘oku ‘i ai e kolosi.

Sea Kōmiti Kakato : ‘E Hou'eiki mālō ē mālō mu’a e lau hisitōlia ko u fakamālō atu ki Ha'apai 12 ko ia ‘oku loto ke tali e lipooti ko eni fakahā loto.

Taniela Fusimālohi : Sea kātaki ka u ki’i faka’osi ‘aki pē fo’i..

Sea Kōmiti Kakato : ‘E Fakafofonga fēfē ke ke toki me’a he ‘oku ke me’a fakalūkufua koe mahino ia. Na’e me’a ‘aki ‘e Tongatapu 7 ‘anenai fekau’aki mo e kakai ‘enau ō ‘o nofo ko ē he vai ko e fakalūkufua ia. Tau nofo pē mu’a he me’a ‘a Ha’apai ka tau ‘unu.

Faka’amu mei ‘Eua 11 ke tokoni ange Pule’anga hono kumi maketi tu’apule’anga ke uta ki ai ngoue kakai

Taniela Fusimālohi : Ko e me’a ki he’ene fakamatala ki he peesi hoko mai ki he māketi, māketi ‘i Nu’usila. Ko e ‘ai pē ke u ‘eke ki ai ‘oku mahu’inga ‘a e fo’i *example* ia ko eni. He neongo ‘oku lele ‘a e polokalama ‘a e Pule’anga ka ‘oku ai pē ‘a hoto kāinga ‘oku nau faka’amu pē ke te ‘alu ange ‘o māketi ai. Ka ko e faka’amu pē mu’a ke tokoni mai e Pule’angá hono kumi ha ngaahi me’a pehē ko u tui ‘oku ai pē feitu’u ‘oku mou hanga ‘o lisi mahalo mo e me’á ē. Ka ko e ‘ai pē ke ki’i fakama’ala’ala mai pē ke muimui he *examples* ko ia he ‘oku fu’u mahu’inga. Ko ‘Eua ‘oku fakafalala he ngoue, na’a tokoni mai e Pule’anga ha tafa’aki ke kumikumi ha ngaahi feitu’u ke fai ai e fakamaketi ki tu’apule’anga ‘a e me’a ‘a e kakai. ‘Oku kau ‘a ‘Eua ia ‘i he feinga ke ‘alu he fo’i hala ko eni.

Mo’ale Finau : ‘Ikai foki ke u fu’u a’u ki ai Sea ko e ‘uhinga ko e taimi. Ka ‘oku ou tui pē au ‘oku mahu’inga pē ia. Ko e kumala ko ē ‘oku ui ko e Ha’apai 12 ‘a ia ko e kolosi.

Sea Kōmiti Kakato : Fakafofonga ko e ‘uhinga ‘oku ‘ikai ke ke a’u ki he taimi ko ho’o toe nofo ‘au ‘o ta ho’o palani ‘oku ‘ikai ke kau ‘i he lipooti ‘a e kakai ‘o e fonua. Kapau na’a ke nofo he lipooti ‘a e kakai ‘o e fonua na’e ‘osi fuoloa pē ho’o ‘osi. Na’a ke me’a ‘anenai ki he me’a ‘a ‘Eua 11 ko e vave atu. Tau, tau, tau , a’u leva ki he poini.

Mo’ale Finau : Sea.

<004>

Taimi: 1515-1520

Mo’ale Finau: ... lahi e ngaahi me’a ke u lea atu ki he Feitu’u na ka ko u sai pē Sea ko e ‘uhinga ko ‘eku ...

Sea Komiti Kakato: Sai pē ka ke me’a mai pē he totonu ko e ‘ikai pē ke ke lea he totonu ‘e ‘oatu leva ‘eku ui ‘a’aku.

Mo’ale Finau: Ko e kumala ko ē Sea na’e ‘ave ia ko e Kulupu ‘a Ha’apai 12 ‘e Tongatapu ni. ‘A ia ‘oku ‘i ai ‘emau ki’i kongá ‘i, ‘oku ‘i ai ‘i Nu’usila ‘ave pē ‘o fakatau atu ai pea ‘osi ‘a ia ‘e lava pē ngaahi vāhenga ia ngaahi me’a pehē. Ko ia pē Sea ko e fakamatala pē ia. Mālō fokotu’u atu.

Sea Komiti Kakato: Mālō.

Kapelieli Lanumata: Sea, ko ‘eku ki’i fehu’i atu au ki he Feitu’u na. ‘Oku ‘i ai e fokotu’u pea ‘i he peesi 20 pē ko ‘etau tali pē lipooti tali ai pē mo e fokotu’u? Pē ko e lipooti pē ‘a e kole ko eni ki he ‘aho mālōlō? ‘Aho peesi 20 ‘oku ‘i ai mo e fokotu’u ia ai.

Sea Komiti Kakato: Ko e hā ko ā ‘a e peesi 20 ko e fokotu’u ki he hā?

Mo’ale Finau: ‘Ikai na’e ‘uhinga pē Sea ko e kole mai pē ia mahalo ‘e toki fokotu’u mai ia ‘o ‘omai ...

Sea Komiti Kakato: ‘Ikai ke ne ‘omai ‘e ia e fokotu’u ko ē, na’a ke ‘omai e fokotu’u ko ia pē na’a ke malanga pē koe he mahu’inga e kolosi?

Mo'ale Finau: Sea, ‘e toki fokotu’u mai e lao ia ka ko e ko ‘eku ‘ohake pē au he lipooti ko e me’a na’e ‘omai he lipooti ka te u toki fa’u e lao ke fokotu’u mai.

Sea Komiti Kakato: ‘Io sai.

Mo'ale Finau: Ke toki paasi.

Sea Komiti Kakato: Mālō.

Lord Nuku: Sea ka u ki’i tokoni ange ki he Fakafofonga, fa’u mai ha ki’i me’a ‘o ‘ai ha ‘aho lotu kae tuku e ‘aho mālōlō.

Mo'ale Finau: Ko e ‘uhinga Sea ko e ko e, ko tautolu foki ‘oku tau malanga ko ‘ene ‘ai pē ‘aho mālōlō ko e hū ia ‘a e lotu ko ‘etau nofo pē ‘o lotu.

Sea Komiti Kakato: Mālō.

Mo'ale Finau: Ko ia Sea. Mālō.

Sea Komiti Kakato: Fokotu’u pea pou pou.

Tevita Puloka: Sea ko ‘eku ki’i ‘eke atu pē au mo e ko e ‘aho ia ‘aho 26 ‘o ‘Okatopa 1967 ko ena ‘oku ‘asi he lipooti ...

Sea Komiti Kakato: ‘Oku ‘ikai ko e ‘aho fā’ele’i ia e Feitu’u na?

Mo'ale Finau: Sea na’e ‘i ai e ‘oku ‘i ai pē, na’e ‘i ai e ngaahi fehalaaki nau toki ma’u mei he Kōvana ‘oku nau toe ...

Fokotu’u Sea Komiti Kakato fakafoki Lipooti ‘A’ahi Ha’apai 12 ‘o fakatonutonu kae toki fakahū mai

Sea Komiti Kakato: Hou’eiki ko u fokotu’u atu ke fakafoki e lipooti ko eni ‘o fakatonutonu mai. Ko e Fale ni talu mei tuai ka ‘i ai ha fehalaaki ko e fakahū kitu’a ‘o fakatonutonu kae toki ‘omai ...

Mo'ale Finau: ‘Ikai ko e ‘uhinga pē ko e ngaahi *date* pē ia ko ē Sea ka ko u tui ko e ...

Sea Komiti Kakato: *Ok.*

Mo'ale Finau: Na’e ‘uhinga pē ia ki he 1975 ka na’e toe fai hono tālanga’i Sea ko e ... pē ko e hala ...

Sea Komiti Kakato: ‘A ia ko e hā ho’o fokotu’u? ‘Aho 26 ‘Okatopa ...

Kole Ha’apai 12 toki fakatonutonu mai e ‘aho ‘oku fokotu’u mai ki he ‘aho mālōlō

Mo'ale Finau: ‘Ikai ko u pehē pē Sea ke, ke tuku pē mu’a ke u ‘alu ‘o ke toki ‘omai ko ē he taimi ‘e fokotu’u mai ai e lao pea fakatonutonu mai ai. Pea ‘oku ou tui ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha laumālie hala ia he lipooti.

Pālotti ‘o tali Lipooti ‘A’ahi Fale Alea Ha’apai 12

Sea Komiti Kakato: Ko ia ‘oku loto ke tali ‘a e Lipooti ‘a Ha’apai 12 fakahā loto ki ai hiki ho nima.

Kalake Tēpile: Sea ‘oku loto ki ai ‘a Tēvita Fatafehi Puloka, 'Uhila moe Langi Fasi, Mateni Tapueluelu, ‘Aisake Eke, Paula Piveni Piukala, Kapelieli Lanumata, Taniela Fusimālohi, Mo'ale Finau, Mo'ale ‘Otunuku, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, ‘Eiki Minisitā Fonua, 'Eiki Tokoni Palēmia, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, ‘Eiki Minisitā Ngoue, Vātau Mefi Hui, Dulcie Elaine Tei, ‘Eiki Nōpele Nuku, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana, ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō. Sea ‘oku loto ki ai e toko 21.

Sea Komiti Kakato: Ko ia ‘oku ‘ikai ke loto ki ai fakahā mai e founga tatau hiki nima.

Kalake Tēpile: ‘Oku ‘ikai ha fakahā loto pehē 'Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō. Hou’eiki fakamālō atu Ha’apai 12.

Fakamālō’ia tali Lipooti ‘A’ahi Fale Alea ‘a Ha’apai 12

Mo'ale Finau: Sea ‘oatu ‘eku fakamālō lahi ki he Palēmia. Minisitā MOI tau fehua’aki pē ka ko u tui ko e Ongō Nōpele mo kimoutolu kotoa pē na’a mou tapa mai he kole atu, ko ‘ene toe hoko atu kei fai pē ha kole kapau ‘oku ‘i ai ha meesi tokoni koe'uhí ke tau lava ‘o teu’i ‘a Ha’apai ki he Konifelenisi ‘o e ta’u fo’ou ‘a e Uēsiliaana ‘oku fai ‘i Ha’apai. Pea ko u tui ‘e toe tō e ha’amau Fakafofonga ki Ha’apai Masani pea toe ‘ai mo ha toe Masani ‘e taha ke ua. ‘Ofa atu mālō ‘aupito.

Sea Komiti Kakato: Mālō. Lipooti e Vava’u 15. Me’a mai.

Fakamālō’ia ngaahi kautaha ne nau tokoni ki he vāhenga Fili

'Eiki Tokoni Palēmia: Mālō Sea tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea pea tapu ki he Hou’eiki Mēmipa e Komiti Kakato. 'Eiki Sea kimu’a ke fai ‘a e lavelave nounou ki he lipooti ko eni 'Eiki Sea ko u toumu’a fie fakamālō ki he ni’ihi ko eni ko ‘Alekisio Kaihea mo e *Someone Who Cares* mei ‘Aostelēlia pea pehē foki ki he Kalapu Lotali ‘a ‘Aositelēlia, pehē ki he Pule’anga ‘o e Lipapilika ‘o Siaina ‘i he ngaahi pea mo e Fale Alea ‘o Tonga ki he ngaahi tokoni kotoa pē ki he Vāhenga Vava’u 15 'Eiki Sea.

Tokoni ki he ngaahi lautohi pule’anga Vava’u 15

‘I he lolotonga ni ko e ako 'Eiki Sea kuo kakato kotoa ‘a e ngaahi Lautohi Pule’anga ‘i he tesi mo e sea ko ha ngaahi fiema’u ia na’e fiema’u ‘e he ako pea ...

<005>

Taimi: 1520 – 1525

'Eiki Tokoni Palēmia: ... ‘i hono fakakakato mo e ‘ū laipeli ‘a e ngaahi Lautohi Pule’angá. Pehē foki ‘Eiki Sea ki he ‘a’ahi ko eni na’e lava ‘o tufotufa atu ai mo e ngaahi tokoni kehekehe, ngaahi mīsini tuitui ki he ako tuitui ‘a e finemātu’a fefiné. Pehē foki ki he fanga ki’i *green house* ke tō ai ‘enau fanga ki’i ngoue pea pehē foki ki he fanga moa ‘a ia ‘oku fakatō. Ko e lolotonga ní kuo kamata fakatō ia

Polokalama tokoni moa mo e ‘ā puaka

Polokalama tokoni moa ‘e 1000 ma’a Vava’u 15 ‘Eiki Sea pea ko u fakamālō ai ki he Potungāue Ngoué he tokoni na’e ‘omai ko e moa ‘e 1,000. Pea neongo pe ‘Eiki Minisitā na’e hanga ‘e ho’o kau ngāue ‘au ia ‘o toe tufa ia ki he kau ngāue fakakomesialé kae tuku kei nounou ‘a e vāhengá ka ‘oku fakamālō pe ‘Eiki Sea ko e moa ko ē na’e ma’ú kuo ‘osi kamata ma’u ‘inasi ai e fānau ‘o e ngaahi fāmílí ‘Eiki Sea.

‘I he hā ko ia ‘i he līpootí ‘a e ngaahi koló ‘Eiki Sea hangē ko e *project* ‘i he ‘ā puaká, tapu mo Hou’eiki mo e Falé ni ‘Eiki Sea. ‘Oku fakaangaanga ke kamata lele ‘a e project ko ení ki he ngaahi ‘apí taautaha ‘i he ‘osi ko ē ta’u fakapa’anga ko ení, totonu ke ‘i ai e pa’anga ‘e 500000 ‘a e vāhengá ke lava ‘o kumi’aki e naunau ki he ngaahi ‘a e ngaahi ‘ā puaká koe’uhí ke ma’a ‘a e koló. Pea langa leva ia koe’uhí ke tokoni ki he ngaahi me’a fakakoló ‘Eiki Sea. Ko e fotokopi mo e naunau ko ia kuo ‘osi kakato ‘a e Lautohi Pule’anga kotoa pē ‘i he Vāhenga Vava’u 15 ‘i he fakafotokopi. Pea pehē foki ki he pepa ke tokoni kia kinautolu ‘Eiki Sea. Ko e me’a ‘oku toé ko ha ngaahi *laptop* ke tokoni ki he kau faiakó.

Tangike vai

Ko e tangikē vai ‘e ‘Eiki Sea na’e toki fai foki e tufa tangikē ia ko eni e *MEIDECC*. ‘Eiki Sea kuo mei tofu ‘a e vāhengá ia he na’e ‘osi kamata mai pe mei mu’a hono savea’i lolotonga e ‘A’ahi Faka-Fale Alea ‘a e fiema’u vivili ko ē ‘a e kakaí ‘o mahino ko e fika ‘uluakí ko e vai. Pea na’e fakakakato leva ‘a e tangikē vai ‘o toki fai mai pe ‘a e ngaahi tufa ko eni mei he *MEIDECC* he taimí ni.

Ka kuo ‘osi lava atu e kongala lahi ‘Eiki Sea pea mo e, ko e vai pe ‘o e ki’i kolo ko ia ko ‘Utui ‘oku ‘amanaki ‘i he uike kaha’ú ‘Eiki Sea ‘oku me’a atu e ‘Amipasitōa Siapaní ki Vava’u fai e feinga ki ai ki he fai ‘a e fepōtalanoa’aki ki ha founga ‘e lava ‘o tokoni’i ai e ma’u’anga vai ko ē ‘a e kakai ko ení.

Maama hala

Ko e maama halá, ko e ngāue ko ē na’e fai ki ai ‘Eiki Sea na’e fai hono fakatotolo’i ‘a e ‘uhinga e mate ko ē ‘a e ngaahi maama halá. Ko e me’a na’e ‘osi mahino mai he taimi ní na’e nounou ‘a e kongokonga (*spare parts*). Pea ‘oku ‘osi ‘ota ia pea ‘oku ‘amanaki ke fakahoko ia ‘i he ta’u fakapa’anga hokó hono fakalelei’i e ngaahi maama ko ia na’e maumaú.

Ko e me’a foki ko ia ko ē ki he ‘ā moa mo e mīsini tuitui pea mo e *green house*, ‘oku ‘amanaki ke vilo atu ia ‘i he ta’ú ni ‘Eiki Sea kae hoko atu ia ki he ni’ihi na’e te’eki ke a’u ki ai ‘a e tokoni ko iá ‘i he polokalama ko ē ta’u kuo hilí. Ka ‘oku mahino ‘aupito pe ‘a e manakoa pea ‘oku lava ‘o ngāue e ngaahi Kulupu Fefine koe’uhí ko e tafa’aki ko iá ‘Eiki Sea.

Ko e Fale Fakakolo ‘o Neiafú fai e ...

<006>

Taimi: 1525-1530

‘Eiki Tokoni Palēmia: ... sio pē ki ai mo e Pule’anga ‘Eiki Sea ki ha founga ‘e lava ai ha ngāue fakataha mo e koló ke ‘ai ke fai ‘a e fakakaukau o ia lipooti nounou pē ia ‘Eiki Sea ke tuku atu ko e hā ha me’a ‘e fiema’u he Hou’eikí ‘e fai pē hano feinga ke tali atu. Mālō ‘Eiki Sea ka ko e tu’unga fakapa’anga ko ē ‘o e tokoni ‘a e Fale Aleá ‘oku ‘osi ‘asi pe ia he lipooti

ko ē ‘a e ‘atitá ‘Eiki Sea maau mo lelei pe ‘o hangē ko e tali ko ‘e ‘a e ngaahi siasi, maau mo lelei pē ‘a e ngāue ‘a e ‘eikí ‘Eiki Sea, mālō ‘aupito.

Sea Komiti Kakato: Fokotu’u pea pou pou, ‘io Tongatapu 10 me’a mai.

Tokanga Tongatapu 10 ki he ‘ikai ha lokiako ki he fanau ako foomu 1 mo 2 he he vāhenga Vava’u 15

Kapelieli Lanumata: Tapu mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea pea tapu mo e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Komiti Kakato, laumalie lelei pē ‘e Tokoni Palēmia ko ‘eku kole pē ke ke ki’i tokoni mai ‘i he peesi 9, 13 *GMS* Livielá pea mo e *GMS* Ha’akoka ‘oku ‘ikai ha loki ako ia ma’a e *form* 1 mo e 2. Ko ‘eku ki’i fehu’i pē pe ‘oku ako e fānau ia ‘i fē kapau ‘oku ‘ikai ha lokiako?

Fehu’ia tu’u ‘a e Lao ke fakangofua hono fa’ao me’akai ‘ikai fakatupu mo’uilelei mei he kakai

Pea ko e faka’osi pē pea kapau ‘e toki faka’anga taha mai ai pē ko e ngaahi tokoni makehe ko ‘e ki he ngaahi akó ‘oku ‘asi ai ‘a e ngaahi *item* tautefito ki he fika 4 ‘a e pusikete. Kau ia ‘i he *issue* na’e longoa’a lahi ai ‘i he fonuá he uike kuo ‘osí ‘a e sipoti fakakolisí ‘a hono fa’ao ‘a e pisiketé mei he kau mamata sipoti. Ke ki’i tokoni mai ange ‘a e Minisitā Mo’ui pea mo e Minisitā Laó pe ko e lao fē ia ‘okú ne fakapaasi ke fa’ao e me’akai mei he kakai ‘o e fonuá mei he ngaahi *issue* pehé ni, mālō ‘aupito Sea.

‘Eiki Tokoni Palēmia: Te u tali atu pē ‘e au ‘a e me’a ko ‘e he me’a e lipooti ‘Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato: Tali mai pē me’a ko eni he lipooti.

‘Eiki Palēmia: Ko ia, ko e pisiketé ko e me’a’ofa pē ia ‘a e motu’á ni ki he fānau akó ken au tokanga ange ki he akó ma’u ia mei ne *sponsor* mai ia mei he ngaahi kautaha ‘i he fonuá ni ‘oku nau lolotonga ngāue ka kou fakamālō atu ki he ngaahi fonua ko ia ‘a e ngaahi kautaha ko ia ‘o lava ai ‘o tufotufa ki he fanaú ‘i he ‘aho ko ia fakataha mo e tokoni mei he kautaha ko ia ko e *someone who cares* mei ‘Aositelēlia mo e ngaahi ipu inu ‘o tufa taki 1 kātoa ‘a e fānau lautohi. ‘Eiki Sea ko e ngāue ko ‘e ki he ongo ‘api lautohi ko ē ‘oku fiema’u ki ai ‘a e loki akó ko e me’a pea ‘oku hoko atu pē ‘a e akó ka ‘oku ngāue’aki ‘a e loki na’e ngāue’aki ‘e he laipeli ‘o hoko atu ki ai ‘a e ngāue ko ia kae lava ke fakahoko pē fatongiá. ‘Oku ‘ikai ke tuku ai ‘a e me’a ia ‘Eiki Sea kae toki fai ha fakasiosio ki ha founa ‘e ma’u ai ha me’a ke lava ‘o fengāue’aki ai mo e *PTA* ‘a e ongo kolo ko eni, Sea, mālō ‘aupito.

Sea Komiti Kakato: Fokotu’u pea pou pou, ko ia ‘oku loto ke tali

Vaea Taione: Sea, ki’i me’a mahu’inga pē ia ‘oku to’o mei he lipooti Sea.

Sea Komiti Kakato: ‘Io, me’a mai 8, me’a mahu’inga

Vaea Taione: Nounou pē ia, lave ko ‘eni ki he tufa e fanga moá mo e me’a, ko u ki’i me’a mahu’inga pe eni Sea, ko e ngaahi me’a pehé ni ko ‘e ‘oku mea’i lelei pe he kau Minisitaá pea mo e Pule’angá ‘ū me’a pehé ni ko ‘e ‘oku teuteu pē ke tufa ke fakahoko mai pē ki he kau Fakafofongá kou tui’e to e vave ange ai e ngāue Sea, ki’i faka’osi pē Sea, ko e ki’i lave ki ‘Utui, pe ‘e to e lava fakafoki mai ‘a e poila ki ‘Utui na’e fa’a me’a na’e fakatau ko ‘ena he Tu’i’āfitú ‘o kai poila pē ‘i ‘Utui Sea, he’emau kei tupu hake kuo pulia ia, mālō.

Sea Komiti Kakato: Fokotu’u pea pou pou

'Eiki Minisitā Fonua: Sea ki'i tānaki atu pē ki he me'a 'a e Fakafofonga ki hoku vāhenga fekau'aki mo e 'eke ko eni ke 'api lautohí mea'i pē he Fakafofonga na'e koniseti 'anepō 'a e ki'i vāhenga 'a Makave, mo 'Utui mo Okoa pea kuo maaui e ki'i me'a ia ki he loki ako ko eni pea ko e poila 'oku 'ikai ke tau toe ma'u he ko e toké 'oku 'alu noa'ia pē he halanga 'o e Fakafofonga mahalo 'oku 'i Vaini he taimí ni, mālō.

Taniela Fusimālohi: Sea ko e ki'i fehu'i pe au ia ko e toki lipooti eni 'oku hā mai 'a e me'a makehe ko eni ko e 'ā puaka, kou sio ki ai Sea ko e fu'u palopalema lahi 'eni ki he feitu'u kotoa pē tautautefito ki he ngaahi feitu'u ko ē 'i tahi. Palopalema ko 'e 'a 'Ohonua na'u fakalave ki ai 'anenaí 'oku kau 'a e fanga puaka ...

<007>

Taimi: 1530-1535

Taniela Fusimālohi: ... Ko 'eku fie 'eke pē ki he Minisitā pe ko e, ko u tui mahalo ko ha'ane *project* 'oku mafao atu 'ene lelé ka ko e anga eni 'eku fakakaukau Sea ke mau lava 'o ngāue'i e fo'i me'a ko eni pe 'oku lava nai he 'Eiki Minisitā Pa'angá 'omai ha fo'i, 'omai ha ngaahi fo'i seniti kia mautolu kātoa ko eni ke mau ō, kae ki'i tali mai angé.

'Eiki Tokoni Palēmia: Sea 'oku 'ikai ke u toe kole seniti, 'oku lato pē 'a e seniti ko ē 'oku 'omai 'e he 'Eiki Sea 'o e Fale Aleá fai 'aki e ngāue ko eni.

Ko e me'a ko ē na'e faí, 'i he 'a'ahi faka-Fale Aleá na'e fehu'i leva ai 'a 'enau ngaahi fiema'u vivili pea ko hono talamaí pea ko e seniti ko ē na'e tuku mai ko ē ki he vāhengá, ko ia 'oku fakalukufua 'o fai 'aki 'a e ngāue 'Eiki Sea. 'Oku 'ikai ke toe kole holo ha seniti he taimi ni tukukehe kapau 'e toki a'u atu ki he taimi 'oku lele ai 'a e polokalama ko eni 'oku fiema'u e ngaahi tokoni ko iá, fai holo pē kole ia he 'ū feitu'u kehekehe 'o lava ai pē ngaahi fatongia ko iá 'Eiki Sea. 'Oku lave'i pē he motu'á ni ia 'a e tu'unga 'oku 'i ai e Pule'angá ka ko 'eku tuí 'oku lato pē fiema'ú.

Hangē ko ē ko 'eku lavé ko e seniti ko ē 'oku tuku mai 'e he Pule'angá 'oku lava ai 'o fotokopi mo e ngaahi naunau 'a e ngaahi lautohi pule'anga 'e 4 'i he vahengá. Fakakakato pe ia 'Eiki Sea, 'oku lava pe ia. 'I he uike kuo'osí na'e toki fiema'u ha fotokopi 'a e *Side School*, na'a ku kole leva ia ki he Komiti Fakalalakaka 'a Vava'ú koe'uhí he ko e me'a fakalukufua 'a e *Side School* ia 'o lava leva 'o tali 'o kumi ai 'a e fatongia ko iá. He 'ikai ke kei kole pē ke fakafo'ou, fakalahi e pa'angá 'Eiki Sea, 'oku lato pē pa'angá ka te tau fakakaukau'i fakalelei he ko e tukuhau 'a e kakai 'oku tau ngāue'akí. Mālō 'Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō.

Taniela Fusimālohi: Sea mālō, 'oku ou fakamālō pē au ki he'ene fakamatalá ka ko 'eku 'uhingá eni. 'Oku liunga ono e tokolahí ko ē fanga puaka 'a 'Euá ia 'i he fanga puaka ko eni ko ē hono vahengá. Ko 'eku 'uhingá ia he 'ikai ke, 'oku mahino pē te u lava pē au 'o to'o ha seniti mei he me'á ka 'oku tokolahí ange 'a e fiema'u ko ē 'i 'Euá ki hē ka ko u fiema'u, nau fiema'u pē au ke u 'ilo mei ai pe 'oku toe kole ia ki fē, ta ko ē 'oku kole pe ia ki he Komiti Vava'ú.

Ka ko e palopalema eni Sea he 'oku pāhia e vahefonua kotoa ia pea ko e 'uhinga ia 'eku pehē na'a lava 'o 'omai ha ki'i seniti mei he pa'anga ko eni 'a e Minisitā Pa'angá, ko e *project* pē. Ko u 'osi kole au ki he 'Eiki Palēmiá ke tuku mai e pa'anga ko ē 'Eua *Development Committee*

ke mau vahevahe he ngaahi me'á. Ka ko u 'uhinga 'aku ia 'e kehe pē he ko mautolu ia 'oku *priority* kia mautolu ia 'a e fakaakeake 'emau vanilla, ko e 'ai 'emau ako e ngaahi sikolasipi mo e me'a pehē. 'Oku ki'i lave hifo pē 'ā puaká ka ko e 'uhinga ia 'eku 'ai ko e 'uhingá ko e teuteu eni ki he 'etau Patisetí na'a lava 'o ki'i *top up* mai pē 'a e pa'anga fakavahengá ...

Sea Komiti Kakato: Ko hono 'ai pē Fakafofonga hangē ko e 'ai ko ena 'e Tongatapu 8. Ko 'ene mea'i pē tufa moá, kole atu, pea tufa mai ke tau, ke mou mea'i kotoa. Ko e taimi pē ko ē te tau sio atu 'oku nau 'ā puaká, pea vakai'i pe ko e 'ā puaka pe ko e mo'oni ko e pa'anga fakavahengá na'a ko ha pa'anga pē mei hē ka tau ngāue ki ai, hē ē.

Taniela Fusimālohi: Ko ia Sea.

Sea Komiti Kakato: 'Io mālō.

Taniela Fusimālohi: Ko e 'uhinga foki ia 'eku 'ai haké kapau 'oku, ke ne 'ai mai e fo'i *example* ke tau muimui ki ai.

Sea Komiti Kakato: Ko ena kuo 'osi 'omai e fo'i *example*.

Taniela Fusimālohi: Ko ia.

Sea Komiti Kakato: Ko e pa'anga fakavahenga pea mo e kole ki he Minisitā Pa'angá.

Taniela Fusimālohi: Ko ia. Mālō ia kapau 'oku lava ka ko eni 'oku talamai 'oua 'e fai ha kole ki he Minsita Pa'angá kae kole pe ia ki ha feitu'u kehe. Ka ko u talaangé ke 'oua mu'a ia ko e 'uhingá ka mau kole pē mautolu.

Paula Piveni Piukala: Sea ki'i tokoni atú. Ko e fakalea mai he lipootí 'oku te'eki ke fai e *project*, ko 'enau fiema'ú ke fakahoko ange. 'A ia ko e founa ia 'oku ...

'Eiki Tokoni Palēmia: Mahalo pē na'e ki'i toka 'a e Fakafofonga 'Eiki Sea 'i he'eku fakahoha'a atu, 'oku kamata ia 'i he ta'u fakapa'anga fo'ou 'a e polokalama ko iá.

Sea Komiti Kakato: Mālō.

'Eiki Tokoni Palēmia: Mālō 'Eiki Sea.

Taniela Fusimālohi: Ko ia Sea he ko e 'uhinga foki 'eku fakatalanoá he 'oku 'ikai ko 'emau 'ai 'ā pē ka 'oku 'i ai 'emau *project* 'e taha 'e fakapipiki ki ai ko e tufa e fanga puaka kolosi. 'Ikai ko e puaka Tonga 'ata'atā, puaka kolosi. 'E kolosi e puaka Tonga mo e puaka pālangi ke ma'u ai 'a e 'uhi lelei ange. Ko e fakatau atu ko ē ki'i puaka 'e taha he taimi ni he puaka kolosí 'oku pa'anga 'e 300 – 350 ki he puaka 'e taha. Ko 'emau 'uhinga ia ko ē ke tokoni mai mu'a 'a e me'á. He'ikai ke 'ai pehē 'enau vahengá 'anautolu ke kolosi 'enau fanga puaká. Ko 'Eua pē 'oku kolosi 'enau fanga puaká.

'Eiki Tokoni Palēmia: Sea fokotu'u atu 'eku lipootí 'a Vava'u 15 Sea.

Sea Komiti Kakato: Ne fokotu'u mai 'ene lipootí mu'a ke tali ia kae toki 'ai ho puaka kolosi.

Taniela Fusimālohi: 'Io tali ia ka ma toki fengaue'aki pē maua ki he me'a ...

Pāloti 'o tali Lipooti 'A'ahi Fale Alea Vava'u 15

Sea Komiti Kakato: Fokotu'u pea poupou. Ko ia 'oku loto ke tali 'a e Lipooti 'a Vava'u 15, fakahā loto ki ai hiki hono nima.

Kalake Tēpile: Sea ‘oku loto ki ai ‘a Tevita Fatafehi Puloka, 'Uhila Moe Langi Fasi, Mateni Tapueluelu, 'Aisake Eke, Paula Piveni Piukala, Kapelieli Lanumata, Mo'ale 'Otunuku, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, 'Eiki Minisitā Fonua, 'Eiki Tokoni Palēmia ...

<002>

Taimi: 1535-1540

Kalake Tepile: ... ‘Eiki Tokoni Palēmia, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki, ‘Eiki Minisitā ‘o e MEIDECC, ‘Eiki Minisitā Ngoue, Vātau Mefi Hui, Vaea Taione, Dulcie Elaine Tei, ‘Eiki Nōpele Nuku, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana, ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō, ‘oku loto ki ai ‘a e toko 20.

Sea Komiti Kakato: Ko ia ‘oku ‘ikai ke loto ki ai fakahā mai he founga tatau hiki ho nima.

Kalake Tepile: ‘Ikai ha fakahā loto ki ai ‘Eiki Sea, mālō.

Lipooti ‘A’ahi Fale Alea Vava’u 14

Sea Komiti Kakato: Hou’eiki ko e lipooti ‘a Ha’apai, ‘a Vava’u 14 fakamolemole Hou’eiki, ‘oku ou lave’i pē ‘oku ‘ikai ke ‘i heni ‘a e Fakafofonga, ‘oku ‘osi me’a atu ki he fatongia, ka ko e Fakafofonga fo’ou eni ‘oku ou tui ‘oku fo’ou pē ‘a e Fakafofonga. Ka ko au pē ‘oku totonu ke u fakafofonga’i, ‘oku ou fokotu’u atu Hou’eiki ke tau tali mu’a.

Ka ‘oku ou fakamālō lahi ki he Fakafofonga ko eni mo e faka’apa’apa lahi kiate ia, ta’u ‘e 9 ‘a ‘ene ngāue fakataha mo e motu’a ni, ki he Vāhenga 14 pē ko e vāhenga motu, na’e fai ‘i he kākāivi mo e loto matu’aki hounga’ia mo’oni ki he kakai ‘o e fonua, pea mo e fakalukufua Hou’eiki. Pea ‘oku ou fokotu’u atu mu’a ke tau tali pē mu’a, he é.

Paula Piveni Piukala: Sea ‘oku ‘i ai pē ki’i *issue* ‘i he lipooti ko eni ‘oku ou fiema’u ke lave’i, he ko e lāunga mei he Vāhenga 14 ‘oku fekau’aki pea mo e *communication*, pe ‘e sai pē ke u ...

Sea Komiti Kakato: Peesi fiha ia. Kumi hake angé ...

Fokotu’u ke fakapaasi Lipooti ‘A’ahi Fale Alea Vahenga Vava’u 14

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Sea ‘atā tapu mo e Feitu’u na fakamolemole mo e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Komiti. Sea ‘oku fēfē ke tau tukuange mu’a ‘a e lipooti ko eni he ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha taha ke ne hanga ‘o fakamalanga’i ‘o fakatatau pea mo e founga angamaheni ke ki’i mā’ala’ala ange.

Ka ko e hā pē ha’o tu’utu’uni Sea, ka ki he motu’a ni ia ‘oku ...

Sea Komiti Kakato: Pea kia au ia ‘oku ou tui au ki ai he kapau na’e tonu ke u, ‘ikai ke u Sea ka u fakafofonga’i ‘a e ...

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Ko ia, ke toe ki’i mohetolo atu pē ia ki ‘amui ange Sea mālō.

Lord Tu’ivakanō: Sea kātaki fakamolemole pē Sea, ‘oku ‘i heni ‘a e Fakafofonga Vava’u 14, ‘oange mu’a ha faingamālie kae tuku pē ke ‘oange ha faingamālie ki ai, pē ko e hā pē ‘ene ki’i fo’i lea ‘e 3 pē 2 kae kehe ‘oku ne fakafofonga’i mai pē, pē ko e hā ha. (*ne pou pou’i*).

Fuofua me'a 'i Fale Alea Fakafofonga Fale Alea Vava'u 14 'o ne fokotu'u atu Lipooti 'A'ahi Fale Alea e vahenga ke tali

Mo'ale 'Otunuku: (Na'e fakahā 'aki 'a e faka'apa'apa 'a e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Alea, 'i he 'uluaki me'a 'a e Fakafofonga 'o Vava'u 14 'i he Fale Alea 'o Tonga 'aki 'enau pasipasi).

Tapu atu ki he Sea, pehē 'eku fakatapu ki he kau Mēmipa kotoa pē 'o e Komiti Kakato, fakamālō atu 'i he faingamālie kuo 'omai ma'a e motu'a ni, 'uluaki taimi eni ke u lava ai 'o fai atu 'a e ki'i fakahoha'a ko eni.

Ko u lave'i pē foki 'oku 'ilo'i pē 'e he kau Mēmipa na'e, ko e toki uike pē eni 'e taha 'ete lele mai 'a e motu'a ni ki he Fale ni, pea 'oku ou lave'i pē ki, 'a e ki'i lipooti ko eni na'e fai 'e he Fakafofonga kimu'á, faka'apa'apa lahi kiate ia koe'uhi he kuo hoko atu ki he fatongia kehe.

Koe'uhi ko e 'ikai kau 'a e motu'a ni ia 'i he 'a'ahi ko eni, ko u tui 'oku fakapotopoto pē ke fai ho'omou tu'utu'uni ki ai, koe'uhi na'a faifai ko u hanga 'o lohiaki'i 'a e Fale ni, te'eki ai ke 'osi ha'aku uike 'e taha mei heni. Ka ko u fokotu'u atu pē Sea mālō.

Sea Komiti Kakato: Fokotu'u pea poupu ko ia 'oku loto ke tali 'a e lipooti 'a Vava'u 14, fakahā loto ki ai he hiki ho nima.

Kalake Tepile: Sea 'oku loto ki ai 'a Sea 'oku loto ki ai 'a Tevita Fatafehi Puloka, 'Uhila mo e Langi Fasi, Māteni Tapueluelu, 'Aisake Valu Eke, Paula Piveni Piukala, Kapelieli Lanumata, Taniela Fusimālohi, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, 'Eiki Minisitā Fonua, 'Eiki Tokoni Palēmia, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, 'Eiki Minisitā *MEIDECC*, 'Eiki Minisitā Ngoue, Vaea Taione, Dulcie Elaine Tei, Vātau Mefi Hui, 'Eiki Nōpele Nuku, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana, 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō, Sea loto ki ai 'a e toko 20.

Sea Komiti Kakato: Ko ia 'oku 'ikai ke loto ki ai fakahā mai he founa tatau hiki ho nima.

Kalake Tepile: 'Oku 'ikai ha fakahā loto pehē 'Eiki Sea.

Lipooti 'A'ahi Fale Alea Vava'u 16

Sea Komiti Kakato: Mālō Hou'eiki, Vava'u 16, me'a mai.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea, kae pehē ki he Hou'eiki Mēmipa 'o e Komiti Kakato. Sea ko e ki'i lipooti ko eni ko e lipooti nounou pē Sea. Ka ko e ki'i puipuitu'a pē ko e tokolahi 'o e vāhenga ko eni ko e toko 5006, 'a ia koe pēseti 'e 98 ai ko e kakai Tonga, pēseti 'e 2 ko e kau hafekasi. Pea ko e ngaahi fāmili 'e 937. 'A ia ko e pēseti 'e 82 'o e fāmili 'e 937 ko eni 'oku nau nofo 'i honau 'api 'oku nau ma'u pē mo pule'i nautolu. Pēseti 'e 14, 'oku nau nofo 'i he ngaahi 'api 'ikai ha totongi, pea ko e pēseti leva 'e 3 ko e nofo 'i he ngaahi 'api 'oku 'i ai 'enau *mortgage*, pē 'oku nau nō. Ko e pēseti pē 'e 0.1 'oku nau nofo *rent* 'i he 'i he vāhenga ko eni.

Ko e ma'u'anga pa'anga 'a e vāhenga ko eni ko e pēseti 'e 1 mei he penisoni mei ha ngāue, pēseti 'e 2 ma'u mei he ngaahi pisinisi, pēseti 'e ...

<002>

Taimi: 1540-1545

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: ...Fakatau atu e fua 'enau ngoue hangē ko e koloa, ko e

ngoue ngāue fakamea'a mo e toutai peseti 'e 19 ko e ngaahi vāhenga mei he ngāue fakapule'anga mo e ngaahi ngāue pe peseti 'e 52 nau ma'u mo'ui pea mei he *remittances* pe ko e pa'anga hū mai tokoni mai honau ngaahi fāmili mei muli pea 'ikai ke 'i ai ha fakamatala ki he peseti 'e 3.

Ngaahi fiema'u vivili Vava'u 14

Sea te u ha'u hangatonu pe mu'a 'a e motu'a ni ki he ngaahi fiema'u vivili ko e halaapule'anga ai e fakamālō ki he 'Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Lalahi 'a e tokoni 'oku fakahoko ki he vāhenga ko eni 'i hono tanu e ngaahi hala, pea na'e 'i ai pe *project* 'a e *World Bank* na'e fakalele 'i he vāhenga ko eni na'e talu hono *approve* mai mei he 2019 na'e fakahoko mai he 'oku fakamālō mahino pe ki he vāhenga pea mo e kakai 'i he tu'unga 'oku 'i ai 'a e Pule'anga mo e ivi fakapa'anga he 'ikai malava ke tanu faka'angataha'i e hala. Pea 'oku 'i ai e ngaahi hala lahi tautautefito ki he ngaahi hala ngoue mo e hala pe 'i kolo 'oku lava he Pule'anga 'o tokoni mai ai. Pea 'oku fai 'a e fakamālō ki he Pangikē 'a Māmani kae pehē ki he Pule'anga fekau'aki mo e ngāue ki he hala.

Ma'u'anga vai

Ko e ma'u'anga vai Sea ko e kau ia he ngaahi me'a 'oku 'ohake he ngaahi 'a'ahi tatau pe ngaahi kolo ko eni 'e 12 fakakātoa 'o e vāhenga Vava'u 16. 'A ia ko e ngaahi fiema'u vivili ia ki he vai ia 'oku fehangahangai mo e kakai e vāhenga ni ko e 'ikai ke 'i ai ha loli vili vai. Pea 'oku mau lolotonga fakaongongo ki he Poate Vai na'e pehē 'oku 'i ai e loli vili vai ke 'oange mei Ha'apai pea ko e taha na'e 'ave talu e 'osi ko eni 'a e sunami pea ko e a'u ki he 'aho ni 'oku mau kei fakaongoongo ki ai, tukukehe ange 'a e ngaahi kole tokoni 'oku fakahoko he motu'a ni ki he ngaahi kautaha tokoni hangē ko e Pule'anga Siapani ke tokoni ki he ngaahi vai 'a e ma'u'anga vai 'a e ngaahi kolo ki he vāhenga ni pea 'oku lolotonga fakahoko pe ngāue ki ai hangē ko e kolo ko eni ko Mataika 'oku lolotonga fai e ngāue ki ai.

Tufa tangikē vai 'a e Pule'anga 'oku fakamālō ki he Potungāue *MEIDECC* ngaahi savea na'e fakahoko 'e he kau 'ofisakolo neongo na'e 'i ai e ki'i fehulunaki pe ai ka 'oku fakafiemālie 'a e tu'unga 'oku 'i ai 'a e tufa ko eni, ka 'oku 'i ai pe faka'amu ke fakakakato ange. Fakamālō ki he ngaahi tokoni fekau'aki mo e polokalama 'a e Pule'anga 'i he malumalu 'o e Falepa'anga ki he ngaahi maamahala 'o fakakakato mai ai 'a e ngaahi kolo 'o e vāhenga ni neongo 'oku kei fiema'u ka 'oku mahino pe kiate kimautolu 'a e fakahokohoko mo e 'ikai ha naunau he polokalama ko ia he taimi ni, ka 'oku mau faka'amanaki lelei pe 'e hoko atu 'e kei fakahoko ha tokoni mai ki ai.

Kakai fefine

Ko hono fakaivia 'a e ngaahi kulupu fakalalakaka 'a e kakai fefine 'oku fakafou pe 'i he motu'a ni 'a e kole ki he ngaahi kautaha tokoni pea 'oku tokoni mai ai 'a e polokalama tokoni 'a 'Aositelēlia ki he Potungāue ki Muli 'a 'Aositelēlia ko e Pule'anga Siana 'oku nau tokoni hono fakaivia 'i he fanga ki'i *project* 'o kau ai 'a e me'angāue kau ai 'a e fanga ki'i fale ke fakahoko ai 'enau ngaahi ngāue fakamea'a mo e ngaahi tokoni pehē.

Feliuliuaki e 'ea

Feliuliuaki 'a 'ea 'a ia 'oku kau ia he 'isiu lahi 'oku fehangahangai pea mo e vāhenga ko eni tautautefito ki he Hahake 'o Vava'u. 'A ia 'oku hoko ai 'a e palopalema lahi ki he feinga ke toe fakafo'ou pe ko e fai ha ngāue ki he mate 'a e tahi toafa pe ko e potutahi ko eni 'i he

matāfanga Tu'anekivalu, Ha'alaufuli pea mo Ta'anea kau mai ki ai mo Tukulalo, Koloa mo Hōleva. Pea na'e lava atu 'a e motu'a ni mo e timi 'a'ahi ki ai, ka 'oku fai e 'amanaki e fai e fengāue'aki pea mo e Potungāue *MEIDECC* ke fai ha ngāue ki he palopalema ko eni 'oku fehanga'angai. Ko e tui ko ē 'a e kau fakatotolo kapau he 'ikai ke fai ha ngāue ki ai 'e hoko 'o mate 'aupito pe me'amo'ui ia he potu tahi ni pea 'e tupu ai e tongo pea 'e hoko ia ko ha *swamp* pe ko ha ano nai 'i hono fakatonulea fakatonga. 'A ia 'oku 'i ai e hoha'a ki ai 'a e kakai 'o e vāhenga ni.

Ako

'Oku 'i ai pe ki'i polokalama ako sikolasipi 'oku tokoni ki ai 'a e vāhenga ni pea 'oku 'ikai ke u'u lahi fēfē ia 'oku tipeni pe ia mei he ngaahi fiema'u vivili.

Polisi fakakolo

Ko e polisi fakakolo 'oku lele pe 'i he ngaahi vāhenga pea 'oku 'i ai 'a e ngaahi feitu'u kuo kamata ke tāmātemate hifo hili 'osi ko eni 'a e Koviti-19. Ka 'oku 'i ai 'a e ngaahi feitu'u 'o hangē ko e polisi fakakolo he tafa'aki ki he vaheloto 'o Vava'u 16 'o hangē ko eni ko Leimātu'a 'oku fiema'u ke toe fakaivāia ko hono 'uhinga ko e lahi 'a e holongā ange 'a e Vava'u kotoa ki he ma'u kavamālohi 'i he 'elia ki he mala'evakapuna 'o Vava'u kae pehē ki he ngaahi mātanga na'e fokotu'u he Takimamata fai pe ngāue ki ai ke fakaivāia 'a e polisi fakakolo.

Lao e Sapate

Na'e 'i ai e hoha'a ki he Lao e Sapate mei he vāhenga hahake ko eni 'o Vava'u kae tautautefito eni ki he kau muli 'oku nau 'ahia 'a e ngaahi matāfanga 'i he 'aho Sapate pea 'oku lolotonga fai pe 'a e ngāue ki ai 'a e kau 'ofisakolo mo e Potungāue Polisi.

Vaka toutai

Ko e tokoni ki he ngaahi vaka toutai na'e fakahoko e kole pea ma'u e vaka toutai 'e ua fakapa'anga pe ia e kole na'e fakahoko he motu'a ni ki he *Embassy* 'a Siaina 'o ma'u mei ai...

<003>

Taimi : 1545-1550

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : ... 'i ai e vaka 'e 2 ke tokoni ki he ngaahi *SMA* pea na'e ma'u 'a e vaka 'e 2 ma'a e kolo ko eni ongo kulupu 'e 2 'i Leimātu'a, 'oku ai e vaka 'e taha 'oku teu foaki ma'a Holeva. Pea na'e lolotonga kole ki he Pule'angá e vaka 'e 2 ke tokoni ki he *SMA* pea mo e ma'u'anga me'atokoni 'a e kolo ko Ta'anea, pea pehē ki Koloa 'i he matāfanga pē ko eni e potutahi fakahahake e Vāhenga 16.

Senita Mo'ui/'Api Polisi & Tāmāte Afi

Ko e, lolotonga fakahoko foki pea mo e ngāue ke fokotu'u e Senitā Mo'ui kae pehē ki he 'Api Polisi mo e Tāmāte Afi 'i he vāhenga ko eni, 'a ia ko e fengāue'aki ia pea mo e Pule'angá pea 'oku 'amanaki ke tu'u 'i Leimātu'a. Kuo 'osi *secure* 'a e pa'anga tokoni 'i he ngaahi polokalama tokoni 'a e Pule'angá ki ai, pea 'oku ai 'a e fakamālō ki he Potungāue Mo'ui Minisitā Mo'ui kae pehē ki he Potungāue Polisi mo e Tāmāte Afi 'i he *project* ko eni. Na'e

‘osi lele foki pea fakakakato ‘i Tongatapu ni, ka ko ‘ene ‘unu ange eni ki Vava’ú pea ‘oku ai ‘a e ‘amanaki lelei ki ai.

Seniti ma’u he foki mai mei he polokalama toli fo’i ‘akau

‘Oku ai ‘a e hoha’a lahi ‘a e kakai e vāhenga ni ki he polokalama toli fo’i’akau, tautautefito ki he *superannuation* pē ko e ‘eke ‘enau *super* pē ko ‘enau pa’anga ‘oku totonu ke ma’u he’enau foki mai, ke toe fai ha ngāue ki ai ‘a e Pule’angá pea mo e Potungāue ki he Ngaahi Ngāue Fakalotonuá pea ‘oku fai ‘a e fetalanoa’aki. ‘A ia ko e me’a ‘oku mahino maí ko e kehekehe ‘a e ngaahi hingoa kuo lēkooti ‘i he’enau ō ‘i he paasipooti pea nau folau atu mo ia pea ō ia ‘o ngāue’aki ‘a e ngaahi hingoa kehe ia ‘i ‘Aositelēlia ‘i he’enau kau atu ki he polokalama toli ‘o fai ai ‘a e fetō’aki.

Polokalama tufa moa

Hoha’a mai ‘a e kāinga ni ki he polokalama tufa moa ‘a e Potungāue Ngoué pea ‘oku ou fakamālō ki he 'Eiki Minisitā Ngoué ‘a e kau mai ‘a e ni’ihi ‘o e vāhenga ni mo e ngaahi koló ki he polokalama ko eni.

Holo fakakolo

Holo fakakolo, kau ia he kaveinga na’e fai ‘a e tokanga lahi ki ai, ka na’e lava ‘a e tokoni ki hono fakapa’anga ‘e he Pule’angá ‘a e kongá ‘o e holo fakakolo ‘o Feletoa ‘i Vava’u, na’e tokoni ai ‘a e Pule’anga meimei pa’anga ‘e 3 kilu ke fakakato ‘a e polokalama ko eni. Pea ‘oku pehē ko e anga ko ia ‘o e tuí ko e holo fakakolo faka’ofa’ofa taha eni ‘i Vava’u kuo fakanaunau’i, pea ‘i ai mo hono ngaahi.. ‘i ai e peito pea ‘i ai mo e ngaahi naunau ai ‘e tuha ke hoko ha fakatamaki fakaenatula pea hola ki ai e kakai e fonua.

Ko e tokoni tatau kuo fakahoko ki he fakakolo ‘o Holonga ‘i Vava’u ‘a e Pule’angá ‘i he fengāue’aki pea mo e *MORDI*. Na’e fakahoko hono kole ki he Pule’anga ke fakakakato ko e ‘uhinga ko e *project* ko eni. Na’e talu hono fokotu’u mai pē mei mu’a ‘oku ‘amanaki ke fakahoko e ngāue ki ai, ‘i ha taimi vave mai.

Poloseki fakatakimamata

Ngaahi *project* faka-takimamatá ‘oku ai e ngaahi mātanga ‘i he vāhenga ni na’e tokoni ki ai ‘a e Potungāue Takimamata. Fakamālō ki he 'Eiki Minisitā Takimamata Mālōlō ‘i he tokoni lahi ko eni pea ‘oku teuteu ai pea faka’ofa’ofa ka ‘oku toe mai ‘a e ngaahi tafa’aki ‘oku lolotonga fai ‘a e ngāue ki ai na’a lava ha tokoni ke fakakakato.

Kelekele

Na’e ‘i ai e kole mei he kongá e ngaahi tofi’a e Pule’angá pē ‘e lava ke toe fakalahi ‘a e kelekele ‘i he ngaahi kolo hangē ko Ha’akio, ko e ‘uhingá tokua ‘oku tokolahi ‘a e tupu ‘a e kakai, ka ‘oku fiema’u ke toe fakalahi ange ke tofi kolo ha kongá, ka ‘oku fakafoki pē ‘a e kole ko iá ki he Potungāue Savea mo e 'Eiki Minisitā ke fai ha’ane me’a ki ai.

Ngoue

Pea ko e ngoué ‘oku ‘i ai e tokoni ‘a e Pule’anga ki he ngoué pea ‘oku ‘ikai ko e tokoni pē eni ki he Vāhenga 16 fakafou he Potungāue Fefakatau’aki mo e Fakalalakaka Faka’ekonōmika ‘i hono fakaivia ‘o e kau ngoué mo e kau pisinisi. Tokoni ke lavemonū ai e Vava’u 16 ‘i hono fakaivia pē ko hono totongi ‘e he Pule’angá ‘a hono *export* atu pē ko hono feleti ‘a ‘enau ngoué

ki tu'apule'anga, kau ai hono feleti *local* mei Ha'apai 'Eua pea mo Niua mai ki Tongatapu ni. Pea kau ai mo hono fakavia fakame'angāue 'o kau ai 'a e ngaahi misini ki he ngāue ki tōkanga ngaahi misini tuki kava, kau ai mo e ngaahi *project* kehekehe 'a ia kuo 'osi lavemonū ai 'a e ngaahi vahefonua. Kae hangē ko Vava'u pea mo 'Eua, pea ko e fokotu'utu'u ki he kaha'ú ke hoko mai ko Niua pea mo Ha'apai.

'A ia 'oku meimei ko e ngaahi kaveinga lalahi pē eni 'Eiki Sea kae pehē ki he Hou'eiki Mēmipa 'o e Kōmiti Kakatō na'e fai ki ai 'a e ngāue. Ka ko u fie fakamahino pē heni hangē ko e me'a na'e 'ohake 'e he 'Eiki Sea 'o e Fale Aleá 'oku malumalu ai 'a e Potungāue 'Atita, na'e kau foki 'a e Vava'u 16 'i he lisi 'o e ngaahi vāhenga na'e pehē na'e 'ikai ke nau muimui pau ki he tu'utu'uni 'a e Potungāue 'Atita. Ko u fie fakahoko pē heni, ko e taimi ko ia na'e fakahoko mai ai 'e he 'Atita mo hono taimi te'eki ke kakato 'a e ngāue na'e fakahoko ki ai, pea na'e 'osi lava ke fakama'opo'opo kotoa 'a e ngaahi fiema'u 'a e 'Atitá 'o fakahoko ki he Potungāue.

Pa'anga fakavāhenga mei Fale Alea

Ko e vahe ko ia 'o e pa'anga faka-Fale Alea 'a e vāhenga ni 'oku kehe 'oku vahevahe tatau pē ki he ngaahi vāhenga, pea fakalele 'e he ngaahi kolo takitaha 'enau ngaahi *project* pea toki lipooti. Ko e tōnounou ko ia na'e 'uhinga ki ai 'a e lipooti 'a e 'Atitá, ko e tōnounou 'i hono lipooti mai 'e he kau 'Ofisakolo pea mo e ...

<004>

Taimi: 1550-1555

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: ... ngaahi kulupu 'i he ngaahi kolo 'a 'enau ngāue'aki 'a e pa'anga ka ko hono tufaki ko ē pa'anga na'e vahevahe 'o fakatatau ki he tokolahi 'o e kolo pea na'e 'i ai pē fo'i *baseline* pē ko e fo'i *amount* na'e vahe'i ke nau tatau ai pea toki fika'i leva 'a e 'a e kehekehe 'o fakatatau ki he tokolahi.

Ka ko e tōnounou 'i he 'enau lipooti mai he ngaahi kulupu fakakolo mo e kau 'Ofisakolo 'enau fakamole na'e fai ki he pa'anga ko ia. Pea kuo 'osi fakakakato mai ia ki he 'Atita kae pehē ki he 'Eiki Sea 'o e Fale Alea. Pea ko u tui ko e na'e pehē kātoa pē 'a e ngaahi 'a e ngaahi ...

Sea Komiti Kakato: Toe miniti 'e ua.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Na'e pehē kātoa pē 'a e ngaahi vāhenga ka ko e fie fakamahino pē ki he, 'oku 'i ai e hoha'a lahi mai ki ai 'a e 'a e kakai 'o e vāhenga ni pea mo e kau 'Ofisakolo. Makehe pē mei ai 'oku ai 'a e fakamālō lahi atu ki he 'Eiki Sea 'o e Fale Alea 'i he poupu pea mo e tokoni ki he vāhenga ko eni 'i he tafa'aki fale'i fakatekinikale 'oku 'omai 'e he kau ngāue 'a e 'Ofisi e Fale Alea mo e 'Eiki Sea 'i hono teuteu'i e kau ngāue 'i he 'ofisi ko eni e vāhenga ni kae pehē ki he ngaahi tokoni lahi 'oku 'omai mei he Pule'anga mo e ngaahi kautaha tokoni.

Ko e pa'anga ko eni 'e 350000 pē ko e 400000 'oku vahe'i mai ki he Vāhenga Vava'u 16 'oku si'isi'i ia ki he ngaahi fiema'u vivili ko ē 'a e kakai. Pea 'oku mau ngāue'i pē 'o tufa pea mo e ngaahi *project* 'o ngāue'i 'aki ka ko e lahi taha 'a e tokoni ia ki he Vāhenga Vava'u 16 'oku fakafou pē he kole 'oku fakahoko 'e he Fakafofonga.

Sea Komiti Kakato: Toe miniti 'e taha.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Fengāue'aki mo e ngaahi kautaha tokoni kae pehē ki he Pule'anga pea mo e Fale Alea 'o Tonga ko ia 'oku pehē 'a e 'oatu 'a e ki'i lipooti ko eni mo e

fakafofonga atu e kāinga Vava'u 16 'a e fakafofonga 'a e fakamālō atu 'Eiki Sea kae pehē ki he Pule'anga pea mo e ngaahi kautaha tokoni mei he ngaahi *Embassy* Siaina, 'Aositelēlia kae pehē ki Pilitānia pea mo Nu'usila 'a e ngaahi tokoni 'oku lavemonū ai 'a e Vāhenga Fili Vava'u 16 mālō 'Eiki Sea ko e fokotu'u atu ai pē e ki'i lipooti ko eni.

Sea Komiti Kakato: Fokotu'u pea pou pou, 'io 'Eua 11 me'a mai.

Kole fakama'ala'ala 'Eua 11 fekau'aki mo e pa'anga tokoni mei he Pule'anga ki he langa fale hufanga

Taniela Fusimālohi: Sea ko u, 'oku ou fanongo ki he fakamatala 'a e Minisitā na'e 'i ai e pa'anga 'e 300000 kilu na'e 'oange he Pule'anga ke langa 'aki 'a e holo 'i he taha e ngaahi kolo ko eni hono vāhenga. Ka ko e me'a eni 'oku ha'u ka au Sea he koe'uhí 'oku 'osi ha'u ia 'i he ngaahi *budget statement* 'a e fo'i lea ko eni ko e fale hūfanga pea ko 'eku anga 'eku fakakaukau mu'a ke 'oku lolotonga fai foki he ngaahi vāhenga e tokoni ki he ngaahi holo fakakolo ke fakamāmālohi ange kau ai e Vahefonua 'Eua he ngaahi kolo lahi ke lava 'a e holo tatau pē 'o fai e hola ki ai kuo mau he taimi 'oku tō ai ha fakatamaki.

Ka ko e anga 'eku sio koe'uhí kuo ko e kole pē ki he 'Eiki Minisitā Pa'anga pea pehē foki ki he *MOI* Minisitā *MOI* kapau ko ha fo'i sino'i pa'anga ē 'e lava ke 'alu nai ki he ngaahi kolo ko ē 'oku kei hala ha holo kae liliu 'a e fakalea ko e fale hūfanga 'oku 'ai ke langa he koe'uhí ko 'Eua ia 'oku toe kolo ia 'e ono 'oku 'ikai ke 'i ai ha me'a ia ai ke hola ki ai e kakai kau ai 'a 'Ohonua na'e 'i ai e kole he lipooti ke 'i ai ha kongā 'api ke ai ha'anau fale hūfanga mo ha mala'e fakakolo. Kau ai mo e kolo ko ē ko Pangai ko 'Esia, Tongmama'o, Futu pea mo Tufuvai. Ka ko e anga pē 'a e 'a e, 'ai ange Minisitā pē na'e anga fēfē hono ma'u e seniti ko eni na ko ha me'a eni ke 'inasi ai e ngaahi kolo 'oku 'ikai ke 'i ai ha holo he 'ikai pē toe lava nautolu 'o langa ha holo. Tatau ai pē pē ko e kole ki he *MORDI* ka ko e 'ai pē ke fakama'ala'ala mai ange ...

Polokalama Fale Hufanga 'a e Pule'anga 'i he fengāue'aki mo e Kautaha

Mordi

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: 'E Sea ko e ko e tali nounou ki ai ko e ongo kolo ko eni mahalo 'oku mea'i pē he Feitu'u na na'e 'osi tali ia 'i he Polokalama Fale Hūfanga ko ē 'a e Pule'anga. Pea ko e fale hūfanga foki 'e taha 'i he patiseti ko ē ki ai 'a e 'a e Pule'anga 'i he polokalama ko eni na'e fe'unga mo e 380000 na'e fili leva 'a e ongo kolo ko eni ke nau fengāue'aki mo e *MORDI* 'a ia ko e patiseti ia ko ē ki he ngaahi holo fengāue'aki ko ē mo e *MORDI* 'oku nofo ia he taha miliona tupu. Ko e 'omai pē honau 'inasi ko ē na'e 'osi tali 'e he Pule'anga ki mu'a ke fai 'aki ko ē 'enau langa holo fakakolo pea na'e 'osi tanu pou. Pea 'osi fai hono, hono tanupou ke 'omai pē 'o tokoni mai ki he'enau sino'i pa'anga 'a ia na'e feinga'i 'e he kolo takitaha pea mo e fengāue'aki mo e *MORDI* kae fakakakato 'a e patiseti ko ia. 'A ia kuo 'osi lava ai ko ē e holo ko ē 'o Feletoa na'e fe'unga ia mo e taha miliona tupu. Pea ko e holo tatau pē 'o Holonga 'a ia 'oku 'amanaki ke langa 'i he fengāue'aki mo e *MORDI* 'i he patiseti tatau ko e tokoni pē ka na'e 'osi *commit* e pa'anga ko ia ia 'i he polokalama ko eni mālō 'Eiki Sea.

Fokotu'u 'Eua 11 ki he Pule'anga ki ha tokoni 300000 ke fakahū mai he Patiseti ko e sino'i pa'anga kamata ke langa holo fakakolo

Taniela Fusimālohi: Sea ko 'eku 'uhinga foki ia kapau ko ia pē fēfē ke mai mu'a ha tokoni 'a e Pule'anga ki he ngaahi kolo pehe ni hangē ko e kolo 'e ono ko eni 'oku ou talanoa ki ai 'i

‘Eua ki he fo’i sino’i pa’anga kamata ia ka nau toki kumi e toenga mei he ngaahi kautaha tokoni he ko ‘eku ma’u ‘oku tonu ‘ene pehē ‘oku ofi pē ia he taha miliona ka langa ki he *standard* ko ē ko ē ‘o e fale hūfanga. Ka ko e ‘osi foki ia ‘a e fakatamaki ia ‘oku foki pē e fale ...

<005>

Taimi: 1555 – 1605

Taniela Fusimālohi: ... Pe ia ke ngāue’aki ‘e he koló ki he ngaahi me’a kehekehe ka ko e mā’olunga tahá ko ‘ene a’u ki he fale hūfanga ‘okú ne matu’uaki ‘e tō mai ha fakatamaki. Ka ko e ange pe ‘o e fokotu’ú Sea ki he Pule’angá. Kapau ko ha fo’i poloseki, ke ‘ai ā mu’a ke fakahū atu ha ngaahi kolo meí he ngaahi vāhengá hangē ko e kolo ‘e 6 ko eni ‘oku ou talanoa atu ki aí.

Ke ‘omai mu’a ha’anau tīpositi taki 300000 ka nau toki ngāue nautolu ai mo e *MORDI* mo e *UNDP* mo e *ADB* mo e hā fua e ngaahi me’a ko iá ke, ko ia. Ko e hā e ngaahi kautaha tokoni ko ē te nau lava ‘o tokoni ki ha ngaahi me’a pehé ni. Kae mai ange ha taki 300000 ‘a e ngaahi feitu’u ko ení, toki ō nautolu ia mo mautolu, *fund raise* ‘i Nu’usila, ‘Amelika ko Pilitānia, ko Nu’usila, ko ‘Aositelēlia. Mau ō mautolu ‘o kumi ‘a e 500000 ko ē ‘oku toé ke fai’aki e ngāue ko ení. Ke fai mo e *MORDI* pe ‘ikai, ka ko e fo’i fakava’e lelei ia Sea fai atu ki ai ‘a e fakatangí he ko ē ‘oku ‘osi mai pe ia he *budget statement* ko eni ‘a e Minisitā ko ē ki he *MOI*. Pe ko e hā e lau ki ai ‘a e Minisitā ko ē e *MOI* he koe’uhí na’á ne *propose* mai pē.

Ka ‘oku ou tui Sea ko e fo’i fokotu’u ko ē ke ‘ai mai mu’a. ‘Ai mai he patiseti ko eni ‘oku hoko maí, faka’ofa e ngaahi kolo ia ko ení he ‘oku kau ai e kakai ko u fakafuofua pe ko e toko ...

‘Eiki Palēmia: Tuku mu’a Sea ke u ki’i tokoni atu pē na’a mahino ange. Sea ko e, ‘oku ‘ikai ke ‘ai ha holo he kolo kotoa pē Sea. Kapau leva ‘oku ‘i ai ha holo pe ia he kolo ko iá pea *renovate* ke ne ma’u ha toe ‘i ai ha *bathroom* pe ko ha me’a fakafiēmālie pe ko e fa’ahinga pehē. Kapau leva ‘oku mahino atu ki ai ‘oku ‘ikai ha holo ia pea lava leva ‘o sio ki ai. Ka ‘oku ‘ikai ke pehē ‘e ia ‘oku *entitle* ‘a e kolo kotoa pē ke ‘oange ha’anau pa’anga ‘e 100000 Sea mālō.

Vātau Hui: Sea

Taniela Fusimālohi: ‘Io ‘oku fakamālō au ia ki ai Sea ko ‘eku ‘uhingá pe ia. He ko e ngaahi kolo ko ē ‘oku kei halá pea ‘ai mu’a ki’i fo’i me’a ko ení. Ko e ngaahi kolo ko ē ‘oku ‘osi pe holó ia ‘oku tokoni mautolu he pa’anga fakavāhengá ki hono *renovate* ke fefeka ange, ha’i mo fakamatapā fo’ou. Ka ko e ‘uhinga ia ko ē ki he ki’i seniti ko eni ko ē he pa’anga fakavāhengá hangē ko e me’a e Minisitā. ‘Oku ‘ikai ke fe’unga ia ke fai kotoa’aki e ngaahi fiema’u e kakaí. Ka ko e fo’i fiema’u lahi ē kapau ‘oku pehē ‘e he ‘Eiki Palēmiá ‘a ia ko e 300000 ko ē na’e ‘oange ko ē na’e ‘oange ko ē ki he Minisitā ko ē. ‘A ia ko e ngaahi kolo eni ia ‘e 2 ‘oku kei halá, kolo pe ia ‘e 6 ‘oku ‘osi e 10 ia.

‘Oku ‘i ai e ngaahi holo hē te mau ngāue mautolu ki ai. Ka ko e anga ia e tangi atu ko ē koe’uhí na’a tō mai ha fakatamaki ‘oku kovi ange ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha me’a ia ke hola ki ai e kau, fa’ahinga ‘oku kovi honau ‘apí. Pea ko e anga ia ‘a e fokotu’ú Sea, kapau ‘e patiseti hokó ‘oku hā mai ai ha me’a pehé ni Sea

Sea Komiti Kakato: Ko e mahino kiāte au ho’o me’a maí 10 kuo lava, toe pe 2. Ka holo ‘a ‘Eua ki he 10 ko ení ‘e kei si’isi’i pe ‘a ‘Eua ia, kei fu’u lahi pe holó ia.

Taniela Fusimālohi: Sea ko e ngaahi, ‘oku ou tui ‘oku a’u pe kakai ia ‘i he kolo ‘e 6 ko eni ki he 1 afe tupu. ‘Ikai ke nau hao kātoa nautolu he fanga ki’i holo iiki ko ē ‘oku lolotonga tu’u he taimi ní. Fanga ki’i holo iiki ‘aupito ia pea ko e toileti ia hangē ko e fakatapu ‘oku ‘ikai ke hanga mai ia ki loto ‘oku tu’u ia ‘i tu’a.

‘Eiki Palēmia: Ki’i fakatonutonu pe Sea, kātaki pe Fakafofonga ko e ‘uhinga ‘o e holo ko eni ke tokonia he taimi ‘oku ‘i ai ha fakatamakí kia kinautolu ‘oku fiema’u ke nau hola ki ha fale ‘oku lelei angé. Lahi pe ngaahi fāmili ia ‘oku sai fe’unga pe honau ‘apí ‘o nautolu. Ko e ‘uhinga pe ia ‘oku pehē tahá ko ‘ene hoko pe ha me’á ‘e lele kātoa e koló ki ai. Pea hangē ko ho me’á Sea kapau, ‘oku ‘ikai hano maumau ka te ‘alu alu atu ki he holo ko ena ‘i he kolo kaungā’apí. Ka ‘oku hangē eni ‘ai eni ia ha me’a ‘oku ‘i ai ‘emau holo, ‘oku ‘i ai ‘emau holo. Tau ‘ai pe ke mahino pe ‘a ‘etau ngata’angá, mālō.

Sea Komiti Kakato: Sai pe Palēmia, ‘ai pe ke mou

Vātau Hui: Sea ki’i hao atu mu’a Sea

Taniela Fusimālohi: Sea ka u ki’i faka’osi atu pe au ia, koe’uhí kuo mau ‘osi ma’u ‘emautolu e sitetisitika ko ē ka ‘alu ‘a e kakai ‘o mālōlō

Vātau Hui: Ko e ‘uhingá Sea ke u hao atu ai pe he ‘isiu ko ena ‘oku lolotonga fakamalanga aí kae toki hoko atu ‘ene

Sea Komiti Kakato: ‘Oku ‘osi mahino ka au ‘a ‘Eua 11 ia ‘a ho’o fiema’ú pea hangē ko e me’a ko ē ‘oku me’a ki ai e Minisitā, ke ‘i ai ha tokoni ki he ngaahi holó. Pea kapau ‘oku fiema’u ‘e ia ha holo fo’ou malava pe, sai tahá ia.

Taniela Fusimālohi: Ko ia he ko e ‘uhingá he kuo ‘osi

Sea Komiti Kakato: Ko ho vilita’e’unua ko ē ke u toe, ‘oku ‘ikai ha pa’anga ia ‘ia au. Ko ena ‘oku nau fanongo mai ki he me’a ko ē ‘oku fiema’ú.

Taniela Fusimālohi: Ka ko ‘eku ‘ai pe ‘aku ia ko e poini ko ē ‘a e ‘Eiki Palēmiá ki he me’á, ‘osi hanga ‘emautolu ‘o ‘ai e fiká ‘o maau. Ko e koló ko ē te nau hola ki hē

Sea Komiti Kakato: Ko ena kuo ‘osi ongo atu he ko ena ‘oku nau me’a mai pe ko ē. ‘Oku ‘ikai ke nau me’a ‘i tu’afale ‘oku nau me’a pe ‘i loto fale.

Taniela Fusimālohi: Kae kehe Sea ko e ‘ai pe eni ke tau fanongo kātoa pe ki ai. Ke tau kaungā fakamo’oni he ‘ao ‘o Sihova na’e ‘osi fai pe hotau fatongia ko e tala ‘a e fiema’ú, hangē ko e ‘io mo e ‘ikai ‘oku sai pe ia.

Sea Komiti Kakato: ‘Oua ‘e koe ‘Eua 11, me’a e Feitu’u na ia ki he Folofola ē

Taniela Fusimālohi: ‘Io, tau fua kolosi pe ke a’u hangē ko e himí, ko e kalauní ē ‘oku hā mei hē, tau lova pe ki ai. Pea tuku pe ki he ‘Eiki Palēmiá pea mo ‘ene timí

Sea Komiti Kakato: Fokotu’u pea pou pou

Mo’ale Finau: Fakamolemole Sea ha’aku ki’i miniti ‘e 1

Vātau Hui: Sea lava ke u ki’i hao atu mu’a Sea, hao atu ai pe e ki’i

Sea Komiti Kakato: Ko ‘etau Tohi Tu’utu’uni kapau te mo tu’u lōua ki ‘olunga te u ‘ai e fakapotopoto tahá. Te u ‘oange kia 17 ko e toki si’i me’a mai eni he ‘ahó ni kakato. Talu ‘ene me’a mai ‘aneuhu ko ‘ene toki me’a ē, me’a mai koe 17.

Vātau Hui: Sea ko e me’a foki he ‘oku meimei me’a pe Feitu’una ia ki he tafa’aki ko ē. ‘Ikai pe ke ke fa’a me’a mai, ko e tu’o fiha ē si’i feinga hake.

Sea Komiti Kakato: Me’a he ‘okú ke fa’a nofo hē, ko u pehē pe ‘e au ko e Fakafofonga Kakaí. Ko e pehē ko e kau Hou’eiki Nōpelé, ka ko u toki vakai atu ko e Feitu’u na ‘okú ke me’a mai aí, ka ke me’a mai.

Kole na’a lava fakakau atu Pule’anga langa fale hufanga ‘e 2 ma’a e kainga Niuu honau kongá ‘api ‘i Havelu

Vātau Hui: Sea, mālō e ma’u faingamālie Sea. Ko u fiefia lahi ‘i he līpooti faka’ofa’ofa ‘oku ‘omai ‘e Vava’u 16. Ka ko u fie lave atu ai pē Sea ‘i he me’a ko ē na’e fakahoha’a hake ki ai ‘a ‘Eua 11. Koe’uhí ko e fekau’aki pea mo e langa holo ko eni he \$380000. Ko e ‘uhinga foki e holó koe’uhí ke hola ki ai. Mahalo Sea ‘e ki’i sai ange ‘emau langa holó he ‘oku ‘osi ‘i ai homau ki’i kongá ‘api ‘i Tongá ni.

‘Oku ‘i ai e holo ‘oku ‘osi langa ‘i he kongá ‘api ko ē ‘o Niuatoputapu pea ‘oku si’i tānaki lōua pe ongo kāinga ki ai. Ka ko e anga pe e fakatangitangi ‘a e motu’á ni, ‘oku ‘i ai e kongá ‘api ‘a Niuafō’ou ko e pole 30 ‘e 3. Na’a mau folau atu ‘o ō fai e ki’i feinga pa’anga Sea pea si’i pekia ai e motu’a Fakafofonga Pule’anga tapu ange mo ia, ‘i ‘Aositelēlia. Ko e ‘atunga foki ia e feingá Sea pea mau ō mai, meimei ‘ai e ki’i fakamole e ki’i seniti na’e ma’ú ‘o si’i feinga’i’aki ‘a e pekia ko ení.

Kae kehe Sea ko e ‘uhinga ‘a e fakahoha’a ‘a e motu’á ni na’a si’i kau ai e kāinga ‘o Niuafō’ou, honau ki’i kongá ‘api ko eni ‘i Havelú. Ke si’i langa ai ha holo na ‘ilo angé kuo hoko ha fakatamaki pea hola ki ai e kāinga Niuafō’ou. Sea ko hono mo’oní ‘oku lahi ange pe ‘a e ‘ikai ke nau, ‘oku nau ki’i mama’o meí he ‘api Niuá koe’uhí, tala pe foki ‘e Niuatoputapu ia ko honau ‘api. Pea ‘oku hangē ‘oku ki’i fakamama’o ai e kau Niuafō’ou pea ‘oku ou tui Sea ko e, ka lava e holo ko ení hangehangē ‘oku fakaangaanga e Konifelenisi ko ení ke folau maí ke nau ha’u ke ngāue’aki homau holó.

Pea ka omi lōua ‘a Niuafō’ou mo Niuatoputapu ki ai mahalo ‘e fu’u tokolahi. Ka ko e anga ia e fakahoha’a e motu’á ni na’a lava ke mau kau atu ai leva Sea ‘i he langa e holo ko ení neongo ne ‘osi fai e fakatangitangi ki ai. Sea ko e ngaahi fale ko ena ‘oku langa ko ena ‘oku langa ko eni teuteu ke langá. Na’a lava ha fo’i fale ‘e 2 ‘oange ‘o tu’u he ‘oku kei toe lahi pe kelekelé ‘a ‘Api Niuá. Peá ka folau e kau folaú, tuku ai ke folau mai e kau Niuá ‘o nau si’i ō mai ‘o me’a ai Sea.

Pea ‘oku ou tui ko si’emau ō mai ‘amautolu ‘oku mama’o, ko ‘Eua mahalo nau a’u pe nautolu he ‘ahó ni, houa pe ‘e 1. Ko mautolu folau mai he uike kakato ō mai ‘o mohe heni, nofo heni ‘osi e māhina ‘e 2 pea toki foki. Ko e si’i feinga ke fakakakato ‘a e naunau ako pea mo e sio ki he fānau ako. Pea ‘oku ‘i ai e ki’i fānau ‘oku nau nofo pe ‘i ‘Api Niuu Sea, ko e omi pe mei Niuu pea nau nofo ai pe ai, mohe ai pea nau, ko e me’a pe ‘a e motu’á ni ko e lele atu ‘o si’i sio ki ai mo tokoni atu ko e hā e me’a ke nau si’i mama ai.

Ko ia ko u fakahoha'a ko eni na'a ongo atu ki he 'Eiki Palēmiá, ko eni ko e holo eni 'a Vava'u 16. Na'a si'i lava 'o kau atu 'a

Sea Komiti Kakato: 'E Fakafofonga 'oku 'ikai ke ke me'a ki he me'a 'oku me'a mai e Fakafofonga 16 ko e pa'anga ia e Pule'anga kimu'á. Ka 'oku hoko atu pe e ngāue

Vātau Hui: Na'e kau pe mo 17 he pa'anga ko iá Sea, na'e 'osi kau hono faka hono tanupou

Sea Komiti Kakato: Ko e hā na'e 'ikai ke ke 'ai ai he taimi na'á ke Pule'anga ai

Vātau Hui: Hono tanupou Sea, pea ko e 'uhinga ia hono 'ai ko ē he kuo ngalo foki ia

Sea Komiti Kakato: Fokotu'u pea pou pou

Vātau Hui: Sea, 'oleva mu'a ke mahino angé na'a 'i ai ha tali

Mo'ale Finau: Ki'i tokoni atu ki he Fakafofonga Sea pea 'osi ai pe mo au ia, mālō Sea. Sea ko u tu'u hake pe au ia ki 'olungá ko e fo'i lea ko e tanupou na'e 'asi 'anenai. 'A ia ko 'eku fakakaukaú kapau 'e 'i ai ha me'a ke fakakakato, 'uluaki 'ai e kau tanupou. 'Uhingá ko e tanupou 'oku 'uhinga ia ko hono 'omai e koloa 'o fakahā ko e ngāue ē kuo fai.

'Oku 'i ai e holo ko eni 'o Ha'ato'ú 'Eiki Sea

Sea Komiti Kakato: Ko e hā ho'o 'uhingá, he lolotonga 'etau taimi lipootí.

Mo'ale Finau: Sea tuku mu'a ke 'oatu 'eku 'uhingá, ko 'eku 'uhinga 'aku Sea he na'e 'osi tanupou homau holó.

Sea Komiti Kakato: Ka kuo tanupou 'a fē?

Mo'ale Finau: Holo ko ē 'a hoku vāhengá, Pangai, Ha'ato'ú

Sea Komiti Kakato: Pea 'ikai ke ke me'a mai 'anenai ka ke me'a koe he kolosí, peá ke me'a ho'o fōsoá.

Mo'ale Finau: 'Ofa mai mu'a Sea 'o

Sea Komiti Kakato: 'Oku ou 'ofa atu ka 'oku 'ikai ke ke fai e me'a ko ē

Mo'ale Finau: 'Ai mu'a ke ngali ko e tangata lelei

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga 12

Vae Taione: Kole pe ke u ki'i fehu'i atu pe he holó

Sea Komiti Kakato: Ha'apai 12

Mo'ale Finau: Pe'i tuku, sai pe Sea ka u faka'osi, Sea ko 'eku 'uhingá he 'oku 'ohake foki e tanupou na'e 'ikai ke u

Vaea Taione: Ko 'eku ki'i fehu'i pe ki he Fakafofongá he'ene kei me'a 'i 'olungá

Mo'ale Finau: Ko ia

Vaea Taione: Na'e tanupou 'anefē Fakafofonga eni kātaki, pe ko e tanupou ia 'e he Kōvaná

Mo'ale Finau: Ko e tanupou 'e 2 na'e fai 'i Ha'apai, ko e uafu 'o 'Uihá mo e holo ko ē 'o Pangai ...

Taimi: 1605-1610

Sea Komiti Kakato: ... 'e ongo Fakafofonga mo me'a hifo ki lalo ka tau 'unu, na'e tonu ke ke me'a mai koe 'anenaí, fokotu'u pea poupu, ko ia 'oku loto ke tali

Mo'ale Finau: Sea, ko 'eku ki'i fehu'i pē, kole atu he hufanga he lotú mai ha ki'i miniti 'e 2

Sea Komiti Kakato: Pe'i me'a mai he me'a 'oku fai ai e feme'a'aki.

Fehu'ia Ha'apai 12 fē pa'anga mei he Pule'anga ke fakalelei'i 'aki Uafu 'o 'Uiha & langa 'aki Holo fakakolo 'o Pangai

Mo'ale Finau: Ko e 'uhinga 'eku fakaleá Sea 'uhinga ko e ngaahi holo ko eni 'oku teu ke 'ái 'oku te'eki ke ngaahi homau holo na'e tanupou pea 'oku 'osi 'omai e koloa mo e fakamole ko 'eku 'eke ki he Pule'angá pe na'e paasi e 350000 ko ia mei he Pule'anga ko ē kia hai. Kapau na'e paasi mai kia nautolu 'omi ia ke langa 'aki homau holo, kau ai mo e uafu 'o 'Uihá. ko e 'uhinga ia 'eku fakahoho'á.

Sea fakamolemole atu ki he Feitu'u na he 'oku fanongo mai 'a e kakai 'o e fonuá ki he me'a ko eni. Ko e 'uhinga 'eku *raise* hake ko ē ngaahi holo na'e 'ohake he Fakafofonga 16 pea ko e taimi pē 'oku *raise* ha taha ha *issue* 'oku *apply* kotoa ia ki he ngaahi vāhenga fakakatoa. Ka ko 'eku fehu'i, 'a e Pule'angá, ko fē 'a e 'ū 3 'a e lau kilu 'i he uafu 'o 'Uihá mo e Holo 'o Pangai ke fakahā mai ke mea'i he motu'á ni pau fiamālie ki ai Sea, mālō.

Vātau Hui: Sea, tapu mo e Feitu'u na Sea, 'oku ou tui foki Sea ko Vava'u 16 'eni ko 'ene tukutuku atu ia e langa holó ke a'u ki Niuá Sea. Kuo lava 'a Niuatoputapu, ko Niuafu'ou 'oku te'eki ke langa ha holo ai ko u tui, 'omi ā e holo 'o Niuafu'ou 'o langa ia ho nau 'api 'e Sea koe'uhí ā ka mau si'i unga ki ai mo e kāinga ha'u mei Niuafu'ou, mālō.

Sea Komiti Kakato: Kau Pule'anga 'oku mou fanongo ki he me'a 'oku fakatangitangi ki ai 'a Niuá.

'Eiki Palēmia: Mālō Sea, 'ai pē ke 'atu loua pē mahalo na'a tokoni ki he Fakafofonga Ha'apai, 'oku lolotonga langa he taimi ni 'a e ēa holo ke nofo ai 'a e kāinga ko 'eni 'a e mei Mo'unga'oné kae'uma'ā 'a Lofanga. 'A ia ko e holo eni 'e 2 ko e 'uhinga pe ke tokoni ke fakafaingofua'i 'enau lava mai ko eni ki Pangai ki he ako mo e ngāue mo e ala me'a pehē. 'A ia ko u tui 'oku mahu'inga ke 'i ai ha fanga ki'i nofo'anga ho tau kakai mei he 'otumotú, ko ia pē, mālō.

Mo'ale Finau: Sea, kapau ko e *transfer* e pa'anga ko u fiamālie pe au ki ai. Kapau na'e *transfer* mei he holo ko 'eé ki he holo ko 'eé ko 'ene ma'a ia 'etau ngāue ia.

Sea Komiti Kakato: Sai, mālō

Fiema'u ha tali papau mei he Pule'anga ki he fakatangi ki ha fale hufanga ma'a e 'Api Niua

Vatau Hui: Sea, fiamālie á Ha'apai 12 he kuo langa e holo 'e 2 ia 'a Ha'apai, te'eki pē ke me'a mai 'a e 'Eiki Palēmia ia 'e langa ha holo hono kāinga mei Niuafu'ou 'oku ou lolotonga tatali atu Sea te'eki ai me'a mai.

‘Eiki Palēmia: Na’e mei langa ia ka ko ‘ene to e ‘ai ko ‘e ko ‘eku kāingá ‘e pehē ko u *conflict*, sai pe Sea fai pe hono fakatokanga’i mo’oni pē Fakafofongá ‘oku lele mai e kaingá mei he Tokelau mama’ó mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō

‘Eiki Palēmia: Mālō Sea

Tēvita Puloka: Sea, ‘i ai pē ‘eku ki’i fehu’i ki he Fakafofonga16. Ko e ‘asi ko ‘e ‘i he lipootí ki he ‘ēlia na’e fai’anga toutai ko eni ko ‘eku lava’i hifo ‘aneafi ‘a pē ‘oku ‘asi hake tā *Facebook* e taha kau ngāue ma’olunga pē ‘i he Potungāue ‘i he *MEIDECC* mo e ‘a e ‘ēlia ka ne hoko tokua ‘a e langa ‘a e hala fakakavakava ‘a ia ko ē na’á ke me’a ki aí kuo tupu ai e tongó ia kae ‘ikai toe lava ‘enau toutaí. Pea ‘oku ‘ilonga ‘aupito ia he la’i tā na’á ne tuku mai ‘i he *Facebook* 2013 mo e 2023 ‘a e uesia lahi ko iá. He ko ho’o me’a na’á ke me’a ‘o pehē na’a mou me’a mo e kau sainisi mo e kakai ‘oku ‘i ai honau ko e hā ‘a e, ha tali ‘a e Pule’angá ki he hoko ‘a e ngaahi me’a pehé ni ko u tokanga pe au ki ai ko e ngaahi me’a faka’ātakai ko eni, mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō

Hā fakatotolo kau saienisi kapau ‘ikai fai ha ngaue ki he potu tahi ‘i Vava’u ‘e uesia me’amo’ui he vai

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Ko ia ‘e Sea na’e tali pē ‘e he Pule’angá ia ko e timi ko eni ‘oku taki mai ai ‘a e matāpule Tonga ko Palōfesa, Palatasa Havea mo e kau fakatotolo mo e kau mataotao fakasaianisi ‘i he ngāue ki tahí mo ‘osení mei he ngaahi ‘univēsiti ‘o ‘i Nu’usila, ngaahi ‘univesiti kehekehe ‘i Nu’usila, ‘a ia ko ‘enau lava mai ko e fengāue’aki mo e Pule’angá ke nau ō mai ke fai ha savea ke ‘omai ha ngaahi fakamatala falala’anga ke makatu’unga mei ai ‘a e faitu’utu’uni ‘a e Pule’angá. Pea ko e ‘aho ‘e 2 ko eni ‘enau ‘i Vava’ú kuo nau ‘osi fakamahino mai ‘enautolu ko e potutahi ko eni kapau he ‘ikai ke fai ha ngāue ki ai ‘e matu’aki mate ‘aupito pe ‘a e ngaahi me’a mo’ui ‘oku ‘i ai. Pea mo e tupu ko ē ‘a e tongo ‘o makatu’unga ia ko e ‘ikai ke, ko e ‘āhanga na’e langa mei Tu’ane kivale na’e ‘ikai ke sai ‘ene fakamanava ka ko e fakatotoló ‘e tokoni ia ki ha faitu’utu’uni ‘a e Pule’angá ki he hoko atu ki ha fakakaukau ki hano toe hiki ‘a e ‘āhanga ko eni, fai pē mo e ngāue ki ai, mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: ‘Io, Tongatapu 7

Paula Piveni Piukala: Sea, ‘omai mu’a ha’aku ki’i faingamālie ‘oku ou ‘ofeina lahi Sea ‘a e Minisitā Pa’angá, ha’ane meimei fakasesele hono fakakaukau’i atu pe ‘e fakapa’anga fēfē’i ...

<007>

Taimi: 1610-1615

Paula Piveni Piukala: ... e ngaahi tangi mei he kakai. Ko e *issue* Sea ke u muimui atu pē he langa holó. ‘Oku ‘ikai ke u tui ko e langa holó ‘a e ‘isiu. Ko u tui Sea ko e ‘isiu faka-governance, ko e ‘isiu eni ‘oku loloto. He ko e, Hou’eiki, mou ki’i fakatokanga me’a mu’a ki he tangi mei he ngaahi vāhengá pea ‘e, ‘oku ‘i ai e lea heni mei he ‘enisiniá, anga fēfē hono kai e ‘elefanité. Ko e tali ko ē ki aí, *take one bite at the time*. Ko e ‘ikai ke ‘i ai ha *mechanism* Sea na’a ku lave e me’a ko eni ‘aneuhu ‘etau hahaka hake pē kuo *commit* e Pule’angá ki he *project*, ko e *project* ko iá ke tau *host* e *Forum* ta’e’iai ha palani. Ko e me’a ko eni Sea kia au, mo’oni

‘aupito e fetangiaki e ngaahi vāhengá ka te tau ‘alu pē ‘o iku ki he pule kovi Sea. Kapau he ‘ikai ke ‘i ai ha palani ke tokoni ki ai ...

Vaea Taione: Sea ke u ki’i fakatonutonu pē Sea ...

Paula Piveni Piukala: Ke langa ke tau pehē ...

Sea Komiti Kakato: Fakatonutonu. Me’a hifo ki lalo Fakafofonga Tongatapu 7.

Vaea Taione: Ki’i fakatonutonu pē kia 7 Sea, te’eki ke ‘omai ‘ene lipooti he ta’u kuo’osí te’eki ke ‘omai ha lipooti he ta’u ni, kae ‘oho holo ia he ‘ū lipootí kehé Sea. Ko ‘eku fakatonutonú ia. Ke ‘omai mu’a ke tau sio ki ai ka tau toki hoko atu.

Paula Piveni Piukala: Sea talaange pē kia Tongatapu 8 ...

Sea Komiti Kakato: Mālō.

Paula Piveni Piukala: Ke fai pē ‘ene ngāu’é, fai pē ‘eku ngāu’é. ‘Oku ‘i ai pē ‘uhinga ‘eku fai au ‘eku ngāu’é. Ka ko e ‘uhinga ‘eku lave ki heni Sea ...

Vaea Taione: Ko ‘eku fakalanga ki heni Sea ...

‘Eiki Palēmia: Ko e fakatonutonu atu pē Sea.

Paula Piveni Piukala: He ko hono ‘uhingá ‘oku ou fakatonutonu ...

‘Eiki Palēmia: Ko e ‘uhingá pē ko ‘ene lau ko ē ki he *governance*. Ko e konga eni e *governance* ko ‘ete ‘omai e le’o hoto vāhengá.

Paula Piveni Piukala: Ko ia.

‘Eiki Palēmia: Ka ‘oku ‘ikai ke ke ‘omai ia ‘e koe, ko e ‘omai pē koe mahalo e loto e kau tama kehe ia.

Paula Piveni Piukala: Sea nau tukunoa’i pē nautolu au he te u toki ha’u pē au mo ‘eku lipootí he kakato ‘eku ngāu’é. ‘Oua te nau ‘omai ‘enautolu e fanga ki’i me’a maumautaimi ko ē. Ko u tokanga au Sea he ko e ‘uhingá ...

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga.

Paula Piveni Piukala: He ‘oku vahevahe tatau ‘a e palopalemá.

Sea Komiti Kakato: Ki’i me’a fakalelei pē.

Vaea Taione: Fakatonutonu atu au Sea.

Sea Komiti Kakato: Mo ki’i me’a angé ki laló.

Vaea Taione: Fakatonutonu atu Sea.

Sea Komiti Kakato: Lolotonga ko ē ‘a e me’a ‘a e Seá ‘oku mo toe ki’i tu’u lōua pehē ‘oku ou kole atu Fakafofonga Tongatapu 7 mo 8 mo me’a hifo ki lalo. Ki’i me’a hifo Tongatapu 7. Ki’i fakamokomoko. Ko u ki’i fakatokanga pē kia koe Tongatapu 7 ki’i ngāue’aki pē ‘a e me’a pe ko e lea lelei ‘i he Falé ni. ‘Oua te ke hanga ‘o talamai ‘oku hala pe ‘oku hā, ma’ulalo pe ‘oku fakasesele ha taha, ko e ngaahi lea ia ‘oku kovi ‘aupito ‘aupito ia he Falé ni ka ‘oku, ‘oku mau fakatokanga’i pē ka ‘oku fa’a taimi ‘e ni’ihi ‘oku ‘ikai ke u fa’a lava ke ta’ofi e Feitu’u na

he koe'uhí ko e lea ia 'a e Feitu'u na ka 'oku totonu pē ke ke fu'u faka'ehi'ehi mei he ngaahi lea pehē.

Paula Piveni Piukala: Kātaki Sea. Ko 'eku 'uhinga 'eku tokangá ke, he 'oku faka'ofa'ofa e langa ia 'a Vava'u 16, ka 'oku totonu foki ke 'i ai ha palani ...

Vaea Taione: Ka u 'oatu au 'eku fakatonutonú Sea ke 'uluaki 'oatu ...

Paula Piveni Piukala: Patiseti foueti ...

Sea Komiti Kakato: Fakatonutonu ...

Paula Piveni Piukala: Ke hikihiki ...

Sea Komiti Kakato: Fakatonutonu Tongatapu 7.

Vaea Taione: Ko 'eku fakatonutonu ko eni 'a Tongatapu 7.

Sea Komiti Kakato: Me'a hifo Tongatapu 7 ki lalo.

Vaea Taione: Ko 'ene me'a mai eni 'aneafi 'i tu'á Sea.

Sea Komiti Kakato: Me'a ki lalo Tongatapu 7.

Vaea Taione: Me'a ki lalo ka u 'uluaki talanoa au.

Sea Komiti Kakato: 'Oua te ke toe me'a Tongatapu 8, tuku au ke u fai e fekau ke me'a ki laló.

Vaea Taione: Ko 'ene me'a mai 'aneafi Sea, he 'ikai ke 'ai lipooti ia Sea! Ko 'eku 'uhinga ia 'eku hanga 'o fakatonutonu atu 'a Tongatapu 7.

Paula Piveni Piukala: Sea.

Vaea Taione: Ka ko ena 'oku me'a mai ia ...

Sea Komiti Kakato: Sai mo me'a ki lalo.

Paula Piveni Piukala: 'Oku 'i ai ha palopalema 'a Tongatapu 8 ai ...

Sea Komiti Kakato: Mo me'a ki lalo.

Paula Piveni Piukala: Toki me'a ...

Sea Komiti Kakato: Mo me'a ki lalo.

Paula Piveni Piukala: Kae tuku e maumau'i e taimi ...

Sea Komiti Kakato: Mo me'a ki lalo Tongatapu 7 mo Tongatapu 8. 'Oku 'i ai ho'o mo'oni he ko 'etau Tohi Tu'utu'uní 'oku totonu 'i he Sea e Fale Aleá pē Sea 'o e Komiti Kakato ke ne fai ha fakatonutonu, 'oku 'i ai pē ho'o mo'oni ka ko ena 'oku 'osi me'a mai e Fakafofongá te ne toki 'omai pē he taimi 'a 'ene lipootí. Me'a mai Tongatapu 7.

Paula Piveni Piukala: Mālō Sea. Ko e 'uhinga 'eku fakalavé he ko e fo'i, ko u pou pou ki he langa e ngaahi holó kae 'i ai ha palani 'e 'osi 'a 16, hiki ki 17, hiki ki 12, kae 'oua 'e 'ai ke, ko e lipooti e IPU na'e 'omai ke ongo'i 'e he kakaí 'oku malu *co-exist*. 'E makatu'unga ia ha palani mo ha patiseti lelei. Ko e 'uhinga 'eku fakatalanoa ki ai Sea he te tau mo'ua tautolu pea kapau 'e fetangihí pē ngaahi vāhengá ko e tokotaha pē 'e hangamālie ki ai e 'Eiki Palēmiá ...

Sea Komiti Kakato: Tu'i kote.

Paula Piveni Piukala: 'E hangamālie ki ai e 'Eiki Palēmiá 'e langa hono holó.

'Eiki Palēmia: Ke pehē ko ē ko e tanu ko ē 'a e holo ko ena 'i Peá ...

Paula Piveni Piukala: Ka ko 'eku 'uhingá ke 'oua 'e *remove* ke *remove* e *bias* ko ení.

'Eiki Palēmia: Pea mo hono ngaahi ko ē *medical centre* 'i Peá ...

Paula Piveni Piukala: 'Oku 'ikai ke u ...

'Eiki Palēmia: Neongo ko koe 'oku ke Fakafofongá ...

Sea Komiti Kakato: Tongatapu 7, 'Eiki Palēmia 'o Tonga.

'Eiki Palēmia: Mālō.

Sea Komiti Kakato: Mo me'a hifo ki lalo. Mou tui e koté fakamolemole ē, mo ki'i fakamokomoko.

Paula Piveni Piukala: Ko 'eku 'uhinga 'eku Seá 'e Sea ke *remove* e fa'ahinga fakakaukau filifilimanakó kae 'ai ha fa'ahinga *systematic* ...

'Eiki Palēmia: Fakatonutonu Sea.

Paula Piveni Piukala: *Allocation.*

Sea Komiti Kakato: Fakatonutonu. Me'a ki lalo Tongatapu 7.

'Eiki Palēmia: Fakatonutonu. 'A ia ko 'ene pehē ko ē filifilimanakó. Pea hangē ko 'eku ...

<001>

Taimi: 1615-1620

'Eiki Palēmia: ... fakatonutonu 'anenai na'e toki 'osi tanu lelei 'aupito eni 'a e hala 'i Pea, 'osi tokoni'i 'ai mo e holo ko eni 'oku 'i ai, kapau na'e fakatonutonu he 'ikai ke 'oatu ha me'a ia ki ho vāhenga Fakafofonga. Ka ko e 'uhinga eni ia 'oku pehē atu ai 'Eiki Sea 'oku 'ikai ke u ...

Paula Piveni Piukala: Ko 'eku 'uhinga he 'oku tokanga mai ia ki hoku vāhenga.

Sea Komiti Kakato: Sai, teu 'ai, ko ena 'oku ou tali 'a e fakatonutonu 'a e 'Eiki Palēmia, ko ena 'oku 'i ai 'a e tokoni 'oku 'oatu ki he Feitu'u na, hala pea mo e holo.

Paula Piveni Piukala: Sea te ke lau 'a e tanu pou ta'e langá ko e hā. Te ke lau ia ko e hā.

Sea Komiti Kakato: Ko e langa.

Paula Piveni Piukala: Ko e filifilimānako.

Sea Komiti Kakato: Ko e langá ko e langa. 'Oku 'ikai ke 'i ai ha me'a ia ko e filifilimānako.

Paula Piveni Piukala: Tanu pou ta'e langa. Te ke lau ia ko e hā?

'Eiki Palēmia: 'A ia ko ho'o 'alu 'o 'ai, ka ke 'alu pē koe 'o tanu pou pea 'oku fiema'u leva ia ke mau ōatu kimautolu 'o langa, 'Oku 'i ai 'a e founga ...

Paula Piveni Piukala: Ko ho’o poini ko e ‘ikai ke ‘i ai ha palani, ‘ikai ke ‘i ai ha patiseti.

‘Eiki Palēmia: Ko ia ‘o hangē ko ‘eku lau.

Paula Piveni Piukala: Ko e me’a tatau pē na’a ku ‘ohake ‘aneuhu.

‘Eiki Palēmia: He kapau teke ‘alu koe ‘o tanupou, mahalo te ke ‘alu pē koe ‘o tanupou ta’epalani pea te ke pehē ‘e koe te mau ‘alu atu ‘o fai ia.

Pālotti ‘o tali Lipooti ‘A’ahi Fale Alea Vava’u 16

Sea Komiti Kakato: Hou’eiki, mo me’a ki lalo, fakamolemole ko ia ‘oku loto ke tali ‘a e Lipooti ‘a Vava’u 16, fakahā loto ki ai he hiki ho nima.

Kalake Tepile: Sea loto ki ai ‘a Tevita Fatafehi Puloka, ‘Uhila mo e Langi Fasi, Māteni Tapueluelu,

Sea Komiti Kakato: Ko ho’o mou kē pē tau paloti.

Kalake Tepile: ... ‘Aisake Valu Eke, Paula Piveni Piukala, Kapelieli Lanumata, Taniela Fusimālohi, Mo’ale Finau, Mo’ale ‘Otunuku, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, ‘Eiki Minisitā Fonua, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Tokoni Palēmia, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki, ‘Eiki Minisitā *MEIDECC*, ‘Eiki Minisitā Ngoue, Vātau Mefi Hui, Vaea Taione, Dulcie Elaine Tei, ‘Eiki Nōpele Nuku, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana, ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō, Sea loto ki ai ‘a e toko 23.

Sea Komiti Kakato: Ko ia ‘oku ‘ikai ke loto ki ai fakahā ‘aki ‘a e hiki ho nima.

Kalake Tepile: ‘Oku ‘ikai ke ‘i ai ha fakahā loto ki ai ‘Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato: ‘Oku ou kole fakamolemole ki he Fakafofonga 4, koe’uhi he ko hono taimi ka kuo ‘osi ‘etau taimi, sai pē. ‘E Vava’u 16.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Sea tapu mo e Feitu’u na mo e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Komiti Kakato, fakafofonga atu ‘a e fakamālō mei he Vāhenga 16 pea pehē ki he motu’a ni, ki he ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea, kae pehē ki he Feitu’u na mo e Fale Alea ‘o Tonga, ‘i hono tali ‘a e lipooti ko eni mei he kāinga Vava’u 16, mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: ‘Oku ou fakamālō atu ‘i he’etau ngāue ‘i he ‘aho ni, tau liliu ‘o Fale Alea. (Liliu ‘o Fale Alea, me’a mai ‘a e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea ki hono me’a’anga, Lord Fakafanua)

‘Eiki Sea: Mālō ho’omou laumālie Hou’eiki kole atu ki he Sea ‘o e Komiti Kakato ke lipooti mai ki he Falé.

Lipooti ngāue kuo lava mei he Komiti Kakato

Sea Komiti Kakato: Tapu atu mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea, fakamolemole pē ke fakahoko atu ki he Feitu’u na kuo tali ‘a e lipooti ‘a e ‘a’ahi ‘a e 5.1, 5.2, 5.3, 5.4, 5.5, 5.6, 5.23, 5.24, 5.25, mo e 5.26 ‘Eiki Sea. Fakafoki kotoa atu ki he Feitu’u na ke fai ha’o tu’utu’u ni mo e lava ‘a e ngāue ‘i he ‘aho ni. Mālō ‘Eiki Sea.

Eiki Sea: Kole atu ki he kalake ke tau pālōti fakalukufua ‘a e ngaahi Lipooti ‘A’ahi ‘a Tongatapu 10, ‘Eua 11, Ha’apai 12, Vava’u 15, Vava’u 14, Vava’u 16, Tongatapu 1, Tongatapu 3, mo Tongatapu 6, Tongatapu 9. Ko ia ‘oku loto ke tali ‘a e ngaahi lipooti ‘a’ahi ko eni fakahā mai ho nima.

Kalake Tepile: ‘Eiki Sea ‘oku loto ki ai ‘a Tevita Fatafehi Puloka, ‘Uhila mo e Langi Fasi, Māteni Tapueluelu, ‘Aisake Valu Eke, Paula Piveni Piukala, Kapelieli Lanumata, Mo’ale Finau, Taniela Fusimālohi, Mo’ale ‘Otunuku, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, ‘Eiki Minisitā Fonua, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Tokoni Palēmia, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki, ‘Eiki Minisitā *MEIDECC*, ‘Eiki Minisitā Ngoue, Vātau Mefi Hui, Vaea Taione, Dulcie Elaine Tei, ‘Eiki Nōpele Nuku, ‘Eiki Nōpele Tu’ilakepa, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana, ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō, loto kotoa ‘a e Hou’eiki ko eni ki ai ko e toko 24.

Mēmipa ‘o e ‘u Komiti Tu’uma’u ‘a e Fale Alea

Eiki Sea: Mālō Hou’eiki kole atu ki he kalake ke tuku hake ‘a e Mēmipa ‘o e ‘u Komiti Fili, ‘a e ‘u Komiti Tu’uma’u ko ia ‘a e Fale Alea. Ko ia Hou’eiki ‘oku ou kole atu ke tau fakafetongi ‘a e ‘Eiki Minisitā Mo’ui Mālōlō, ‘aki ‘a e ‘Eiki Minisitā Mo’ui fo’ou, ki he ‘u komiti ko ia na’e Mēmipa ai ‘a e ‘Eiki Minisitā Mālōlō. ‘A ia ko Siale ‘Akau’ola ‘e hoko ko e Mēmipa Talifaki ‘i he Komiti Tu’uma’u ki he Ngaahi Totonu ‘a e Fale Alea, tānaki atu ‘o ne fakafetongi’i ‘a e Fakafofonga mālōlō, ‘i he Komiti Tu’uma’u ki he Ngaahi me’a Faka-Sōsiale, pea ‘e fakafetongi’i ‘e he Fakafofonga Tongatapu 7 ‘aki ‘a e Fakafofonga Vava’u 14, ‘i he komiti tatau pē, pea mo e ...

<002>

Taimi: 1620-1625

Eiki Sea: ...Komiti Tu’uma’u ki he Tupu Tokolahi mo e Langa Fakalalakalaka fakafetongi’i he ‘Eiki Minisitā Mo’ui ‘a e Fakafofonga Tongatapu 7 pea fakafetongi’i ‘a e Hou’eiki Fakafofonga Kakai ‘i he Hou’eiki Mēmipa talifaki he Fakafofonga fo’ou ko eni ‘a Vava’u 14 ‘a e Fakafofonga ‘Eua 11.

‘A ia ko e ‘uhinga hono fakahoko e ngaahi liliu ko eni ke feinga’i pe ke vahevahe tatau ‘a e ‘ū mēmipa koe’uhī ‘oku ‘i ai e ni’ihi ‘oku nau mēmipa ‘i he komiti fili. ‘A ia ko e fokotu’u pe ia Hou’eiki ke mou me’a mai ki ai kapau ‘oku ‘ikai ke toe ‘i ai ha ...

Paula Piveni Piukala: Sea lava ke u ki’i fakahoha’a atu.

Eiki Sea: Me’a mai Tongatapu 7.

Kole Tongatapu 7 ke fetongi ia mo Tongatapu 1 ‘i he Komiti Lao

Paula Piveni Piukala: Sea ko u kole atu e Komiti Lao ‘oku ou mahu’inga’ia ‘a e motu’a ni he komiti ko ia. Pea ko u tui ‘e fakasi’isi’i ai ‘etau tālānga heni kapau...ko u kole atu au ko e ‘enisinia ko ē ‘o Tongatapu 1 ke ma fetongi maua ka u hū atu au ki he Komiti Lao. ‘Oku ou tui Sea ‘e lahi ange ‘eku *contribution* mahu’inga ‘aupito e *technical area* ko ia kapau ‘oku ‘i ai ha Komiti Langa pea fakahū atu ai ‘a Tongatapu 1 mu’a ia ai he ‘oku loto lelei pe ia ki ai. Mālō Sea.

Eiki Sea: Tongatapu 1 kapau ‘oku ke loto lelei pe ki he fakafetongi.

Tokanga Palēmia ke ‘oua tukuhifo’i Tongatapu 7 ‘a Tongatapu 1 he’ene fokotu’u ke na fetongi he Komiti Lao

Eiki Palēmia: Sea ke ‘uluaki kamata atu pe Sea ko e ‘uhinga ke tuku ‘ene tukuhifo ‘a e Fakafofonga 1 ‘oku hangē ia ko eni ‘oku ‘ikai ke lava ‘e Tongatapu 1 ‘o fai hono fatongia, kapau na’e kole pe ia ke fakakau ka ko ‘ene toe tukuhifo ‘e ia e Fakafofonga.

Paula Piveni Piukala: Na’a ma femahino’aki pe maua pea ko u ‘ilo pe ‘e au ‘oku ou ‘ilo pe ‘e au ko e ‘enisinia. ‘Oku laka ange ‘enisinia ia he .

Eiki Palēmia: Ko e Fakafofonga, pea ke loea koe.

Tevita Puloka: Sea ko u tui au ‘oku tonu ke loto ki ai e komiti ‘a e Komiti Lao ka ‘oku faingofua pe ia ki he motu’a ni. Na’a ku ‘i he komiti ‘e taha pea kole ‘e he Fakafofonga ‘e taha ke ma fetongi ‘ou ha’u ai ki he Komiti Lao. Ko ē ‘oku toe kole mai eni ia he tokotaha ke u ‘alu hifo mei he’eku kau he toko 15 ‘oku ‘alu ki loto ‘o talifaki.

Fokotu’u mei he Palēmia ‘ikai nau poupou’i fokotu’u ‘a Tongatapu 7

Eiki Palēmia: Sea ‘ikai ke mau poupou’i mautolu e fokotu’u ko ia ‘oku mau loto mautolu ke nofo pe ‘a Tongatapu 1. Kapau pe ‘e fai ha pāloti ka ko ena ‘oku ke ‘osi fokotu’u mai.

Paula Piveni Piukala: Sai pe ia Sea ka tau toki tukutaufetuli holo pe heni.

Eiki Palēmia: ‘Ikaikai sai pe ia me’a ko ho’o vave māfana.

Kole Lord Nuku ke fetongi Tongatapu 7 he Komiti Lao

Lord Nuku: Sea kātaki ko u kole atu ki he Fakafofonga ko eni ko ē mei 7 ha’u mu’a, ha’u mu’a, me’a mai mu’a koe ‘o fetongi au he komiti ko ē ‘oku ou kau ai. Ko ‘eku kole pe ki ai, he ko ē ‘oku ‘ikai ke tali. Ka ‘oku

Paula Piveni Piukala: Ko ia Sea ‘oku ou poupou atu au ki ai. ‘Oku ou poupou atu au ki ai kapau te ne ‘omai ‘e ia e ngofua ko ia he ko hono mo’oni ‘oku mahu’inga ‘oku mahu’inga e *technical* ngaahi tu’unga faka-technical Sea ke fakanounou fakasi’isi’i ‘etau ngāue.

Eiki Sea: Kātaki pe Hou’eiki ‘i he kuohili na’e ‘atā ‘a e ‘ū komiti ke fa’u pe ‘o fakatatau ki he ngaahi ‘ilo mo e taukei e Hou’eiki Fakafofonga. Pea na’e toki liliu mai ia kimui ni ‘o fakamālohi’i e tu’utu’uni ko e taki ua pe he tēpile ‘o fakangatangata ai ko ē ‘ū mēmipa e komiti ke taki ono pe he komiti.

Paula Piveni Piukala: ‘Oku ou fokotu’u atu Sea ke toe ai ha fakangofua hangē ko e me’a ko ena he ko hono ‘uhinga eni Sea. Ko e ako ko ē na’a tau fai mei he Kominiueli pea mo e *UNDP* ko e ngaahi komiti ko eni ko e *work horse* ia ‘o e Fale ni pea ko e ‘uhinga ‘oku lahi e ngaahi naunau ke teuteu pea ko u tui ko e ‘ilo fakatekinikale ‘e mahu’inga ange ‘i he’etau fokotu’utu’u fakasōsiale fakatēpile heni. ‘Oku ou tui ‘oku ‘i ai pe ngaahi komiti ia ‘ikai ke mahu’inga fēfē.

Eiki Sea: Tongatapu 7 ‘oku hangē pe ko e me’a na’a ku ‘osi fakamalanga kimu’a. Kau ena ia he ngaahi *recommendation* mo e ngaahi fokotu’u ‘i he *benchmarking study* ‘oku ‘amanaki ke fakahū mai. ‘Oku ou tui ‘oku fakatokanga’i pe he Fale e me’a ‘oku ke tokanga ki ai he ‘aho ni ke kau ia he feme’a’aki he taimi ‘oku fakafoki mai ai ‘a e ngaahi tu’utu’uni ke fakatatau ki he fiema’u ko eni ‘a e Fale mo e Hou’eiki he’etau ngāue ko ē ki he kaha’u.

Pālōti ‘o tali ngaahi feliuliaki fakamuimitaha ngaahi Komiti Tu’uma’u Fale Alea

Kole atu ki he Kalake ke tau pālōti e fokotu’u ko eni ki he mēmipa e ‘u komiti tu’uma’u. Ko ia ‘oku loto ki he fokotu’u fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: Sea ‘oku loto ki ai ‘a Paula Piveni Piukala, ‘Eiki Minisitā Ngaahi ...

Mateni Tapueluelu: Fokotu’u fē Sea kātaki.

‘Eiki Sea: Ko e Feliuliaki ko eni ‘i he ‘ū mēmipa e kau mēmipa e komiti, kātaki ko ia ‘oku loto mou fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: ‘Eiki Sea ‘oku loto ki ai ‘a Tevita Fatafehi Puloka, ‘Uhilamoelangi Fasi, Mateni Tapueluelu, ‘Aisake Valu Eke, Paula Piveni Piukala, Kapelieli Lanumata, Taniela Fusimālohi, Mo’ale Finau, Mo’ale ‘Otonuku, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, ‘Eiki Minisitā Fonua, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Tokoni Palēmia, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki...

<003>

Taimi: 1625-1630

Kalake Tēpile : .. 'Eiki Minisitā *MEIDECC*, 'Eiki Minisitā Ngoue, Vatau Mefi Hui, Vaea Taione, Dulcie Elaine Tei, 'Eiki Nōpele Nuku, 'Eiki Nōpele Tu’iha’angana, 'Eiki Nōpele Tu’ilakepa, 'Eiki Nōpele Tu’ivakanō. Loto kotoa ki ai e Hou'eiki toko 24.

‘Eiki Sea : Tongatapu 4.

Fokotu’u Tongatapu 4 ke vakai’i Komiti Pa’anga hano hiki hake mei he \$300000-\$400000 pā’anga tokoni fakavāhenga

Māteni Tapueluelu : Tapu mo e Feitu’u na 'Eiki Sea pea pehē ki he 'Eiki Palēmia mo e Hou'eiki Mēmipa ‘o e Fale Alea ‘o Tonga, 'Eiki Sea kae ‘oatu mu’a ha ki’i fakahoha'a nounou fekau’aki pea mo e ki’i fokotu’u ko eni ‘o makatu’unga ‘i he’etau Tu’utu’uni Fika 80. ‘A ia ko e fokotu’u ngutu atu pē. ‘E Hou'eiki ko e taumu’a ‘o e ngaahi ‘a’ahi Fale Alea, ke ‘omi ‘a e ngaahi fiema’u vivili ‘a e kakai. Pea ‘oku mahino pē ‘oku lahi ‘a e ngaahi fiema’u, kae me’apango pē na’e ‘ikai ke lava ‘o ‘oatu e ngaahi lipooti ‘e ni’ihi ‘o kau ai ‘a e motu’a ni, ko hono ‘uhingá ko ‘etau taimi, ko 2 ko 5. Ka ‘oku hā mei he ngaahi lipooti ko eni ‘a e ngaahi fiema’u vivili kehekehe, ka ‘oku tō makehe mai ai ha ngaahi fiema’u kehekehe ‘e 2. Pea ko u fokotu’u pē Sea ke ‘oatu mu’a ‘a e ongo fokotu’u ko eni ki he Komiti Pa’angá ke nau fakakaukau mu’a. ‘A ia ko e taumu’a ‘o e ‘a’ahi Faka-Fale Alea mo hono lau ‘a e ngaahi lipooti, ‘e ha’u kātoa pē ia ki he ngaahi me’a fakapa’anga. Pea mea’i pē ‘e he Hou'eiki ko e silini ko eni ‘oku ‘omai ki he vāhengá ko e monū’ia ‘anga ia e kakai ‘o e fonuá ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha patiseti tonu kiate kinautolu. Ko e ngaahi patiseti ‘oku tautonu ki he ngaahi Potungāue, ka ko e kakai ‘i he lēvolo ‘o e komiuniti ko e monū’ia ‘anga ia ‘o kinautolu hono tokonia ‘e he ngaahi pa’anga fakavāhenga. Pea ‘oku tupu ai 'Eiki Palēmia ‘a e fokotu’u ko eni, ke tuku atu pē mu’a ki he Komiti Pa’anga.

‘Uluakí ke fakakaukau mu’a ke hiki ‘a e ngaahi tokoni ki he ngaahi vāhengá ‘o tatau pē ‘i he ngaahi vāhenga ‘o e kau Fakafofongá pea mo e vāhenga ‘o e Hou'eiki Nōpele 'Eiki Sea. ko e fakakaukau ko hono ‘uhingá ko e hikihiki ‘o e totongi koloa pea mo e ngaahi fiema’u ‘oku

‘omi ‘e he kakai ‘i he lēvolo fakakomiuniti ‘oku nau fakafalala ki he tokoni ko eni ‘a e Pule'anga ‘oku fai atu ai ‘a e fakatangi ko eni. Ke hiki mu’a mei he \$300000 ki he 400000. Na’e hā ia ‘i he lipooti ‘a e motu’a ni ‘i he kole ‘a e ni’ihi ke hiki ‘o 500000 pea ‘oku mau fakakaukua pē ‘etau tu’u fakapa’anga pea ‘oku fai atu pē ‘a e fokotu’u, ke hiki taki 100000 ‘a e tokoni ki he vāhenga ‘o tatau pē ‘a e ongo tēpile lōua ‘a e Hou'eiki pea mo e kau Fakafofonga, he ‘oku ‘aonga kotoa pē ki he kakai ‘a e tokoni ‘oku fai ‘e he Hou'eiki Nōpelé kiate kimautolu ‘a e kau Fakafofongá he ngaahi fakatangi ‘oku mau ‘oatu ki ai ‘oku mahino, ‘a ‘ene ‘aonga ki he kakai ka he’ikai ke u lava ‘o lau fakalautelau ‘a e ngaahi tokoni ‘oku fai mai. Ko e ‘uluaki ia.

Ko e 2 ko e fokotu’u atu pē ke fakakaukau’i ke hiki hake mo e tokoni ‘a e Pule'anga ki he ngaahi ‘apiako siasi mei he pa’anga ‘e 700 ke fakakaukua ke lava ‘o ‘alu hake ‘o 1000. 'Eiki Sea ko e ngaahi fokotu’u ko eni ‘oku hā ia ‘i he ngaahi ‘apiako ta’efakapule’anga. ‘Oku hā ia ‘i he lipooti ‘a e motu’a ni, ka ko e me’apango ‘oku ‘ikai ke lava ‘o fakakakato atu ko hono ‘uhinga ko ‘etau taimi, pea ‘oku mau tui 'Eiki Palēmia, ko e ngafa ko eni ki hono ako’i ‘o e hako tupu, neongo ko e ngafa ‘o e Pule'angá ‘o fakatatau ki he lao, ka ‘oku kauala ‘e he ngaahi siasi mo e ngaahi kautaha ta’efakapule’anga ‘o tokoni’i ke lava mo kakato ‘a e fatongia fakapule’anga mo fakafonua ko ia, talu mei tuai ‘enau tokoni ki he sekitoa ako, pea ko hono ‘uhinga kuo ‘osi ‘i ai ‘a e ngaahi hiki ‘i he fakalelei vāhenga ‘ae Pule'anga tu’o 2 ‘i he ta’u fakapa’anga kehekehe ‘e 2.

‘Oku ‘i ai ai ‘a e fakakaukau mo e kole ko eni, ke fakakaukua ‘a e kau faiako ‘i he sekitoa ta’efakapule’angá ke tokonia kinautolu ke ‘oua ‘e fu’u vāmama’o ‘a e vāhengá kae lava ke fakapapau’i ‘oku tokamālie pea palanisi foki Sea ka ‘ikai ‘e taufetuku ai pē ‘a e kau faiakó ki he sekitoa Pule'angá ko hono ‘uhinga ...

<008>

Taimi: 1630-1635

Mateni Tapueluelu: ... ‘a e vāhenga ko e ki’i fokotu’u pē ia ‘oku ‘oatu pea ‘oku ‘ikai ko e fokotu’u atu ia ke tali he taimi ni pē kae ‘oatu ki he Komiti Pa’anga ke fakakaukua mu’a ai 'Eiki Sea. ‘A ia ko e ‘uhinga ia ko e anga ia ‘emau fakakaukau ki ha ngaahi fiema’u ‘oku fu’u vivili ‘oku ‘i ai e ngaahi fiema’u kehe na’e kole mai e ni’ihi ke hiki hake mu’a ‘a e tokoni ki he kia kinautolu ‘oku toulekeleka mei he makatu’unga tatau pē. Ka ‘oku mau tuku atu ‘a e ngaahi fakakaukau ko eni he ‘oku mau tui ‘oku tō fakalukufua ki he fonua ki he sekitoa ‘o e ako kae pehē ki he ngaahi vāhenga hono kotoa. Mau lau ia ‘e tokonia lahi ‘a e kakai he ‘osi ange feme’a’aki ‘a e Fale Alea ‘o Tonga ki he ngaahi lipooti ‘oku ‘i ai ha tokoni ‘e a’u atu ‘oku hiki ki he kakai. Ko e anga ia e fakakaukau Sea pea ko u fokotu’u atu pē ia ke tukuhifo mu’a ‘a e fakakaukau ko ia ki he Komiti Pa’anga ke nau toki tālanga mo feme’a’aki ki ai. Mālō ‘aupito Sea ‘a e ma’u taimi.

'Eiki Sea: Hou’eiki kimu’a pea tau hoko atu ‘oku ‘i ai ha poupou ki he fokotu’u ‘a Tongatapu 4?

Tui Palēmia ke fou pē he founa angamaheni fakahū ange ngaahi fokotu’u ki he alea’i Patiseti

'Eiki Palēmia: ‘E Sea kae ‘oatu mu’a ‘a e ki’i fakakaukau ko eni Sea. Ko e kātoa ‘a e ngaahi fokotu’u pehē ‘oku fai ia he taimi ko ē ‘oku alea’i ai ‘a e *draft* ‘esitimeti ‘a ia ko e fakatatau pē ki he tu’utu’uni ko ia pau ke ‘i ai e fokotu’u kapau ‘oku ‘i ai ha fokotu’u pea ‘oku ngali pehē

‘oku tali ‘e he komiti pea kapau ke ne ‘ai ke fakapa’anga mei fē. Pea toki ha’u leva ia pea tau toki faitu’utu’uni leva pē te tau tali pē ‘ikai.

‘A ia ko e ‘uhinga eni ia kuo *preempt* he ko e me’a ia ko eni ia ‘oku te’eki ke mou sio moutolu ki he ‘esitimeti ka ko u kole pē au ko e ngaahi fakakaukau pē ia ‘oku tonu pē ke fakakaukau’i. Kae tuku ke ‘alu ia he *process* ko ē ‘o e taimi ‘esitimeti na’a ta ko ē na’e mei lahi ange ia ka mou fokotu’u si’isi’i mai moutolu ‘a ia ko e ‘uhinga pē ‘a’aku ki ai ‘e Sea ke tuku pē ke ‘alu pē he *process* ko eni ‘oku tau angamaheni ki ai ‘a e ‘esitimeti fakata’u mālō Sea.

Fokotu’u Tongatapu 4 ke ‘ave pē ‘ene fokotu’ú ki he Pule’angá ke nau fakakaukau

Mateni Tapueluelu: Sea kapau ‘oku pehē ‘a e ‘a e anga e ‘a e fakakaukau ‘a e ‘Eiki Palēmia pea ko u fokotu’u atu ke tuku atu pē fokotu’u ia ki he Pule’anga. ‘Oatu pē ke nau hanga ‘o ‘o fakakaukau ko e anga ia e fakakaukau ‘e ‘Eiki Sea. Mālō.

Taniela Fusimālohi: Sea ko e, ko u tu’u hake pē ‘a’aku ke u ke u pou pou ki he, ‘a ia ko e ‘uluaki fokotu’u koe’uhí foki kapau ‘e foki ‘etau manatu ki he 2022 na’e kau ai ‘a e fokotu’u ‘a e motu’a ni ‘a eni ko ē kuo ‘omai ‘e Tongatapu 4 pea na’e tuku pē he tu’unga tatau ke toki fai ki ai ha sio. Pea ko u fakamālō ki he ‘Eiki Palēmia kapau ‘oku fai ai ā ha sio ki he ki he kongā ko ia. Ko hono ua Sea ko u pou pou lahi ‘aupito ...

Fakatonutonu mei he Pule’anga ko e \$1.7 miliona ‘e hiki ‘aki mei he pa’anga tokoni fakavāhenga

‘Eiki Palēmia: Ki’i fakatonutonu atu ‘oku ‘ikai, ko ‘etau hiki ‘aki e 100000 ‘a e *constituency* ‘e 17 ko e 1.7 miliona ia. ‘A ia hangē ko ē ko ē ‘oku lau ki ai kapau ‘e toki talanoa’i he ‘esitimeti pē ‘e anga fēfē ko e hā e me’a te tau tu’utu’u ke ma’u ai ‘a e 1.7 miliona ko ē ke tufotufa he kau Fakafofonga, ‘a ia ‘oku ‘ikai ko ha me’a eni ia ke tau pehē atu pē ‘o ko e taha kilu pē ko e taha kilu ‘e 17 ko e 1.7 miliona ia pea ‘oku pau ke fai e sio fakalelei ki ai. Ka ‘oku mālō Sea e ma’u fakakaukau.

Taniela Fusimālohi: Ko ia mālō Sea ka ko e ko e mou tu’u pou pou au ki ai ki he tuku pē ki he *process* ke pule ka ko hono ua Sea ko u pou pou lahi ki he fakamalanga ko eni ki he ngaahi Ako Siasi na’e ‘i ai ‘eku ki’i fakamalanga ‘anenai ki he Kolisi Ngoue ko ē ko Hango ko u tui lahi ki he hiki ko eni koe’uhí ko ‘ene lelei ki he fonuá ke ‘oua ‘e tō lalo ‘etau ngoue he ko e mo’ui ia ‘a e kakai. Ka ko u pehē Sea ke u toe tōnaki atu pē ke kole pē mu’a ki he Pule’anga ke faka’atā ke ‘omai ‘e he ‘apiako ko eni ‘o fakafou mai he Komiti Ako ‘a e Siasi ha *proposal* ke langa’i ‘aki ‘a e ‘apiako koe’uhí ‘e si’isi’i pē ‘a e 1000 fo’i ‘ulu ia ki ha *project* na’a lava ‘o fakapa’anga ‘e he *World Bank* pē ko e *ADB* ...

‘Eiki Palēmia: ‘A ia ko e me’a ia ko ia Sea ia ‘oku talanoa’i hangē ko ‘eku lau ko ē me’a ‘oku ‘omai ai leva eni e Fale *TVET* ia ‘a Toloa \$500000 ‘a ia ‘a ‘Aositelēlia ‘a ia ‘oku ‘ikai ko ha me’a eni ia ‘oku ta’efai ‘a hono *prioritize* mai ‘e he ngaahi siasi ha’anau kole. ‘A ia ko ‘eku ‘uhinga pē ‘a’aku ia kapau ko e ‘ai pē ia ke ‘asi pehe ni te mateaki’i ‘a Hango mou me’a lelei pē ki he hoko atu ā ia ka ‘oku ‘ikai ke pehē ia ‘oku ta’e’omai he Uēsiliana ha’anau ngaahi fakakaukau, mai he ngaahi siasi kehe ‘enau ngaahi fakakaukau hangē pē ko ia ko e tokoni ko eni ki he ‘apiako fo’ou ‘oku teu huufi ko eni e Siasi ‘o Tonga ko e me’a pehē pē ‘oku fai e tokoni ai e Fakafofonga mālō.

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea ko e ‘uhinga pē ‘a e me’a ia ko e tokolahi taha ‘a e fānau ‘oku ō ki ai ko e fānau ‘Eua ki he kolisi. Pea na’e ‘osi pē talanoa ia pea mo e Puleako pea mo nautolu ‘oku nau fakalele ko ē ‘a e Ako ‘a e Siasi Uēsīlīana ki ha tokoni. Ka ko u fakamālō pē au ki he ‘Eiki Palēmīa kapau ‘e ‘e fou pē ia he *process* ko ia ‘oku ma hanga atu sio ko e toki me’a ki ai e ‘Eiki Palēmīa mo e Pule’anga ka ko e anga pē ia ‘o e faka’anaua koe’uhī ko ‘ete sio talu ‘oku sio mei hono fokotu’u ‘o a’u ki he ‘aho ni ‘a e ‘alu māmālie pē ki lalo ‘a e ‘apiako ko eni koe’uhī ko e ‘ikai ko e faitokonia mālō Sea.

Mo’ale Finau: Sea tapu mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea. Sea ko e taimi pē na’e ‘ohake ai e fokotu’u ‘ikai ke u fu’u ongo’i ‘Eiki Sea ki he tau pehē ke pēseti ‘e 100 ‘eku, ‘eku ...

<005>

Taimi: 1635 – 1640

Mo’ale Finau: ... māfana ‘i he taimi ‘oku fai hono alasi e pa’anga tukuhau e fonuá koe’uhī ko ha fa’ahinga me’a. Mahino pe eni Sea ‘a e fiema’u ia ‘a e kāingá kapau te tau hanga ‘o faka’eke he taimi ni e ngaahi vāhengá, ‘io kātoa kinautolu.

Ko e pōini ‘a e motu’á ni ‘Eiki Sea hangē kiate au ‘oku ‘uhinga mālie ange ‘a e fokotu’u mai ‘e he Palēmīa ke tau tali angé ki he patisetí ki hono ‘omai ko ē *draft* ko ē ‘o’oná. Ke tau sio fakalukufua pea sio fakapotopoto, ko hai te ne hanga ‘o ta’ofi kapau ‘oku hū mai ia kuo kaniseli atu ha ‘ū ‘ekitivitī ia ‘a e Pule’angá kae toe e laumiliona ia. Pea *divert* leva ia ki he vāhengá ko eni ‘Eiki Sea, ko e anga ia ‘oku *view* ki he me’a ni ‘Eiki Sea. ‘Oku ou pou pou ka tau tuku mu’a ke tau sio ki he patisetí, ko e ‘uhingá kuo ‘osi *fixed* e patisetí ia. Pea ko e taimi ko ē te tau hanga ai ‘o muimui’i ‘e ‘i ai e ngaahi me’a ai ‘oku lava pe ke u pehē ‘e ‘ova atu ia ‘oku ‘ikai ke faka’aonga’i pea tau to’o mai leva ia, mahalo pe na’a hiki hake ia 100000 ‘o 200000. Ka ko e *view* ko ē ‘a e motu’á ni ‘Eiki Sea ‘oku taau

Na’e ‘ai pe ke u fokotu’u ‘e au ‘Eiki Sea ke mea’i e me’a ko eni ‘Eiki Sea. Na’e ‘osi totonu ke hangatonu e me’a ko eni ki he komiuniti ‘i he ta’u lahi. Ka ‘i he tui e motu’á ni te’eki ai ke mateuteu ‘a e fo’i lēvolo ia ko iá ke nau *handle* ha 200000 pe ha 300000. Mea’i ‘e he Feitu’u na ‘Eiki Sea na’a tau kamata’aki ‘a e 10000, 2012 pe 13. Na’e kei fai pe ‘a e tōnounou faka’atitá ia he 10000. Pea na’e ‘i ai pe hono ‘uhinga, ka neongo ia ‘Eiki Sea ‘oku ou ‘oatu pe ‘eku ongo ko eni pea ko u fakamālō pe au he ngaahi fokotu’u ka ko u pehē tau tuku mu’a ki he patisetí ka tau siofi fakalukufua pea fanongo mai e kakaí ‘oku ‘ikai ke tau pehē hake pe ‘o ‘ai, pehē hake pe ‘ai. Ko ia ai Sea ko u fokotu’u atu, tau tali ki he patisetí ke tau hanga ‘o sio fakapotopoto mo e me’a ‘a e fonuá Sea, mālō.

Mateni Tapueluelu: Sea, tapu pe Sea

‘Eiki Palēmīa: Tau toe lele ha’atau tali fehu’i ko u pehē ‘e au na’a tau ‘osi tali ‘anenai, ‘ikai ke fai ha tali fehu’i. Ko ‘eku ‘uhinga pe ‘aku ia ke fakatatau pe ki he’etau faitu’utu’uni na’a tau hiki nima’i ka ko eni ‘oku hangē ‘okú ke toe fakaava ‘e koe ia ‘o tau toe ‘ova ai he taimi ‘oku te’eki ke tau pālotí, te’eki ke tau ‘ova he taimi. Ko e fakamanatu pe ia Sea, mālō.

Mateni Tapueluelu: Sea ko e fokotu’u foki ‘oku ‘ikai ko ha’aku fehu’i ia ‘a’aku. Ko e fokotu’u eni ia ko hono ‘uhingá pe ko e tūkunga e taimi ‘o e patisetí pea mo e, ko e ‘uhinga foki hono ‘omai tōmu’a ‘a e ngaahi lipooti fakavāhengá

Eiki Sea: Tongatapu 4, ‘oku ou ongo’i ‘aupito e me’a ‘okú ke me’a mai ki ai e ‘Eiki Palēmiá. ‘Oku ‘ova ‘etau taimí pea na’e faka’atā pe eni koe’uhí ko ‘eku faka’atu’i ‘etau taimí he ‘oku tau ‘osi he ‘ahó ní. Pea ko e natula ia e Fale Aleá, ko e ‘aho faka’osí ‘oku tau fa’a ki’i ‘ova pe he taimi pau. Ko e ‘uhinga ia na’á ku faka’atā ai e ‘aho ní, ko ‘etau toloi meí he ‘aho ní ‘o tāpuni e Fale Aleá he ‘aho 2 ‘o Mē.

Pea ko ‘etau foki mai ko ē hono huufi ko eni e ‘aho 16 ‘o Mē ko ‘etau kamata he Tali Tō Folofolá pea tau hoko hake leva ki he me’a mahu’inga ko e patiseti e fonuá. ‘A ia ‘oku ‘amanaki ke fakahū mai ‘i he uike faka’osi e māhina ní. Pea ‘e kamata leva ‘a e ngāue ‘a e Komiti Pa’angá ki aí.

Tongatapu 4 ko e natula ho’o fokotu’ú ‘oku hangē ha fokotu’u fakakaukau. ‘Oku ‘ikai ko ha fokotu’u tu’utu’uni ke pau ke ngāue mai ki ai ‘a e Pule’angá ka ko e natula ho’o fokotu’ú ke hanga ‘e he Fale Aleá ‘o ‘ave e ‘isiu ko ení ki he Komiti Pa’angá ke nau fakakaukau’i pea mo ‘omai e fakakaukau ko iá mo ‘enau fokotu’utu’u ngāué ke kau hono alea’i e patisetí. Ka ko eni ‘oku me’a mai e ‘Eiki Palēmiá ‘oua ‘e toe ‘ave ki ai ke nau fakakaukau’i ‘ave hangatonu ange kia nautolu ‘i he taimi ko ē ‘oku *consultation* ai ‘a e patisetí.

‘A ia na’á ke hanga ‘o fakalelei’i mai ho’o fokotu’ú pea ko ē ‘oku poupou’i ‘e he kau Fakafofongá, poupou ki ai ‘a ‘Eua 11 pea ‘oku fifili ki ai ‘a Ha’apai 12. Ko e me’á leva Hou’eiki te tau paloti ‘i he fokotu’u ko iá ke tau tali ke ‘ave e fakakaukau ko ē ke tānaki ‘a e 100000 ki he *constituency fund* pehē foki ki hono hiki ‘a e *subsidy* ‘a e fānau akó meí he Pule’angá ke kau hono fakakaukaua mai ‘e he Pule’angá ke toki ‘omai ha’anau tali he taimi tau alea’i ai e patisetí. Kapau ko ia kapau

Mateni Tapueluelu: Mālō Sea

Eiki Sea: ‘Oku tonu ‘eku ma’ú pea tau hoko atu leva e palotí ia ka tau hoko atu Hou’eiki. Kalake ka tau paloti, ko ia ‘oku loto ke tali ‘a e fokotu’u fakakaukau ‘ave mei he Fakafofonga Tongatapu 4 ki he ‘Eiki Minisitā Pa’anga mo e Hou’eiki ‘a e Kapinetí ke nau fakakaukaua, fakahā mai ho nimá.

Pāloti ‘o tali fokotu’u fakakaukau meia Tongatapu 4 ki he Pule’anga

Kalake Tepile: Sea ‘oku loto ki ai ‘a Tevita Fatafehi Puloka, ‘Uhila Moe Langi Fasi, Mateni Tapueluelu, ‘Aisake Valu Eke, Taniela Fusimālohi, Mo’ale ‘Otunuku, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, ‘Eiki Minisitā Fonua ...

<006>

Taimi: 1640-1645

Kalake Tepile: ... ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Tokoni Palēmia, ‘Eiki Minisitā ‘o e *MEIDECC*, Vātau Mefi Hui, Dulcie Tei, Vaea Taione, ‘Eiki Nōpele Tu’ilakepa, Sea ‘oku loto ki ai ‘a e toko 17.

Eiki Sea: Ko ia ‘oku ‘ikai ke loto ki he fokotu’u, fakahā mai ho nima.

Kalake Tepile: ‘Oku ‘ikai ha fakahā loto pehé ni Sea.

Paula Piveni Piukala: Sea, ‘e lava ke u ki’i faka’osi atu ai pē ki’i *issue* ko ení he ‘oku mahu’inga Sea ke tokangaekina e ko u tokanga’i hifo na’e *publish* ia he Matangi Tongá ‘a e *preliminary report* fekau’aki mo e ‘ekisitení. ‘Oku ou hoha’a au ia pe ko e hā ‘uhinga ‘oku

‘ikai ‘uluaki ‘ilo ai he Falé ni e ‘u me’a ko ia, ko e me’a tatau pē na’á ku hoha’a ki ai ke ‘ai ange pē ha tali mai ‘a e Palēmia pe ko ‘e hā pe ‘e pe ‘e *facilitate*

‘Eiki Palēmia: Sea, neongo pē ‘oku ‘ikai ke totonu ke tau hoko atu pē ka ‘e tali atu pē, ‘a ia ‘oku fiema’u leva ia ke *publish publicly* ‘a ia ‘oku hangē pē ko e me’a pea ‘ai leva ke ‘ilo he taha kotoa pē ‘oku ‘ikai ko e ‘uhinga pē ke ‘omai pē ki Fale Aleá, ‘A ia ko e fiema’u ia ko ‘ē me’a ke ‘alu ki he taha kotoa pē ke nau me’a ki ai Sea.

Paula Piveni Piukala: Ko ia Sea, ‘ikai ke u ‘uhinga au ki he’ene ‘alu ko ‘e ki he *public* ko u tokanga au ki hono ‘ikai ke ‘omai ki Falé ni.

‘Eiki Palēmia: Ko u pehē ‘a au ia ko ‘etau me’á ma’a e kakai ‘o e fonuá pea ko ‘etau feinga eni ki *accountability* mo e mo e ngaahi me’a kotoa ko ‘ē ‘okú ke fa’a malanga ‘aki pea ko e me’a eni ‘e faí ko hono tuku atu kātoa ki he ki he *public*.

Paula Piveni Piukala: Sea, ko e me’a tatau foki eni ‘etau ‘etau

‘Eiki Palēmia: He ‘ikai pē ke ma fetaulaki ma ua Sea, ‘o kapau te ke toe fie nofo heni he haafe houa

Paula Piveni Piukala: ‘Oku mahu’inga he Falé ni

‘Eiki Palēmia: Te tau to e talanoa pē tautolu

Paula Piveni Piukala: *Better inform.*

‘Eiki Sea: Tongatapu 7, ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi lipooti ‘oku tu’utu’uni’i ‘e he laó ‘oku ‘uluaki fakahū mai ki Falé ni, kau ai patisetí kimu’a pea toki tuku atu ki he kakai ‘o e fonuá. Ko e me’a ko eni ko e me’a mai he ‘Eiki Palēmiá ko e me’a pē ia ‘a nautolu ke nau tuku atu.

Paula Piveni Piukala: Ko e ‘ekisiteni ko ‘eni Sea, ‘oku tau tali ui kātoa ki ai, ko ‘eku poiní ‘i he kupu 51

‘Eiki Palēmia: ‘Oku ‘ikai ke ke lau ‘e koe

Paula Piveni Piukala: Kuo pau ke ke fengāue’aki mo e Falé ni

‘Eiki Palēmia: Ko e fiema’u ia ke ‘ilo he taha kotoa pē pea kapau ‘okú ke pehē ‘e koe ‘oku kovi ia pea ke me’a mai ‘aki.

Paula Piveni Piukala: Sea, ‘ikai ko ‘eku *issue* ‘aku ia ‘a e ‘a e ‘alu ki he *public*.

‘Eiki Palēmia: Ka ko e hā ho *issue*?

Paula Piveni Piukala: Ko ‘eku *issue*

‘Eiki Palēmia: Ka ko e hā ‘ikai ke tau toe *public* tautolu ‘oku ‘ikai ke ‘ilo ha taha

Paula Piveni Piukala: Ko ‘etau hanga ‘o *systematise* hotau fatongiá

‘Eiki Palēmia: Tuku ā e ‘ai *system* mo e me’á

Paula Piveni Piukala: Ke ‘ilo he ‘e he Palēmiá

‘Eiki Palēmia: ‘Ofa mai ā, ‘ai mai ha lea faka-Tonga

Paula Piveni Piukala: ‘Oku fakaongoongo mai ki Falé ni

‘Eiki Palēmia: ‘A ia ko ‘etau fiema’u ko eni ke tuku atu kitu’a ‘oku kovi ia ‘a ia ko e *press release* kotoa pē ‘e ‘omai ia ka koe

‘Eiki Sea: ‘Eiki Palēmia, kātaki ‘o me’a hifo ki lalo ‘uhinga ‘oku tau tu’a taimi kitautolu he taimí ni pea 2 ‘a Tongatapu 7 na’e ‘ikai ke ke poaki mai ke ‘ohake ‘a e me’a makehe ko ‘ená ko u tui kuo ‘osi ‘etau taimi Hou’eiki, Tongatapu 1

Tēvita Puloka: Mālō Sea tuku mai ki’i taimi ko eni, kole fakamolemole atu pe na’e ‘ikai ke toki manatu’i hake ko ‘etau ‘osi pē ko eni ko e uike kaha’u he ‘ikai ke tau ‘i heni. Fie fakamālō pē ‘aku ki he ngaahi kupu kotoa mahino pē ki he kakai ‘o e fonua na’e toloi ‘a e Kolomotu’a 7’s mei he uiké ni ‘o toki fai he uike kaha’u. Pea neongo pē ‘oku mālō ‘a e ngaahi kautaha lalahi mo e kakai taau taha kuo nau tokoni mai ki he *sponsor* ‘a e fe’auhi tautau toko 7 pē ia ‘e taha ‘oku fai he fonuá. Pea neongo na’e ‘osi kalokalo mai pē ‘a e Potungāue ‘a e Minisitā ‘a e Sipotí pea ‘oku mau tali ia mo e loto hangamālie. Ka na’a nau talamai mana hena e fe’auhi ‘i Novemá he ko e ta’u fakapa’anga ko eni ‘e hoko maí mo e patiseti ko iá ‘e ha’u e fu’u tokoni.

Ka ‘oku ou fakamālō lahi heni ki he ‘Eiki Tokoni Palēmia, ki he ‘Eiki Palēmia kae pehē ko e, mo e *TRU* kuo fakamāhino mai kuo tō mai e tokoni ki he fe’auhi ko eni ‘a e Kolomotu’a 7’s pea ko u ‘ofa atu pē ki ho mou ngaahi timi ‘akapulú, Vaini mo Ngele’ia mou teuteu mai ko ia pē Sea ko e fakamālō pē mālō.

Toloi fanongonongo ‘a e Fale Alea

‘Eiki Sea: Hou’eiki, kātaki ‘o fakamā’opo’opo ho’o mou naunaú, te u toloi fanongonongo ‘a e Falé ‘a pea fakamanatu atu pē hou’eiki ‘e hoko atu pē fakataha ‘a e ngaahi komití mou me’a hake ke tau kelesi ...

Kelesi

(Na’e kelesi tuku ai pe he ‘Eiki Sea ‘a e fakataha’anga ni)

<007>